

**Οικονομική ανισότητα, φτώχεια και
επίπεδο διαβίωσης στα χρόνια της κρίσης
στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την
Ευρωπαϊκή Ένωση**

Μαρία Κετσετζοπούλου

Ερευνήτρια, ΕΚΚΕ

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Δεκέμβριος 2019

Περιεχόμενα

Εισαγωγή, σκοπός της εργασίας και γενικό πλαίσιο υλοποίησης.....	4
Μέρος Α. Οικονομική ανισότητα, λειτουργία του οικονομικού συστήματος και ο ρόλος του κράτους: Θεωρητικές προσεγγίσεις	
1. Οικονομική ανισότητα ως κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης στη σύγχρονη εποχή.....	7
2. Θεωρίες Κλασσικών Οικονομολόγων: Λειτουργίες της αγοράς, ανάπτυξη, κρίση και διανομή εισοδήματος.....	16
3. Οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες του κράτους στο σύστημα της αγοράς.....	30
3.1. Ιστορική προέλευση του κοινωνικού κράτους ως νέος τρόπος επέμβασης στην αναδιανομή εισοδήματος.....	32
3.2. Κοινωνικοί στόχοι και εναλλακτικοί τρόποι κατανομής κοινωνικών πόρων, εισοδήματος και πλούτου.....	34
3.3. Μορφές κοινωνικού κράτους.....	40
4. Ιδεολογία, οικονομικές θεωρίες και συμφέροντα. Οικονομικοί κύκλοι και η δύναμη που κινεί τον κόσμο.....	42
Μέρος Β. Οικονομική ανισότητα, κατανομή εισοδήματος, φτώχεια και επίπεδο διαβίωσης: Εμπειρική ανάλυση	
5. Κατανομή εισοδήματος και οικονομική ανισότητα.....	51
5.1. Μεθοδολογία και στατιστικά δεδομένα.....	51
5.2. Κατανομή εισοδήματος και εισοδηματικές μεταβολές στην περίοδο της κρίσης.....	53
5.3. Εξέλιξη του μεριδίου του εισοδήματος από εργασία στις ανεπτυγμένες χώρες: γενικές παρατηρήσεις.....	70
5.4. Οικονομική ανισότητα και η εξέλιξή της στην περίοδο της κρίσης.....	71
5.5. Ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην ανισοκατανομή εισοδήματος.....	75
5.6. Η αναδιανεμητική επίδραση των άμεσων και έμμεσων φόρων στη διάρκεια της κρίσης στην Ελλάδα.....	77
5.7. Η ανισότητα στην κατανομή του πλούτου: γενικές παρατηρήσεις.....	80
6. Φτώχεια και επίπεδο διαβίωσης.....	84

6.1. Μεθοδολογία και βασικοί ορισμοί.....	84
6.2. Φτώχεια και εξέλιξη των βασικών δεικτών φτώχειας στην περίοδο της κρίσης.....	85
6.3. Επίπεδο διαβίωσης, υλική αποστέρηση και οικονομική στενότητα.....	100
6.4. Επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων στα επίπεδα της φτώχειας.....	106
7. Αγορά εργασίας: φτώχεια, ευέλικτες μορφές εργασίας και ανεργία.....	109
7.1. Ένταση εργασίας.....	109
7.2. Εργαζόμενοι φτωχοί.....	112
7.3. Ευέλικτες μορφές απασχόλησης.....	115
7.4. Ανεργία.....	127
8. Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής.....	131
Βιβλιογραφία.....	143

Εισαγωγή, σκοπός της εργασίας και γενικό πλαίσιο υλοποίησης

Η μελέτη για την ανισότητα και τη φτώχεια ήταν πάντοτε επίκαιρη, τα ζητήματα αυτά είναι άμεσα συνδεδεμένα με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και θεωρούνται από τις βασικές προϋποθέσεις για την οικονομική σταθερότητα και την ανάπτυξη μιας οικονομίας. Η συζήτηση για τις ανισότητες ωστόσο, έχει αποκτήσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια στο δημόσιο και επιστημονικό διάλογο, λόγω της οικονομικής κρίσης και των επιπτώσεων από την εφαρμογή προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής και λιτότητας σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και αποτελεί πλέον ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα των τελευταίων ετών σε διεθνές επίπεδο. Μάλιστα, αρκετοί θεωρητικοί οικονομολόγοι αναφέρουν τις οικονομικές ανισότητες ως μία από τις βασικές αιτίες της παγκόσμιας κρίσης.

Όλοι οι διεθνείς οργανισμοί (όπως ΟΟΣΑ, ΔΝΤ κλπ.) έχουν δημοσιεύσει μελέτες για τις τάσεις των εισοδηματικών ανισοτήτων παγκοσμίως, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις αναπτυσσόμενες χώρες. Στις χώρες αυτές, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007-2008, το μερίδιο της εργασίας στο συνολικό εισόδημα έχει μειωθεί και οι οικονομικές ανισότητες έχουν διευρυνθεί, σύμφωνα με τις περισσότερες μελέτες. Κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, η μαζική εξάπλωση της ανεργίας έχει συμβάλει σημαντικά στην αύξηση των ανισοτήτων και του ποσοστού του πληθυσμού που υπόκειται σε υλική αποστέρηση και κοινωνικό αποκλεισμό, διαμορφώνοντας νέες κοινωνικές διακρίσεις, κυρίως στις χώρες που εφάρμοσαν σκληρές πολιτικές λιτότητας.

Ειδικά για την Ελλάδα, η τελευταία έκθεση του ΟΟΣΑ καταγράφει αύξηση του ποσοστού φτώχειας στο ένα τρίτο του πληθυσμού από την εμφάνιση της κρίσης και αναφέρει ότι η καταπολέμηση της φτώχειας και της ανισότητας πρέπει να αποτελέσουν επιτακτικές προτεραιότητες πολιτικής. Προσθέτει ότι η τόνωση της οικονομικής ανάπτυξης και των επενδύσεων με σκοπό τη δημιουργία θέσεων εργασίας, τη βελτίωση της σταθερότητας των δημόσιων οικονομικών και την παροχή ενός αποτελεσματικού κοινωνικού δικτύου ασφαλείας είναι ζωτικής σημασίας προκειμένου να συμβάλει στην ανάκαμψη της Ελλάδας από τον μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης,¹

Αξίζει να σημειωθεί επιπλέον, ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν μπορούσε παρά να πυροδοτήσει κάθε είδους σκεπτικισμό και να δημιουργήσει τριγμούς στις επικρατούσες οικονομικές θεωρίες για τον τρόπο λειτουργίας του υπάρχοντος συστήματος κατά τα τελευταία χρόνια ή δεκαετίες, δηλαδή για αυτό που αποκαλείται, ανάλογα με την προσέγγιση, μοντέλο ανάπτυξης, σύστημα διακυβέρνησης, τρόπος διαχείρισης, καθεστώς ή κοινωνική δομή συσσώρευσης κλπ. Όπως αναφέρεται σε διάφορες δημοσιεύσεις, πιθανώς για πρώτη φορά στην ιστορία, η αγορά έχει πλημμυρίσει με τόσες πολλές μελέτες και εναλλακτικά θεωρητικά σχήματα σχετικά με την ανισότητα και τη σχέση της με την οικονομική κρίση, την οικονομική ανάπτυξη και την παγκοσμιοποίηση, καθώς και για το ρόλο των συστημάτων κοινωνικής

¹ OECD, 2018.

προστασίας και την επιλογή πολιτικών και 'εργαλείων' για την καταπολέμηση της ανισότητας.

Η παρούσα εργασία έχει *διπλό σκοπό*. *Κύριος στόχος* είναι η εξέταση των βασικών τάσεων και μεταβολών στην ανισότητα, τη διανομή εισοδήματος και το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού σε Ευρωπαϊκό επίπεδο με αναλυτική αναφορά στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία, κατά τα τελευταία χρόνια της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Επιπλέον, η εργασία στοχεύει στην εξέταση των βασικών κοινωνικοοικονομικών και άλλων παραγόντων που συνδέονται με αυτές τις αλλαγές, διερευνώντας *τις κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τις οικονομικές ανισότητες*, προκειμένου να αναδείξει κατάλληλες και αποτελεσματικές πολιτικές και μέτρα για τη μείωση των ανισοτήτων και τη βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού.

Η ανάλυση των κύριων τάσεων και των μεταβολών στην ανισότητα, τη διανομή εισοδήματος και το επίπεδο διαβίωσης στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία βασίζεται στα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας (Eurostat) και αφορούν στη δειγματοληπτική Ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC). Επιπλέον, η ανάλυση λαμβάνει υπόψη το συνολικό πλαίσιο και τους *κυριότερους δείκτες για την ποιότητα ζωής* που πρόσφατα επιλέχθηκαν και αναπτύχθηκαν από την Ομάδα Εμπειρογνωμόνων για την Ποιότητα Ζωής στις χώρες της ΕΕ (η Επιτροπή Stiglitz-Sen-Fitoussi), όπως αυτοί παρουσιάζονται στην «Τελική έκθεση της ομάδας εμπειρογνωμόνων για τους δείκτες ποιότητας ζωής».² Η έκθεση αυτή παρουσιάζει αναλυτικά οκτώ βασικές διαστάσεις (πτυχές) που αφορούν στην οικονομική και κοινωνική κατάσταση του πληθυσμού μιας χώρας και επιπλέον, περιέχει και μια τελευταία, ένατη διάσταση, η οποία αναφέρεται στην προσωπική άποψη όσον αφορά στην επίτευξη της ικανοποίησης από την ζωή και της ευημερίας. Για κάθε διάσταση ποιότητας ζωής παρουσιάζεται και αναλύεται ένα σύνολο επιλεγμένων στατιστικών δεικτών.

Στην παρούσα εργασία διερευνώνται οι πρώτες δύο από τις βασικές διαστάσεις που σχετίζονται με την οικονομική κατάσταση και τις οικονομικές ανισότητες. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της πρώτης διάστασης των δεικτών ποιότητας ζωής, που αφορούν στις 'υλικές συνθήκες διαβίωσης', εξετάζονται και αναλύονται τέσσερα βασικά ζητήματα: εισοδηματική ανισότητα και οι διαχρονικές τάσεις και μεταβολές (από την αρχή της κρίσης μέχρι σήμερα), κατανομή του εισοδήματος και οι διαχρονικές τάσεις και μεταβολές, κίνδυνος φτώχειας και οι διαχρονικές τάσεις και αλλαγές, καθώς και συνθήκες διαβίωσης και υλική αποστέρηση και διαχρονικές τάσεις και μεταβολές.

Στο πλαίσιο της δεύτερης διάστασης των δεικτών ποιότητας της ζωής, ανάμεσα στους βασικούς δείκτες που παρουσιάζονται στην σχετική έκθεση και εξετάζονται στη παρούσα εργασία, περιλαμβάνονται και αυτοί που αφορούν στις 'παραγωγικές και άλλες βασικές δραστηριότητες', αναγνωρίζοντας ότι η βασική πηγή εισοδήματος για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι η εργασία. Οι δείκτες αυτοί αναφέρονται κυρίως στις τάσεις και μεταβολές στην οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή, στην απασχόληση και την ανεργία, όπως και στην ποιότητα της απασχόλησης όπου

² Eurostat, 2017.

δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη χαμηλά αμειβόμενη εργασία, στις διάφορες ευέλικτες μορφές απασχόλησης και το ρόλο τους στη διαμόρφωση των εισοδημάτων και του επιπέδου διαβίωσης. Ειδικά για τη διερεύνηση όσον αφορά στην ποιότητα της απασχόλησης και τις διάφορες μορφές μη τυπικής απασχόλησης, χρησιμοποιούνται δεδομένα εκτός από την Eurostat, και από την έρευνα του Eurofound (2015, 2017), στην οποία χαρτογραφούνται οι νέες τάσεις στην αγορά εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι νέες μορφές απασχόλησης στα κράτη μέλη, καθώς και οι επιπτώσεις που έχουν στις συνθήκες εργασίας και στην αγορά εργασίας γενικότερα.

Επιπλέον, αν και είναι ευρέως αποδεκτό γενικά ότι οι ανισότητες έχουν αυξηθεί τα τελευταία χρόνια στις ανεπτυγμένες χώρες, από μια βιβλιογραφική επισκόπηση διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει συναίνεση ανάμεσα στις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις μέχρι σήμερα όσον αφορά στους βασικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις ανισότητες, καθώς και τη σχέση και αλληλεπίδραση ανάμεσα στην οικονομική ανισότητα, την οικονομική ανάπτυξη και την οικονομική κρίση.

Προς αυτή την κατεύθυνση, η εργασία αναφέρεται στις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και άλλους παράγοντες που σχετίζονται με το επίπεδο της οικονομικής ανισότητας, καθώς και στην πολυσυζητημένη σχέση μεταξύ ανισότητας, ανάπτυξης και οικονομικής κρίσης, με σκοπό την κριτική παρουσίαση και την αποτίμηση των κυρίαρχων απόψεων, αξιοποιώντας την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Βασικός στόχος είναι η αναγνώριση και ανάδειξη των βασικών παραγόντων που σχετίζονται με την οικονομική ανισότητα και η διαμόρφωση προτάσεων για την αποτελεσματική χάραξη σχετικών πολιτικών για τη μείωση των ανισοτήτων και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης όλων των κοινωνικών ομάδων.

Η εργασία αποτελείται από δύο βασικές ενότητες, όπου η πρώτη ενότητα αναφέρεται στις θεωρητικές προσεγγίσεις και η δεύτερη, στην εμπειρική ανάλυση. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται αναλυτικότερα οι τρεις βασικές κλασικές οικονομικές σχολές που συζητούν πιο έντονα το θέμα των ανισοτήτων και τη σχέση μεταξύ εισοδηματικής ανισότητας, οικονομικής μεγέθυνσης και κρίσεων, καθώς οι σχολές αυτές έχουν επηρεάσει σημαντικά και τις σύγχρονες οικονομικές θεωρίες. Επίσης, γίνεται αναφορά και στις κυρίαρχες οικονομικές σχολές της σημερινής εποχής, η νεοκλασική και ο νέος κεϋνσιανισμός, όπου οι τελευταίες συχνά αναφέρονται ως επικρατούσες οικονομικές σκέψεις/ θεωρίες (mainstream economics). Επιπλέον, στην πρώτη ενότητα αναλύονται οι οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες του κράτους στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς και ο ρόλος του στην αναδιανομή του εισοδήματος, όπως τα ζητήματα αυτά αντιμετωπίζονται από τις διαφορετικές οικονομικές προσεγγίσεις. Η ενότητα αυτή κλείνει με αναφορά στη σχέση μεταξύ ιδεολογίας, οικονομικών θεωριών και συμφερόντων, όπως αυτή αναδεικνύεται από πολλούς μελετητές.

Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει εμπειρική ανάλυση για την κατανομή του εισοδήματος, για τις ανισότητες, τη φτώχεια και το επίπεδο διαβίωσης στις χώρες της ΕΕ με αναλυτική αναφορά στην Ελλάδα και Βουλγαρία, καθώς και την εξέλιξη των βασικών δεικτών ποιότητας ζωής κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η εμπειρική ανάλυση βασίζεται στην επεξεργασία στοιχείων από τις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις και τα στατιστικά δεδομένα της Eurostat, όπως αναφέρθηκε αρχικά.

Μέρος Α. Οικονομική ανισότητα, λειτουργία του οικονομικού συστήματος και ο ρόλος του κράτους: Θεωρητικές προσεγγίσεις

1. Οικονομική ανισότητα ως κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης στη σύγχρονη εποχή

Η οικονομική ανισότητα, δηλαδή το πώς κατανέμεται στο εσωτερικό μιας χώρας ή ανάμεσα στις χώρες ο παραγόμενος πλούτος, επηρεάζει την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική ευημερία, εφόσον όσο πιο άνιση είναι η κατανομή εισοδήματος και πλούτου τόσο μικρότερη η ευημερία του πληθυσμού μιας χώρας, σύμφωνα με διάφορες μελέτες.

Η ύπαρξη οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων αποτελεί κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες αποτυπώνουν το διαφορετικό ρόλο των ατόμων μέσα στην οικονομία και στην κοινωνία, αλλά και τις ευκαιρίες που έχουν για περαιτέρω επαγγελματική, οικονομική και κοινωνική εξέλιξη. Η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας έχει ταυτισθεί σε μεγάλο βαθμό με την καταπολέμηση της φτώχειας και των οικονομικών ανισοτήτων. Μία από τις βασικές κριτικές που ασκείται στο κράτος πρόνοιας ήταν και συνεχίζει να είναι η αδυναμία του να περιορίσει τις οικονομικές ανισότητες, ενώ το ζήτημα για το ρόλο του κράτους στο σύστημα λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς αποτελεί ένα από τα βασικά θέματα συζήτησης και αντιπαράθεσης στην οικονομική επιστήμη.

Στην οικονομική θεωρία γενικά, τίθενται κυρίως δύο βασικά ερωτήματα: α) ποια είναι η σχέση μεταξύ οικονομικών ανισοτήτων και οικονομικής μεγέθυνσης και β) κατά πόσο η επέμβαση του κράτους και η κοινωνική πολιτική συμβάλλουν στη μείωση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Τα τελευταία χρόνια, λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, τόσο στις θεωρητικές όσο και στις πολιτικές συζητήσεις τίθεται πλέον και το ερώτημα για τη σχέση της ανισότητας με τις κρίσεις.

Υπάρχει μεγάλος όγκος βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα των ανισοτήτων και η σχέση τους με την οικονομική μεγέθυνση και τις οικονομικές κρίσεις, στην οποία βιβλιογραφία παρατηρούνται αντικρουόμενες απόψεις όσον αφορά στα αίτια και τους τρόπους αντιμετώπισης τόσο της ανισότητας, όσο και της οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, η σύγκρουση αυτή δεν αφορά μόνο σε αυτό το θέμα, αλλά φαίνεται να αποτελεί ένα γενικό χαρακτηριστικό της οικονομικής επιστήμης. Η ύπαρξη διαφορετικών επιστημονικών απόψεων όσον αφορά στη λειτουργία της οικονομίας γενικά, δυσχεραίνει την εύρεση λύσης στα διάφορα οικονομικά προβλήματα που προκύπτουν και αυτό οξύνεται ακόμη περισσότερο όταν εμφανίζονται ζητήματα μεγάλης σημασίας, όπως αυτά που σχετίζονται με την ανεργία, την απασχόληση, τις ανισότητες, τη φτώχεια και την οικονομική κρίση. Η πληθώρα μεταβολών που επηρεάζουν την οικονομία γενικά, παρέχουν μια σχετική ευελιξία στους οικονομολόγους, σε αντιθέσει π.χ. με τους θετικούς επιστήμονες, ως προς την μελέτη

και ερμηνεία ενός φαινομένου και αυτό έχει οδηγήσει στη δημιουργία διαφορετικών οικονομικών σχολών σκέψης.

Έτσι λοιπόν υπάρχουν πολλοί που υποστηρίζουν πως η ανάπτυξη, οι κρίσεις και οι αυξανόμενες ανισότητες είναι δομικό στοιχείο του υπάρχοντος οικονομικού συστήματος και δεν μπορούν να αποφευχθούν (κλασικοί οικονομολόγοι), άλλοι πάλι υποστηρίζουν πως οι οικονομικές κρίσεις είναι προσωρινές και οφείλονται σε εξωγενείς παράγοντες και όχι στη φύση του συστήματος και πως η κατανομή εισοδήματος και οι ανισότητες δεν οφείλονται στη φύση του συστήματος, αλλά συνδέονται με μια σειρά άλλων παραγόντων όπως ικανότητες, ατομικές επιλογές, ανθρώπινο κεφάλαιο, κληρονομιά (νεοκλασικοί οικονομολόγοι). Επίσης υπάρχει η άποψη πως η αιτία των κρίσεων είναι η έλλειψη ενεργούς ζήτησης, ενώ η αυξημένη οικονομική ανισότητα οφείλεται στην έλλειψη κατάλληλων πολιτικών κοινωνικής προστασίας, παράγοντες που μπορεί να διορθωθούν με την επέμβαση του κράτους (Κεϋνσιανοί οικονομολόγοι). Τέλος υπάρχει η άποψη ότι οι κρίσεις και οι συνέπειές της οφείλονται στον κρατικό παρεμβατισμό, ο οποίος απορυθμίζει τον μηχανισμό λειτουργίας της αγοράς οδηγώντας το σύστημα σε κρίση και σε αυξανόμενες ανισότητες (νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι).

Οι βασικές σχολές οικονομολόγων είναι: α) κλασικοί (όπως A. Smith, N. Ricardo, K. Marx), οι οποίοι ως πηγή δημιουργίας της αξίας θεωρούν την εργασία β) νεοκλασικοί (όπως A. Marshall, I. Fisher), οι οποίοι εισήγαγαν τις έννοιες της ορθολογικότητας, της πλήρους πληροφόρησης και της χρησιμότητας ως πηγή δημιουργίας της αξίας γ) Κεϋνσιανοί και νεοκεϋνσιανοί (όπως J. Keynes, P. Krugman, J. Stiglitz), οι οποίοι πιστεύουν στην κρατική παρέμβαση με σκοπό την διόρθωση των ατελειών που εμφανίζονται στην λειτουργία της αγοράς και δ) νεοφιλελεύθεροι υποστηρικτές της ελεύθερης αγοράς και της μη επέμβασης του κράτους στην λειτουργία της (όπως F. Hayek, M. Friedman).³

Η επιλογή των βασικών αρχών και υποθέσεων που θα κάνει ένας οικονομολόγος καθορίζονται έντονα όχι μόνο από το εκπαιδευτικό και γνωστικό του υπόβαθρο, αλλά κυρίως από την ιδεολογία του στα διάφορα κοινωνικά θέματα, όπως αναφέρουν πολλοί μελετητές.⁴ Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει εντέλει ότι στα οικονομικά ελλοχεύει ο κίνδυνος η "αλήθεια" να διαμορφώνεται από την ιδεολογία και όχι η ιδεολογία από την αλήθεια, η αναζήτηση της οποίας (αλήθειας) ωστόσο είναι σκοπός της επιστήμης.⁵

Τα ζητήματα που αφορούν στην ανισότητα και στη σχέση και την αλληλοεπίδραση ανάμεσα στις οικονομικές ανισότητες, την οικονομική μεγέθυνση και τις οικονομικές κρίσεις έχουν μακρά ιστορία στις οικονομικές θεωρίες και ήταν εμφανή στα έργα των Smith, Ricardo, Marx, and Keynes. Συγκεκριμένα, ο Marx και ο Κέυνς έχουν τονίσει ότι τα υψηλά επίπεδα ανισότητας μπορεί όχι μόνο να έχουν σοβαρές αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις, αλλά μπορεί να αποτελέσουν κυρίαρχο παράγοντα για την αποσταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος, όπως αναλυτικότερα αναφέρεται στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

³ Τσουλφίδης, 2009.

⁴ Desai, M., 1993.

⁵ Ρουσόπουλος Β., 2012.

Τα θέματα που σχετίζονται με την ανισότητα είχαν υποτονισθεί μέχρι το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα, αλλά στη συνέχεια έχουν επιστρέψει στο κέντρο του δημόσιου και επιστημονικού διάλογου. Ένας από τους βασικούς λόγους για αυτό το 'μη επιθυμητό ενδιαφέρον' ήταν η διαπίστωση από ορισμένους αναλυτές ότι η αύξηση της οικονομικής ανισότητας αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες αδυναμίες του οικονομικού συστήματος πριν και κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης και συνεπώς, αποτελούσε κεντρικό θέμα διερεύνησης, ενώ η οικονομική ανάπτυξη και η μείωση των ανισοτήτων που έχουν καταγραφεί σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες μεταπολεμικά, οδήγησε σε υποτόνιση της συζήτησης γύρω από το θέμα αυτό.⁶

Ωστόσο, η αύξηση της ανισότητας στην προσωπική αλλά και στη λειτουργική διανομή του εισοδήματος που καταγράφεται στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες μετά το 1980, δηλαδή αρκετά χρόνια πριν από την εμφάνιση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, σε επίπεδα που δεν έχουν παρατηρηθεί από τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, καθώς και το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007-2008, θεωρούνται ως βασικοί λόγοι για την 'αναβίωση' του δημόσιου και επιστημονικού διαλόγου σχετικά με την σχέση ανισότητας, οικονομικής ανάπτυξης και οικονομικής κρίσης.⁷ Ένας όλο και αυξανόμενος αριθμός μελετών, από διαφορετικές οικονομικές σχολές, έχουν υποθέσει ότι η μείωση του μεριδίου των φτωχότερων εισοδημάτων στρωμάτων του πληθυσμού στο παγκόσμιο δημόσιο πλούτο και η συγκέντρωση πλούτου σε ελάχιστο ποσοστό του πληθυσμού αποτελούν μια βασική αιτία για το ξέσπασμα της κρίσης 2007-2008 (π.χ. Foster & Magdoff, 2009, Rajan, 2010, Stiglitz, 2012, van Treeck, 2014, Stockhammer, 2015b, Kumhof, 2015, κτλ.).⁸

Επιπλέον, όλο και περισσότερο συζητείται το θέμα που αφορά στην εξέλιξη μιας οικονομίας και στο γεγονός ότι η οικονομία γενικά, δεν είναι στάσιμη καθώς σημαντικά μεγέθη της όπως η ανεργία, το εισόδημα και οι τιμές των αγαθών μεταβάλλονται στο χρόνο. Υπάρχουν περίοδοι όπου η παραγωγή, οι τιμές, η απασχόληση και το εισόδημα αυξάνονται, αλλά και περίοδοι όπου η παραγωγή, οι τιμές, το εισόδημα και η απασχόληση μειώνονται. Έτσι υπάρχουν φάσεις της οικονομικής δραστηριότητας όπου παρατηρείται συνεχή μεγέθυνση της οικονομίας, η οποία όμως κάποια στιγμή διακόπτεται με την εμφάνιση οικονομικής κρίσης. Μετά την εμφάνιση της κρίσης αρχίζει μια διαρκής σταδιακή πτώση της παραγωγής και της απασχόλησης, οδηγώντας την οικονομία σε ύφεση, σε μια φάση έντονης οικονομικής δυσπραγίας όπου επικρατούν υψηλή ανεργία, έλλειψη επενδύσεων και η χαμηλή ζήτηση. Όπως έχει διαπιστωθεί από πολλούς μελετητές, η οικονομία με την πάροδο του χρόνου περνάει από στάδια μεγέθυνσης, αλλά και ύφεσης και το ερώτημα που συζητείται είναι αν υπάρχει περιοδικότητα σε αυτό το φαινόμενο, αν δηλαδή εμφανίζονται "κύματα" στην οικονομική δραστηριότητα και ποιοί είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν αυτές τις αλλαγές.

Ο εισηγητής της θεωρίας των "κυμάτων" ήταν ο Nikolai Kondratiev (1892-1938), ο οποίος είχε επεξεργαστεί δεδομένα, με χρονολογική σειρά, όσον αφορά στις τιμές

⁶ Goda, 2013.

⁷ Piketty, 2014, Stockhammer, 2015a, Goda, 2016.

⁸ Goda, 2017.

διαφόρων προϊόντων, μισθών, επιτοκίων και τραπεζικών καταθέσεων στις πιο αναπτυγμένες χώρες της τότε εποχής, Αγγλία, Γαλλία και ΗΠΑ και είχε παρατηρήσει ότι οι καπιταλιστικές οικονομίες υπόκεινται σε κυκλικές διακυμάνσεις.⁹ Η θεωρητική διερεύνηση ωστόσο των οικονομικών κύκλων γενικά και της σχέσης ανάμεσα σε εισοδηματική ανισότητα, οικονομική μεγέθυνση και κρίσεις και συγκεκριμένα, του τρόπου με τον οποίο η διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης επιδρά στην ανισότητα, αναπτύχθηκε σημαντικά και προκάλεσε το ενδιαφέρον πολλών αναλυτών από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, μετά τη δημοσίευση του άρθρου του Simon Kuznets.¹⁰

Συνοπτικά, το θεωρητικό επιχείρημα που διατυπώνει ο Kuznets είναι ότι η εισοδηματική ανισότητα αυξάνεται κατά τα πρώτα στάδια της μεγέθυνσης, κατόπιν σταθεροποιείται στη διάρκεια της μετάβασης από την αγροτική/προβιομηχανική στη βιομηχανική οικονομία, και μειώνεται στα μεταγενέστερα στάδια της μεγέθυνσης της οικονομίας. Έτσι, η εισοδηματική ανισότητα ακολουθεί την πορεία ενός ανεστραμμένου U. Ο Kuznets ξεκινάει την ανάλυσή του χρησιμοποιώντας διάφορα διαθέσιμα δεδομένα για την κατανομή του εισοδήματος σε τρεις ανεπτυγμένες οικονομίες της εποχής: στις ΗΠΑ, τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γερμανία. Με βάση τα συγκεκριμένα δεδομένα, επισημαίνει ότι η ανισότητα στις χώρες αυτές δείχνει να χαρακτηρίζεται από μακροχρόνια σταθερότητα, προτού αρχίσει να μειώνεται μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Την ίδια περίοδο οι χώρες αυτές εμφανίζουν συνεχή άνοδο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, γεγονός το οποίο οδηγεί τον Kuznets στο συμπέρασμα ότι στα προχωρημένα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης η ανισότητα σταθεροποιείται και στη συνέχεια μειώνεται καθώς προχωράει η διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης.

Αξίζει να σημειωθεί γενικά, ότι όσον αφορά τις ερμηνείες των οικονομικών κύκλων, η ύπαρξη διαφορετικών σχολών οικονομικής σκέψης, οι οποίες συγκρούονται μεταξύ τους σε διάφορα θέματα, όπως αναφέρθηκε ήδη, συγκρούονται και για την ύπαρξη των μακρών κυμάτων στην οικονομία. Έτσι υπάρχουν κάποιοι που υποστηρίζουν την ύπαρξη της περιοδικότητας στην οικονομική δραστηριότητα, ενώ κάποιοι άλλοι (οι περισσότεροι ορθόδοξοι οικονομολόγοι) δεν δέχονται την ύπαρξη της (την όποια περιοδικότητα στην οικονομική δραστηριότητα την θεωρούν καθαρά συμπτωματική), συνεπώς, δεν δέχονται και την θεωρία των μακρών κυμάτων (Sterman and Mosekilde). Εξαιρέσεις αποτελούν ο Schumpeter, ο Rostow, ο Maddison, ο Forester, ο Goodwin και ο Samuelson.¹¹

Η θεωρία των κύκλων (ή των μεγάλων κυμάτων) της ανάπτυξης και των οικονομικών ανισοτήτων, αν και αμφισβητείται από πολλούς οικονομολόγους, ερμηνεύεται με διαφορετικούς τρόπους από τους υποστηρικτές της. Συνοπτικά, έχουν αναπτυχθεί τρεις βασικές θεωρίες: α) Συμπετεριανή όπου κυρίαρχο ρόλο παίζουν οι καινοτομίες μεγάλης κλίμακας, οι οποίες υιοθετούνται μαζικά στην φάση μιας ύφεσης, β) θεωρία των κοινωνικών δομών συσσώρευσης, όπου νέοι θεσμοί εισάγονται μαζικά τόσο σε εθνικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο με αποτέλεσμα την ανάπτυξη της οικονομίας και

⁹ Kondratiev, N., 1935. Επίσης, Τσουλφίδης, 2009.

¹⁰ Kuznets, S., 1955. Επίσης: Παπαθεοδώρου Χ., Δαφέρμος Γ., Παπαδοπούλου Ε. και Σακελλαρίδης Γ., 2010.

¹¹ Τσουλφίδης, 2009.

γ) Μαρξιστική, όπου οι οικονομικοί κύκλοι έχουν άμεση σχέση με την μεταβολή του ποσοστού του κέρδους (το πηλίκο καθαρά κέρδη/ υπενδεδυμένο κεφάλαιο). Στις δύο πρώτες θεωρίες το ποσοστό του κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή σε αντίθεση με την μαρξιστική όπου το ποσοστό του κέρδους είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή, η οποία επιδρά στην φάση της οικονομικής ανάπτυξης.¹²

Ωστόσο, οι απόψεις αυτές φαίνεται να αποτελούν μια μειοψηφία, ειδικά στο δημόσιο διάλογο σήμερα και οι περισσότερες μελέτες για την κρίση έχουν επικεντρωθεί κυρίως στη ρύθμιση των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών αγορών, στην οικονομική αστάθεια. στη νομισματική πολιτική, στις αποτυχίες της αγοράς.¹³

Πάντως αξίζει να αναφερθεί γενικά ότι, ειδικά τα τελευταία χρόνια της οικονομικής κρίσης, στη σύγχρονη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία και στον δημόσιο διάλογο κυριαρχεί η άποψη ότι οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης μπορούν από μόνοι τους να οδηγήσουν σε μείωση της φτώχειας και της εισοδηματικής ανισότητας, με σαφείς επιδράσεις στη διαδικασία χάραξης και αξιολόγησης πολιτικών. Βασικό επιχείρημα της άποψης αυτής είναι ότι τα οφέλη από τους υψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, αργά ή γρήγορα, διαχέονται σε όλο το φάσμα του πληθυσμού και άρα αφορούν όλες τις εισοδηματικές κατηγορίες. Έτσι, οι πολιτικές που προτείνονται ως αναγκαίες για την προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης θεωρείται ότι αποτελούν ταυτόχρονα και τα εργαλεία εκείνα με τα οποία μπορεί αφενός να αντιμετωπιστεί η φτώχεια και αφετέρου να μειωθούν οι μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες. Παράλληλα, αντιμετωπίζεται αρνητικά και αποθαρρύνεται η αναδιανεμητική παρέμβαση του κράτους, κυρίως μέσω πολιτικών κοινωνικής προστασίας, με το επιχείρημα ότι αυτή μπορεί να επιφέρει μόνο βραχυχρόνια οφέλη στην επίτευξη μεγαλύτερης ισότητας (και δικαιοσύνης). Μέσα από το επιχείρημα των συμβατικών οικονομικών περί αντίστροφης σχέσης μεταξύ ισότητας και αποτελεσματικότητας υποστηρίζεται ότι μακροχρόνια, οι συνέπειες τέτοιων παρεμβάσεων θα είναι δυσμενείς λόγω των αντικινήτρων που θα επιφέρουν στη συμπεριφορά των ατόμων αναφορικά με τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και την αύξηση της αποτελεσματικότητας.

Ωστόσο, η εξέταση των διάφορων εναλλακτικών θεωρητικών σχημάτων, αλλά και η επισκόπηση των εμπειρικών ευρημάτων από πολλές οικονομετρικές μελέτες, οι οποίες διερευνούν την επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης τόσο στο φαινόμενο της εισοδηματικής ανισότητας όσο και σε αυτό της φτώχειας, έχουν δείξει ότι η άποψη που θεωρεί την οικονομική μεγέθυνση ως πανάκεια για τη μείωση της ανισότητας και της φτώχειας στερείται επαρκούς εμπειρικής τεκμηρίωσης.¹⁴ Υπάρχουν αρκετές έρευνες στις οποίες αποτυπώνεται ένας σημαντικός ρόλος της αύξησης του ΑΕΠ στη μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων και της φτώχειας. Παράλληλα όμως εμφανίζεται και ένας μεγάλος αριθμός ερευνών όπου αμφισβητείται η ύπαρξη ενός τέτοιου ρόλου, κάτι το οποίο γίνεται περισσότερο εμφανές όταν στις υπό εξέταση παλινδρομήσεις περιλαμβάνονται και άλλοι ερμηνευτικοί παράγοντες της φτώχειας και της ανισότητας, όπως κοινωνικές μεταβιβάσεις, θεσμοί στην αγορά εργασίας και διάφορες μακροοικονομικές μεταβλητές. Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης στη

¹² Ο.π.

¹³ Goda T., 2013.

¹⁴ Παπαθεοδώρου Χ., Δαφέρμος Γ., Παπαδοπούλου Ε. και Σακελλαρίδης Γ., 2010.

φτώχεια και την ανισότητα εμφανίζεται αρκετά διαφοροποιημένη μεταξύ διαφορετικών χωρών ή/και ομάδων χωρών.

Συνεπώς, είναι ορθότερο η οικονομική μεγέθυνση να αντιμετωπίζεται ως ένας από τους πολλούς ερμηνευτικούς παράγοντες των εισοδηματικών ανισοτήτων και της φτώχειας, και όχι ως μία επαρκής συνθήκη για την αντιμετώπισή τους, όπως αναφέρουν διάφορες έρευνες. Ο διανεμητικός ρόλος της οικονομικής μεγέθυνσης θα πρέπει να εξετάζεται σε αλληλεπίδραση με άλλους παράγοντες του κοινωνικού, του οικονομικού και του πολιτικού περιβάλλοντος μιας χώρας, όπως είναι το σύστημα και οι πολιτικές κοινωνικής προστασίας, οι θεσμοί στην αγορά εργασίας, το μακροοικονομικό περιβάλλον κλπ. Η διερεύνηση της αλληλεπίδρασης με αυτούς τους παράγοντες έχει καθοριστική σημασία για την κατανόηση των επιπτώσεων που έχουν οι μεταβολές του ΑΕΠ μιας οικονομίας στα φαινόμενα της φτώχειας και της εισοδηματικής ανισότητας. Μία δογματική προσκόλληση στην άποψη που θεωρεί ότι οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης στις σύγχρονες κοινωνίες μπορούν από μόνοι τους να αντιμετωπίσουν τις εισοδηματικές ανισότητες και τη φτώχεια περισσότερο συσκοτίζει παρά συμβάλλει στην ουσιαστικότερη κατανόηση και καταπολέμηση αυτών των φαινομένων.¹⁵

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι, η εκτός αμφισβήτησης αύξηση της ανισότητας στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες μετά το 1980, έχει ως αποτέλεσμα αρκετοί οικονομολόγοι να προβληματίζονται και κάποιοι να αναθεωρούν τις απόψεις τους. Το ίδιο και το ΔΝΤ αποκαλεί το ζήτημα των ανισοτήτων ως «μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις των καιρών μας». Επίσης, στην έκθεση του ΟΟΣΑ υποστηρίζεται ότι «όταν αυξάνεται η εισοδηματική ανισότητα, μειώνεται η οικονομική ανάπτυξη». Στο ίδιο αποτέλεσμα καταλήγει και έκθεση του ΔΝΤ, όπου μάλιστα οι οικονομολόγοι έχουν ποσοτικοποιήσει τη μείωση της ανάπτυξης στο 8,5% του ΑΕΠ τα τελευταία 25 χρόνια.

Όπως πληθώρα οικονομολόγοι υποστηρίζουν πως η ανισότητα πλήττει την ανάπτυξη, έτσι και το ΔΝΤ διαπιστώνει πως η διευρυνόμενη εισοδηματική ανισότητα αποτελεί αρνητικό παράγοντα για την οικονομία, τις επενδύσεις, την παραγωγικότητα και την πολιτική σταθερότητα. Σε έκθεση στελεχών του ΔΝΤ επισημαίνεται πως η αύξηση των εισοδημάτων των πλουσιότερων επιβραδύνει τον ρυθμό ανάπτυξης, ενώ αντιθέτως επιταχύνεται η ανάπτυξη όταν αυξάνονται τα εισοδήματα των οικονομικά ασθενέστερων και των μεσαίων στρωμάτων. Επιπλέον, οι ερευνητές του ΔΝΤ συγκεκριμενοποίησαν προηγούμενα αποτελέσματα και προσπάθησαν να καθορίσουν το ακριβές σημείο από το οποίο η ανισότητα επιδρά αρνητικά στην ανάπτυξη. Για ορισμένα από τα αποτελέσματα δύσκολα θα μπορούσε να υπάρξει κάποια αμφιβολία. Για παράδειγμα, ασθενέστερες εισοδηματικά οικογένειες επενδύουν λιγότερο στη μόρφωση και αργότερα έχουν λιγότερες πιθανότητες στην αγορά εργασίας για εξειδικευμένες θέσεις.¹⁶ Έτσι, καλούνται οι πολιτικές ηγεσίες να εστιάσουν το ενδιαφέρον τους στην αύξηση των εισοδημάτων της φτωχής και μεσαίας τάξης, καθώς διαπιστώνεται μεγάλη διεύρυνση της ανισότητας στις ανεπτυγμένες οικονομίες, ενώ επισημαίνεται πως «το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών βρίσκεται στο υψηλότερο επίπεδο εδώ και δεκαετίες».

¹⁵ Ο.π.

¹⁶ Furceri D., Loungani P., Ostry, J., 2018.

Οι συστάσεις συμπίπτουν πλήρως με εκείνες του ΟΟΣΑ, που σε παρεμφερή έκθεση με θέμα «Γιατί η μείωση της ανισότητας είναι προς όφελος όλων» υποστηρίζει πως την εικοσαετία 1990-2010 η αυξανόμενη εισοδηματική ανισότητα είχε οδηγήσει στη μείωση της ανάπτυξης στο σύνολο των χωρών-μελών του κατά 4,7%. Έτσι, προτείνει αναδιανομή εισοδήματος μέσω πολιτικών επιλογών όπως αύξηση της φορολογίας στο πλουσιότερο τμήμα του πληθυσμού και στις πολυεθνικές εταιρίες.¹⁷

Τα συμπεράσματα του ΔΝΤ όσον αφορά στη διεύρυνση της ανισότητας σε παγκόσμιο επίπεδο συμπίπτουν με κάποιες από τις πιο πολυσυζητημένες θέσεις οικονομολόγων, όπως εκείνη του διάσημου γάλλο οικονομολόγου Τομά Πικετί, ο οποίος στα βιβλία του διαπιστώνει πως μετά το 1990 έχει αυξηθεί σημαντικά η ανισότητα στο μεγαλύτερο μέρος του ανεπτυγμένου κόσμου, όπου πλέον το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού συγκεντρώνει εισοδήματα περίπου εννέα φορές υψηλότερα από τα εισοδήματα του φτωχότερου 10%. Αποδίδει εν μέρει τη διεύρυνση των ανισοτήτων στην πρόοδο της τεχνολογίας που, όπως επισημαίνει, έχει οδηγήσει σε αύξηση των μισθολογικών αποδοχών εργαζομένων υψηλής εξειδίκευσης, αλλά και στην αύξηση των τιμών των περιουσιακών στοιχείων. Τονίζει συγκεκριμένα πως έχουν αυξηθεί τα εισοδήματα των υψηλότερων στρωμάτων από κέρδη που έχουν αποφέρει οι επενδύσεις τους. Περίπου τα μισά από τα εισοδήματα του πλουσιότερου 1% δεν προέρχονται από εργασία αλλά από επενδύσεις, και το ίδιο ισχύει για περίπου το 30% του εσόδων του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού.¹⁸

Στους παράγοντες που επιτείνουν την ανισότητα ο οικονομολόγος συμπεριλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, την απελευθέρωση των επενδύσεων και του εμπορίου, αλλά και τη μείωση της φορολογίας στα υψηλά εισοδήματα. Στην ανάλυσή του, ο οικονομολόγος καταλήγει σε μια σύνθεση που αναγνωρίζει τη σημασία, αλλά και τα όρια της αγοράς, για να εντοπίσει τα εργαλεία της δημόσιας παρέμβασης που θα μπορούσαν να φέρουν τα καλύτερα αποτελέσματα για την άμβλυση των ανισοτήτων. Ως κεντρικό εργαλείο για την αναδιανομή του εισοδήματος προτείνει τον μηχανισμό της φορολογίας, όχι μόνον υπέρ των ανέργων, των ηλικιωμένων και άλλων κατηγοριών που βρίσκονται εκτός της παραγωγικής διαδικασίας, όπως έχει επικρατήσει, αλλά και υπέρ των χαμηλόμισθων εργαζομένων.

Πρόσφατα δημοσιεύθηκε η Παγκόσμια Έκθεση για την Ανισότητα, καρπός της εργασίας περισσότερων των 100 ερευνητών από 70 χώρες, με τη συμμετοχή και του Πικετί. Η έκθεση καταγράφει ότι το πλουσιότερο 0,1% του πλανήτη, περίπου 7 εκατομμύρια άνθρωποι, αύξησε τον πλούτο του από το 1980, κατέχοντας όσο το φτωχότερο 50% του παγκόσμιου πληθυσμού, περίπου 3,8 δισεκατομμύρια άνθρωποι, ενώ, το πλουσιότερο 1% «μάζεψε» το 27% του παγκόσμιου πλούτου μεταξύ του 1980 και του 2016.¹⁹ Από αυτό το 1%, το ακόμη πλουσιότερο 0,1% κατέχει το 13% του παγκόσμιου πλούτου, ενώ, το 0,001%, δηλαδή μόλις 76.000 άνθρωποι σε όλο τον κόσμο, κατέχουν το 4% του πλούτου που δημιουργήθηκε από το 1980. Σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, η οικονομική ανισότητα είναι περισσότερο

¹⁷ OECD, 2015.

¹⁸ Πικετί Τ., 2012. Επίσης: Piketty T., 2014.

¹⁹ Alvaredo F., Chancel L., Piketty T., Saez E., Zucman G., 2017.

«ανάγλυφη», εφόσον το πλουσιότερο 1% των ΗΠΑ κατείχε το 39% του εθνικού πλούτου το 2014, από το 22% που συγκέντρωνε το 1980.

Με τέτοια στοιχεία δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολο για τον Τομά Πικετί να εκφράζει τον φόβο ότι η οικονομική ανισότητα μπορεί να οδηγήσει σε «καταστροφές», αν και «όλα εξαρτώνται από τις επιλογές που θα γίνουν». Σύμφωνα με την έκθεση, οι άνθρωποι που ζουν στη Μέση Ανατολή αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη ανισότητα εισοδήματος από οπουδήποτε αλλού στον κόσμο, ενώ οι Ευρωπαίοι είναι οι λιγότερο επηρεασμένοι από το εισοδηματικό χάσμα. Ακόμη όμως και στην Ευρώπη, τα πράγματα μακράν δεν είναι καλά. Για παράδειγμα, στη Δυτική Ευρώπη, πολλοί δεν παίρνουν πραγματικά επαρκή μισθό, που να καλύπτει τις βασικές ανάγκες τους, παρά το γεγονός ότι εργάζονται σκληρά, συχνά με πλήρη απασχόληση. Επιπλέον, τα στοιχεία δείχνουν ότι το 10% του πληθυσμού στην Ευρώπη ως σύνολο, εξακολουθεί να κατέχει το 37% του συνολικού εισοδήματος (με στοιχεία για το 2016). «Τις τελευταίες δεκαετίες, η εισοδηματική ανισότητα έχει αυξηθεί σε όλες σχεδόν τις χώρες, αλλά με διαφορετικές ταχύτητες, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι θεσμοί και οι πολιτικές έχουν σημασία για τη διαμόρφωση της ανισότητας», λένε οι ερευνητές της έκθεσης. Ενώ η οικονομική ανισότητα είναι ευρέως διαδεδομένη και σε κάποιο βαθμό αναπόφευκτη, η κλιμάκωσή της θα μπορούσε να οδηγήσει σε «διάφορα είδη και μορφές πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών καταστροφών».

Η σημασία των ασκούμενων πολιτικών αποδεικνύεται από τη διαφορά μεταξύ των ΗΠΑ και της Δυτικής Ευρώπης, σύμφωνα με τους ερευνητές. Το 1980, οι δύο αυτές περιοχές είχαν παρόμοια επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας, αφού, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, το 1% κατείχε σχεδόν το 10% του πλούτου. Μέχρι το 2016, ωστόσο, οι πλούσιοι στις ΗΠΑ αύξησαν το μερίδιό τους στο 20%. Στη Δυτική Ευρώπη, το αντίστοιχο ποσοστό αυξήθηκε στο 12%. Η ανομοιογενής εισοδηματική ανισότητα στις ΗΠΑ οφείλεται στην «μαζική» ανισότητα στην εκπαίδευση και σε ένα φορολογικό σύστημα που απαιτούσε λιγότερα από τα πλουσιότερα τμήματα του πληθυσμού. Με τη σειρά τους, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις θέσπισαν εκπαιδευτικές και μισθολογικές πολιτικές για την τόνωση ομάδων χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, λένε οι ειδικοί.

Παρόλο αυτά η Ευρώπη δεν αποτελεί εξαίρεση του νοσηρού κανόνα, όπως για παράδειγμα η Γερμανία, η πλουσιότερη ευρωπαϊκή χώρα, όπου το πλουσιότερο 1/10 του πληθυσμού ελέγχει πλέον το 40% του πλούτου. Το μερίδιό τους έχει αυξηθεί από τα μέσα της δεκαετίας του '90 λέει ο Charlotte Bartels από το Γερμανικό Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών (DIW) και συντάκτης των στοιχείων της έκθεσης από την Γερμανία. «Το φτωχότερο 50% έχει χάσει ένα τεράστιο μερίδιο από εισοδήματα τα τελευταία χρόνια. Στην δεκαετία του 1960, είχαν περίπου το ένα τρίτο, σήμερα μόλις το 17%».

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο της έκθεσης είναι η επιβεβαίωση του γεγονότος που οι πάντες γνωρίζουν ή υποπτεύονται, αλλά για το οποίο μέχρι τώρα δεν υπήρχαν σαφή στοιχεία: Οι οικονομίες που βασίζονται στον πλούτο τους στις πρώτες ύλες, όπως οι «πετρελαϊκές» είναι επίσης εξαιρετικά άνισες, εφόσον η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων του συγκεντρώνεται στα χέρια μιας μειοψηφίας.

Ένα άλλο σημαντικό εύρημα είναι ότι οι χώρες που βρίσκονται σε παρόμοια στάδια ανάπτυξης έχουν διαφορετικά πρότυπα ανισότητας. Αυτό υποδηλώνει, σύμφωνα με τους ερευνητές, ότι οι εθνικές πολιτικές και τα θεσμικά όργανα μπορούν να κάνουν τη διαφορά. Η παγκόσμια μεσαία τάξη πρόκειται να «συμπιεστεί» κι άλλο εάν συνεχίσουν οι τρέχουσες τάσεις, σύμφωνα με την έκθεση. Ωστόσο, αυτή η τάση θα μπορούσε να αποφευχθεί αν οι πολιτικές επιλογές υιοθετήσουν την «μέτρια τροχιά ανισότητας» της ΕΕ. Οι κυβερνήσεις εξακολουθούν να διαθέτουν εργαλεία για την καταπολέμηση της ανισότητας, όπως ενίσχυση της πρόσβασης στην εκπαίδευση, βελτίωση των πολιτικών στον τομέα της υγείας, προστασία του περιβάλλοντος, θέσπιση επαρκή κατώτατου μισθού και ουσιαστική εκπροσώπηση των εργαζομένων στα όργανα διακυβέρνησης. Ίσως το πιο σημαντικό είναι, οι αρχές να θεσπίσουν τα λεγόμενα «προοδευτικά» φορολογικά συστήματα, που απαιτούν αναλογικά περισσότερους φόρους με την συσσώρευση πλούτου. Οι εμπειρογνώμονες προέτρεψαν επίσης να καταρτιστεί νέο παγκόσμιο μητρώο ιδιοκτησίας των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής και της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες.

Ωστόσο, όλες αυτές οι κινήσεις γίνονται όλο και πιο δύσκολες λόγω του γεγονότος ότι «οι κυβερνήσεις στις πλούσιες χώρες έχουν γίνει φτωχές και σε μεγάλο βαθμό χρεωμένες», αναφέρει η έκθεση. Από το 1980, πολύ μεγάλες μετατροπές δημόσιου πλούτου σε ιδιωτικά χέρια συνέβησαν σε όλες σχεδόν τις χώρες και όχι μόνο στις ανεπτυγμένες. Ενώ ο εθνικός πλούτος έχει αυξηθεί σημαντικά, ο δημόσιος πλούτος είναι πλέον αρνητικός ή σχεδόν μηδενικός στις πλούσιες χώρες. Το Ηνωμένο Βασίλειο και οι ΗΠΑ είναι χώρες με τα χαμηλότερα επίπεδα δημόσιου κεφαλαίου. Αναμφίβολα, αυτό περιορίζει την ικανότητα των κυβερνήσεων να αντιμετωπίσουν τις ανισότητες. Υποδεικνύει επίσης, ότι οι εθνικές πολιτικές που διαμορφώνουν την κυριότητα του πλούτου αποτελούν σημαντικό παράγοντα που συμβάλλει στην άνοδο της ανισότητας μετά το 1980, όπως αναφέρεται στην έκθεση, καταλήγοντας στο ότι αν ισχύει η διαπίστωση του Μαρξ, ότι το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο ορίζει την ασκούμενη πολιτική, τότε τα εργαλεία για την καταπολέμηση της ανισότητας που προτείνουν οι οικονομολόγοι στις κυβερνήσεις θα είναι αποτελεσματικά μόνο στο βαθμό που θα αμφισβητήσουν ακριβώς αυτό το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο.

Συμπερασματικά, όλο και περισσότεροι οικονομολόγοι πλέον αμφισβητούν ριζικά τη νεοκλασική και νεοφιλελεύθερη σχολή, πάνω στην οποία οικοδομήθηκε η οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Ο Κρούγκμαν και ο Στίγκλιτς προτείνουν ευθέως μια επιστροφή στον Κέυνς. Υποστηρίζουν ότι κρατικές παρεμβάσεις, πολύ ευρύτερες και συνολικότερες από τη μονεταριστική πολιτική των κεντρικών τραπεζών, είναι απαραίτητες, όπως κανονιστικές ρυθμίσεις για τις συναλλαγές, προγράμματα δημοσίων επενδύσεων, μέτρα για την τόνωση της ζήτησης κλπ. Ο Κρούγκμαν αποδίδει το πρόβλημα των κρίσεων στην κυριαρχία ενός οικονομικού δόγματος, δανειζοντας τα λόγια, με τα οποία ο Κέυνς τελειώνει τη “Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος”: *αργά η γρήγορα, οι ιδέες, και όχι τα συμφέροντα, είναι τα επικίνδυνα πράγματα, καλώς ή κακώς.*²⁰ Ο Στίγκλιτς περιλαμβάνει στα κριτήριά του για την καταπολέμηση της κρίσης και των ανισοτήτων, το αίτημα μιας αναδιανομής εισοδήματος υπέρ των φτωχότερων στρωμάτων.²¹ Εκτός

²⁰ Κρούγκμαν Π., 2009.

²¹ Stiglitz J., 2010.

από την τόνωση της κατανάλωσης για την επανεκκίνηση της παραγωγής, η πρόταση του λογοδοτεί σε μια εκδοχή αισθήματος κοινωνικής δικαιοσύνης. Δίνει έμφαση γενικά, στο 'πρωταγωνιστικό ρόλο' του κράτους για την αναδιάρθρωση της οικονομίας, για την καταπολέμηση της συνεχώς αυξανόμενης ανισότητας στις περισσότερες χώρες, για τη διατήρηση πλήρους απασχόλησης και σταθερής οικονομίας, για αποτροπή φαινομένων εκμετάλλευσης.

2. Θεωρίες Κλασικών Οικονομολόγων: Λειτουργίες της αγοράς, ανάπτυξη, κρίση και διανομή εισοδήματος

Οι μεγάλοι κλασικοί οικονομολόγοι αποτελούν τους θεμελιωτές της οικονομικής επιστήμης και οι θεωρίες τους έχουν σημαντική επίδραση στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη. Οι θεωρίες τους εκφράστηκαν και εφαρμόστηκαν, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη κλίμακα, σε παλιότερες εποχές, ενώ ειδικά τα τελευταία χρόνια, κατά την περίοδο της κρίσης, αρκετές μελέτες έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα αν και κατά πόσο η εφαρμογή των θεωριών σήμερα έχει την δυνατότητα να λύσει κάποια από τα σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες, όπως τη μείωση της οικονομικής ανισότητας, την αντιμετώπιση της φτώχειας, την ανάπτυξη, την ταχύτερη έξοδο από μια περίοδο ύφεσης.

Οι οικονομικές θεωρίες που διατυπώθηκαν από τους κλασικού οικονομολόγους αν και είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, παράλληλα ωστόσο παρουσιάζουν και αρκετά κοινά σημεία, όπως ότι η εργασία είναι ο μόνος ή τουλάχιστον ο κατ' εξοχήν παραγωγικός συντελεστής που δημιουργεί το πλεόνασμα. Η κλασική προσέγγιση της αξίας και της διανομής είναι ένας όρος που περιλαμβάνεται στις θεωρίες όλων των οικονομολόγων που έχουν σαν κεντρικό άξονα της ανάλυσής τους την εργασιακή θεωρία της αξίας. Το πλεόνασμα (ή κοινωνικό πλεόνασμα ή υπεραξία) αποτελείται από τη διαφορά ανάμεσα στη συνολική αξία που παράγεται και στην αξία των εισροών που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή της. Για τους κλασικούς οικονομολόγους ο πραγματικός μισθός δεν προσδιορίζεται απλώς από τα μέσα διαβίωσης, αλλά διέπεται από συνθήκες διαφορετικές από εκείνες που επηρεάζουν το κοινωνικό προϊόν και επομένως μελετούνται ξεχωριστά. Ο Quesnay και ο Ricardo αναφέρονται στον πραγματικό μισθό σε όρους συνθηκών διαβίωσης, ενώ ο Smith και ο Marx αναγνωρίζουν ότι ο πραγματικός μισθός επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις τρέχουσες οικονομικές συνθήκες. Ακόμη, το πραγματικό κοινωνικό προϊόν προσδιορίζεται από τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής και από το επίπεδο της συσσώρευσης κεφαλαίου, η οποία καθορίζει τον αριθμό των απασχολούμενων παραγωγικών εργατών. Συνυπολογίζοντας τα εισοδήματα της εργασίας και του κεφαλαίου προκύπτει η συνολική εισοδηματική ανισότητα.

Οι κλασικοί οικονομολόγοι αναδεικνύουν επίσης πως οι μεταβολές της διανομής των εισοδημάτων κεφαλαίου και εργασίας και οι μεταβολές της ανισότητας στο εσωτερικό των εισοδημάτων της εργασίας, έχουν την τάση να κινούνται παράλληλα και να ενισχύουν οι μεν τις δε βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι σε κάθε παγκόσμιο πόλεμο παρατηρήθηκε μείωση του μεριδίου του κεφαλαίου στο εθνικό εισόδημα και επίσης, μείωση των ανισοτήτων στα εισοδήματα της εργασίας. Γενικά, παρατηρείται ότι η ανισότητα ακολουθεί

προκυκλική πορεία, ακολουθεί δηλαδή την κίνηση του οικονομικού κύκλου. Σε περιόδους ισχυρής οικονομικής ανόδου το μερίδιο των κερδών στο εθνικό εισόδημα αυξάνεται και οι υψηλοί μισθοί αυξάνονται συχνά πιο γρήγορα από τους μέσους και χαμηλούς μισθούς, ενώ το αντίθετο συμβαίνει σε περιόδους επιβράδυνσης ή ύφεσης. Φυσικά, οι κινήσεις αυτές δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τον οικονομικό κύκλο, αλλά και από άλλους, πολιτικούς κυρίως παράγοντες, όπως αναφέρει και ο Piketty (2014). Αξίζει επιπλέον να σημειωθεί ότι γενικά, οι μετατοπίσεις στην ανισότητα αντανakλούν την οικονομική (συχνά και πολιτική) άνοδο, στασιμότητα και παρακμή των χωρών και τις μεταβάσεις από ένα κοινωνικό σύστημα ή πολιτικό καθεστώς σε άλλο, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία.²²

Οι σημαντικότεροι εκφραστές της κλασικής οικονομικής σκέψης που ασχολήθηκαν με την οικονομική μεγέθυνση, τις κρίσεις, το εισόδημα και τη διανομή του, τις λειτουργίες του κράτους στο σύστημα της αγοράς και γενικά, με τη λειτουργία του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος ήταν ο Adam Smith, ο Karl Marx και ο John M. Keynes.

Adam Smith (1723-1790)

Βασικές αρχές

Ο Smith θεωρείται ο ιδρυτής της σύγχρονης επιστήμης της πολιτικής οικονομίας και ο κυριότερος θεωρητικός θεμελιωτής του οικονομικού φιλελευθερισμού, είναι ο πρώτος οικονομολόγος-φιλόσοφος που επισήμανε τις αρχές, βάσει των οποίων λειτουργεί μέχρι σήμερα η οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Επίσης, ήταν από τους πρώτους που συνέδεσαν τη λειτουργία της οικονομίας με τη λειτουργία του κράτους και της κοινωνίας. Το έργο του «Ο Πλούτος των Εθνών» θεωρείται η βάση των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς και αποτέλεσε «διανοητική δικαιολογία» του ελεύθερου εμπορίου, του καπιταλισμού και του φιλελευθερισμού. Δέχεται όλες τις βασικές αρχές της καπιταλιστικής πραγματικότητας, όπως ατομική ιδιοκτησία, ελεύθερο εμπόριο και αδέσμευτο (χωρίς παρεμβάσεις) ανταγωνισμό.

Ο Adam Smith ήταν από τους πρώτους που υποστήριζε ότι οι οικονομικές εξελίξεις επηρεάζουν συνολικά την κοινωνία. Ακόμα διέβλεψε τη διαμόρφωση των επιθυμιών και των προτιμήσεων των οικονομικών μονάδων, που θεωρεί ότι μεταβάλλονται ανάλογα με τη νέα οικονομική πραγματικότητα που δημιουργείται μέσα από την τεχνολογική εξέλιξη και την αξιοποίηση των νέων πλουτοπαραγωγικών πηγών.

Ο Adam Smith εκφράζει την πλήρη αντίθεσή του στην κρατική παρέμβαση, πέρα από την εξασφάλιση της δικαιοσύνης και της ασφάλειας. Αναγνωρίζει όμως, ότι η σύγκρουση που δημιουργείται μεταξύ των οικονομικών συμφερόντων μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για το σύνολο της κοινωνίας και πιστεύει πως με την λειτουργία απρόσωπων ανταγωνιστικών αγορών περιορίζονται οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις. Ο Smith ήταν από τους πρώτους οικονομολόγους της αστικής ανέλιξης, που θεωρούσε πως μόνο με την συμβολή όλων των μελών της κοινωνίας (δηλαδή και των εργατών) θα υπήρχε κοινωνική ευημερία και ανάπτυξη και κατά συνέπεια, η αύξηση του εθνικού πλούτου θα οδηγήσει και σε αύξηση των πραγματικών μισθών.²³

²² Milanovic B., 2016.

²³ Screpanti E. & Zamagni S., 2004.

Εισόδημα, συσσώρευση και διανομή

Το ενδιαφέρον του Smith επικεντρώνεται στο φαινόμενο της παραγωγής και στο έργο του «Πλούτος των Εθνών» αναλύει τα «αίτια της βελτίωσης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας». Η διαδικασία του καταμερισμού της εργασίας, παρόλο που συμβάλει στην τεχνολογική πρόοδο και μειώνεται ο άσκοπος χρόνος μεταφοράς των εργατών από την μία εργασία στην άλλη, εντούτοις είναι χρήσιμος (ο καταμερισμός της εργασίας) μόνο όταν η οικονομία έχει τη δυνατότητα να παράγει σε μια αρκετά μεγάλη αγορά και γίνεται πιο έντονος σε περίπτωση επέκτασης της αγοράς.

Στη συνέχεια η αγορά μεγεθύνεται όσο αναπτύσσονται οι μεταφορές, όσο επεκτείνονται οι πιστώσεις και οι νομισματικοί θεσμοί και όσο ταχύτερη είναι η μεγέθυνση της παραγωγής. Ο Smith πίστευε στο σωρευτικό μηχανισμό, ο οποίος μηχανισμός λειτουργεί σε ένα καπιταλιστικό σύστημα και εργάζεται με την ακόλουθη σειρά: α) καταμερισμός της εργασίας, β) επέκταση των αγορών και γ) αύξηση της παραγωγικότητας. Είναι μία αντίθεση του φαύλου κύκλου, δηλαδή ένας κύκλος μεγέθυνσης. Μέσω της διαδικασίας του καταμερισμού της εργασίας, θα υπάρχει μεγέθυνση και η συσσώρευση είναι η κινητήριος δύναμη. Σύμφωνα με τον Smith το κεφάλαιο υποδιαιρείται, σε σταθερό κεφάλαιο (fixed capital) που είναι τα μηχανήματα και οι εγκαταστάσεις και σε κυκλοφορούν κεφάλαιο (circulating capital) που χρησιμεύει στην αγορά πρώτων υλών, στην πληρωμή εργατών και στην κάλυψη του ενεργειακού κόστους. Το μέρος του κυκλοφορούντος κεφαλαίου που είναι για την πληρωμή των εργατών (μισθός), προκαταβάλλεται από τον εργοδότη πριν πωληθούν τα προϊόντα. Ο μισθός που δίνει ο εργοδότης στους εργαζόμενους, αποτελεί κεφάλαιο για την επιχείρηση.

Στη θεωρία μεγέθυνσης του Smith, βασικό ρόλο παίζει η θεωρία του εισοδήματος που κατανέμεται μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, όπου οι τρεις βασικές τάξεις είναι η καπιταλιστική, η εργατική και η τάξη των γαιοκτημόνων. Διαχωρίζονται με βάση τους παραγωγικούς πόρους που διαθέτουν (κεφάλαιο, εργασία και γη), αλλά και με βάση τον τρόπο με τον οποίο δαπανούν τα κέρδη, τους μισθούς, τα ενοίκια και γενικά τα αντίστοιχα εισοδήματά τους. Ένα βασικό μέρος της θεωρίας του αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ των διάφορων παραγωγικών πόρων που διαθέτουν οι τάξεις και στον τρόπο που αυτές δαπανούν τα εισοδήματά τους. Οι γαιοκτήμονες που δεν κατέχουν παραγωγικό κεφάλαιο, δεν ενδιαφέρονται για την επέκταση του και δεν έχουν κανένα κίνητρο να προβούν σε αποταμίευση και συσσώρευση κεφαλαίου. Δεν συντελούν καθόλου στην μεγέθυνση του πλούτου του έθνους, όπως και οι εργάτες, που κατέχουν μόνο την εργασία τους. Οι καπιταλιστές ασκούν μεγάλη επιρροή στην κυβέρνηση και σε συνδυασμό με τις ανταγωνιστικές δυνάμεις της αγοράς εργασίας ωθούν τους πραγματικούς μισθούς στο κατώτατο επίπεδο επιβίωσης.

Οι καπιταλιστές κατέχουν το παραγωγικό κεφάλαιο και στοχεύουν στην αύξησή του, το οποίο σημαίνει ότι έχουν υψηλή τάση για αποταμίευση και κατά συνέπεια, όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό του εθνικού εισοδήματος που πηγαίνει στα κέρδη, τόσο υψηλότερη θα είναι η μεγέθυνση του πλούτου του έθνους. Το γενικό συμφέρον λοιπόν του έθνους συμβαδίζει με το συμφέρον εκείνων που κατέχουν το σταθερό κεφάλαιο, δηλαδή τα μέσα παραγωγής (μηχανήματα και εγκαταστάσεις παραγωγής).

Στο έργο του «Έρευνα στη φύση και οι αιτίες του πλούτου των εθνών» (*An Inquiry into Nature and Causes of the Wealth of Nations*) ο Adam Smith έθεσε ως θεματικό

πυρήνα το ζήτημα της οικονομικής μεγέθυνσης. Σύμφωνα με τον Smith, η αποταμίευση των κεφαλαιοκρατών είναι αυτή που δημιουργεί την επένδυση και ως συνέπεια, την οικονομική μεγέθυνση και το εθνικό πλούτο, οπότε έβλεπε την εισοδηματική διανομή ως ένας από τους σημαντικότερους καθοριστικούς παράγοντες για το πόσο γρήγορα (ή αργά) η οικονομία ενός έθνους θα αυξανόταν. Εντούτοις, η αποταμίευση είναι εν μέρει καθοριζόμενη από τα κέρδη των αποθεμάτων, δεδομένου ότι το αποθεματικό κεφάλαιο μιας χώρας αυξάνεται. Ο Smith προϋπέθεσε, μειώσεις κέρδους, όχι λόγω της μειωμένης οριακής παραγωγικότητας, αλλά μάλλον επειδή ο ανταγωνισμός των κεφαλαιοκρατών για τους εργαζομένους θα αύξανε τις αμοιβές τους. Επομένως η μείωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων ήταν ένας τρόπος να διατηρηθεί ή να βελτιωθεί η οικονομική μεγέθυνση.

Παρά την αύξηση των αποδόσεων στην κλίμακα, ο Smith δεν είδε την οικονομική μεγέθυνση ως αιώνια αυξανόμενη. Προϋπέθεσε ότι υπάρχουν όρια, τόσο προς τα πάνω όσο και προς τα κάτω, υπό την μορφή "στάσιμου κράτους" (stationery state), όπου η πληθυσμιακή αύξηση και η κύρια συσσώρευση κεφαλαίου ήταν μηδέν. Ο Smith, σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής εκείνης, θεωρούσε ότι η αύξηση πληθυσμού, ήταν ενδογενής και εξαρτάται από το διαθέσιμο διατροφικό υλικό το οποίο θα μπορούσε να σιτίσει το αυξανόμενο εργατικό δυναμικό. Η επένδυση ήταν επίσης ενδογενής και καθοριζόταν από το ποσοστό αποταμίευσης (συνήθως από τους κεφαλαιοκράτες). Η αύξηση της γης εξαρτιόταν από την κατάκτηση νέων εδαφών (π.χ. αποίκιση) ή τις τεχνολογικές βελτιώσεις της γονιμότητας των παλαιών εδαφών.

Η τεχνολογική πρόοδος θα μπορούσε επίσης να αυξήσει την οικονομική μεγέθυνση συνολικά. Η θέση του Smith ότι η ειδίκευση (specialization) των εργατών βελτιώνει την μεγέθυνση, θεωρήθηκε θεμελιώδες επιχείρημα. Ο Smith θεώρησε επίσης, ότι οι βελτιώσεις στο μηχανικό εξοπλισμό και στο διεθνές εμπόριο συνιστούσαν τις «ατμομηχανές» της οικονομικής μεγέθυνσης, καθότι διευκόλυναν την περαιτέρω ειδίκευση. Ο Smith υποστήριζε ότι η εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού περιορίζεται από την έκταση της αγοράς, προϋποθέτοντας έτσι το επιχείρημα των οικονομιών κλίμακας. Δεδομένου ότι η εξειδίκευση της εργασίας αυξάνει την παραγωγή (αυξάνει την έκταση της αγοράς), προκαλεί περαιτέρω τη δυνατότητα για μεγαλύτερη ειδίκευση της εργασίας και επομένως την περαιτέρω οικονομική μεγέθυνση. Κατά συνέπεια, ο Smith υποστήριζε, ότι η μεγέθυνση αυτοενισχύοταν, καθώς η ίδια δημιουργούσε αυξανόμενες αποδόσεις στην κλίμακα παραγωγής (increasing returns to scale).

Αγορά, ανταγωνισμός και το «αόρατο χέρι»

Στη θεωρία μεγέθυνσης του Smith, βασικό ρόλο έχει η θεωρία της εργασίας που εξουσιάζεται. Για να υπάρχει θετικό ποσοστό μεγέθυνσης, θα πρέπει απαραίτητα η εργασία που εξουσιάζεται από το καθαρό προϊόν, να είναι περισσότερη από την ποσότητα εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του. Μόνο σε αυτή την περίπτωση μπορεί να υπάρξει το πλεόνασμα που είναι απαραίτητο για την διατήρηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Ο διαχωρισμός μεταξύ αγοραίας τιμής και φυσικής τιμής είναι σημαντικός. Η πρώτη είναι η παραγωγική τιμή ενός αγαθού σε μία δεδομένη στιγμή, ενώ η δεύτερη είναι η αμοιβή των εργατών, των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων σε λογικά επίπεδα. Η

τιμή αγοράς εξαρτάται από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης. Αυτό το φαινόμενο συμβαίνει επειδή ο ανταγωνισμός ρυθμίζει την λειτουργία των αγορών.

Σύμφωνα με τον Smith, οι συνθήκες αγοράς διασφαλίζουν το ότι τα αγαθά παράγονται στις ποσότητες αυτές που ικανοποιούν καλύτερα την τελική ζήτηση. Όταν υπάρχει μία κατάσταση ισορροπίας, οι δυνάμεις της ζήτησης αναλαμβάνουν την κατανομή του κεφαλαίου μεταξύ των επιχειρήσεων, ενώ οι σχετικές τιμές διαμορφώνονται βάση των συνθηκών της προσφοράς που επικρατούν. Οι συνθήκες ζήτησης καθορίζουν τις σχετικές ποσότητες των παραγόμενων προϊόντων.

Βάση των παραπάνω, η αγορά είναι η ίδια φύλακας του εαυτού της και ικανή να αυτορυθμίζεται πλήρως. Προκύπτει ακόμα πως, παρόλο που όλοι είναι ελεύθεροι να επιλέγουν το προσωπικό τους συμφέρον, εντούτοις όλοι ελέγχονται από έναν απρόσωπο νόμο. Κάθε άτομο που συμμετέχει στην αγορά, παρακινείται από ένα «αόρατο χέρι» για να συνεισφέρει στην πραγματοποίηση μιας οικονομικής ισορροπίας, που όμως δεν είναι συνειδητή επιλογή του, αυτό αποτελεί το θεώρημα του Smith για το «αόρατο χέρι».²⁴ Η θεωρία του «αόρατου χεριού» αναμφίβολα είναι μία μεγάλη θεωρία, αν και έως και σήμερα παραμένει αναπόδεικτη.

Karl Marx (1818-1883)

Βασικές αρχές

Η θεωρία του Marx που στηρίζεται κυρίως στα διαμετρικά αντίθετα συμφέροντα μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και των εργαζόμενων, συνιστά ένα μεγάλο κεφάλαιο στις οικονομικές θεωρίες. Ο Marx θεωρούσε ότι η κλασική πολιτική οικονομία αποτελούσε μια θεωρητική έκφραση της αστικής τάξης την περίοδο κατά την οποία επιβαλλόταν η σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία. Οι βασικές κριτικές που είχε ασκήσει ο Marx στους κλασικούς οικονομολόγους αφορούσαν τρία βασικά ζητήματα. Το πρώτο αφορά στην εξήγηση της φύσης του κέρδους και του κεφαλαίου, όπου οι κλασικοί οικονομολόγοι, έθεσαν το πρόβλημα του καθορισμού του μεγέθους των κερδών και όχι αυτό της κοινωνικής ευημερίας. Το κέρδος δηλαδή, προερχόταν από την εκμετάλλευση της εργασίας, από την υπερεργασία, γεγονός που αναγνώρισε ο Smith, χωρίς όμως να το αναλύσει περισσότερο.

Το δεύτερο ζήτημα συνδέεται με τον πρώτο και αφορά την ανεπάρκεια των κλασικών οικονομολόγων να αναγνωρίσουν τον πραγματικό, ιστορικό χαρακτήρα του καπιταλισμού.²⁵ Ο Marx υποστήριξε ότι το κεφάλαιο δεν είναι απλά ένα σύνολο μέσων παραγωγής, αλλά είναι περισσότερο η εξουσία που δίνει ο έλεγχος αυτών (των μέσων παραγωγής) στην αστική τάξη. Με την χρήση τους τα μέσα παραγωγής δημιουργούν κέρδος, ενώ μόνο με τον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» τα μέσα παραγωγής μετατρέπονται σε κεφάλαιο.

Η τρίτη κριτική αναφέρεται στο ότι αρκετοί κλασικοί οικονομολόγοι δεν αναγνώριζαν την ύπαρξη εκμετάλλευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Σύμφωνα με τον Marx, θα έπρεπε να επικεντρώσουν την προσοχή τους στις σχέσεις παραγωγής και όχι στις σχέσεις ανταλλαγής.

²⁴ Screpanti E. & Zamagni S., 2004.

²⁵ Screpanti E., Zamagni S., 2004. Επίσης: Φίλιας Β. Ι., 2004.

Τα τρία στοιχεία που κατά τον Marx χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι: 1) η αναπτυγμένη μορφή της εμπορευματικής παραγωγής, 2) η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η λειτουργία του χρήματος ως βάση της εμπορευματικής παραγωγής και 3) η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας.

Τα στοιχεία αυτά, σύμφωνα με τον Marx, προϋπήρξαν στον καπιταλισμό με διαφορετική μορφή και ένταση, ωστόσο η εργασία πλέον δεν καθυποτάσσεται με την λογική της προσωπικής εξάρτησης, αλλά αντιλαμβάνεται με τη λογική της μίσθωσης του εργατικού δυναμικού. Ο εργαζόμενος δεν είναι πια ένας τεχνίτης που παράγει συνολικά ένα προϊόν, αλλά παράγει ένα μέρος του προϊόντος, με αποτέλεσμα να υπάρχει συνεχώς όλο και πιο διευρυμένη εξειδίκευση. Ουσιαστικά ο τεχνίτης γίνεται εργάτης και υπάρχει μετάβαση από την ατομική παραγωγή στη συλλογική παραγωγή, επιφέροντας έκπτωση των ικανοτήτων και χωρισμό των διανοητικών μορφών εργασίας από τις χειρωνακτικές μορφές εργασίας.

Αντίθετα από τον Smith ή τον Ricardo, ο Marx δεν θεώρησε ότι η προσφορά εργασίας ήταν ενδογενής, όσο αφορά την αμοιβή. Κατά συνέπεια, ο Marx καθόρισε τις αμοιβές όχι με βάση την υφιστάμενη ανάγκη των ανθρώπων ή με βάση φυσικούς και πολιτιστικούς παράγοντες, αλλά μάλλον με τη διαπραγμάτευση μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και των εργαζομένων. Αυτή η διαδικασία θα επηρεαζόταν από το ποσοστό άνεργων εργατών στην οικονομία. Ο Marx θεώρησε επίσης τα κέρδη και το «αυθόρμητο ένστικτο» ως καθοριστικούς παράγοντες της αποταμίευσης και της συσσώρευσης κεφαλαίου.

Κατά συνέπεια, και αντίθετα από τον Smith, ο Marx είδε ένα μειωμένο ποσοστό κέρδους μην κάνοντας τίποτα για να σταματήσει την συσσώρευση κεφαλαίου και να επιφέρει το αποκαλούμενο «στάσιμο κράτος» (stationary state). Το κέρδος το είδε μόνο ως παρότρυνση για τους κεφαλαιοκράτες για να μειώσουν περαιτέρω τις αμοιβές των εργαζομένων και να αυξήσουν έτσι την εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού.

Όπως οι κλασσικοί οικονομολόγοι έτσι και ο Marx θεώρησε ότι υπήρχε μείωση του ποσοστού κέρδους σε μακροπρόθεσμη βάση. Η μακροπρόθεσμη τάση για να μειωθεί το ποσοστό κέρδους επέρχεται όχι από τις αυξανόμενες αμοιβές λόγω ανταγωνισμού (όπως κατά τον Smith), ούτε από τη μείωση της οριακής παραγωγικότητας του εδάφους (όπως κατά τον Ricardo), αλλά μάλλον από την «αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου».

Κατά τον Marx ένας τρόπος να αποτραπεί η πτώση στο κέρδος, θα ήταν μέσω της αύξησης της εκμετάλλευσης, σε αναλογία της πτώσης του μεταβλητού κεφαλαίου σε σχέση με το σταθερό κεφάλαιο. Η τεχνολογική πρόοδος υπό μορφή μηχανημάτων ή υπό την εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού, δεν θεωρήθηκαν ευεργετικοί τρόποι αύξησης της οικονομικής μεγέθυνσης. Ο Marx πήρε την ιδέα του Ricardo, ότι τα μηχανήματα αποδεσμεύουν εργατικό δυναμικό, τα οποία κατά τον Marx, οδηγούν σε μια δυσανάλογη προσαρμογή, η οποία με τη σειρά της έχει να κάνει με την μη απορρόφηση των ανέργων. Επομένως, υπάρχει μία «τεχνολογική ανεργία», η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να μειωθεί η αμοιβή του εργαζόμενου. Από την άλλη, η τεχνολογική βελτίωση είναι επίσης ένας τρόπος για τους κεφαλαιοκράτες να αυξήσουν τη δύναμή τους εις βάρος του εργατικού δυναμικού, ακόμη και μόνο με την

ίδια την απειλή της μηχανοποίησης των παραγωγικών διαδικασιών. Ο Marx υποστήριξε ότι η εξειδίκευση της εργασίας (division of labor) συνιστά ένα τρόπο «αλλοτρίωσης» των εργατικών τάξεων, που τους ωθεί σε μεγαλύτερη εξάρτηση από τις παραγωγικές διαδικασίες, γεγονός το οποίο μειώνει την διαπραγματευτική τους θέση.²⁶

Ο Marx πρόβλεψε τον ολοένα και περισσότερο αδυσώπητο ανταγωνισμό μεταξύ των κεφαλαιοκρατών για κέρδος, το οποίο κέρδος ουσιαστικά μειώνεται και ως συνέπεια, η κρίση σε αυτό το σύστημα είναι αναπόφευκτη. Οι μεγάλες επιχειρήσεις αγοράζουν τις μικρές, γεγονός που θα αυξήσει σε μεγάλο βαθμό την πλεονασματική αξία, αφού οι επιχειρήσεις αγόρασαν περισσότερο κεφάλαιο και μάλιστα σε τιμές χαμηλότερες από τις πραγματικές. Το κεφάλαιο λοιπόν συγκεντρώνεται όλο και σε λιγότερα χέρια και η αύξηση της τάσης αυτής για συγκέντρωση του κεφαλαίου συνδυάζεται με μεγαλύτερη εκμετάλλευση των εργαζομένων, γεγονός που θα οδηγήσει σε κοινωνικές αναταραχές και κρίσεις που θα κατέστρεφαν την ίδια την κεφαλαιοκρατία συνολικά.

Εκμετάλλευση, αξία και μετασχηματισμός αξιών σε τιμές

Με την θεωρία για την εκμετάλλευση, ο Marx αναδεικνύει την πραγματική σχέση κεφαλαίου – εργασίας, όπου ο εργάτης εισέρχεται στην αγορά εργασίας ως πωλητής του μόνου παραγωγικού αγαθού που κατέχει, την «εργατική δύναμή» του. Σαν όλα τα αγαθά, έτσι και αυτό πρέπει να ακολουθήσει τον «γενικό νόμο της αξίας», σύμφωνα με τον οποίον σε κατάσταση ισορροπίας αποκτά μια τιμή που καθορίζεται από τις συνθήκες παραγωγής. Κάθε εργάτης, προκειμένου να παράγει την εργατική του δυνατότητα, πρέπει να καταναλώσει μια συγκεκριμένη ποσότητα μισθού, στην ποσότητα που καθορίζεται από τις καταναλωτικές συνήθειες που επικρατούν σε μια ορισμένη χρονική περίοδο. Δηλαδή, η αξία της εργατικής δύναμης είναι ίση με την αξία των μέσων επιβίωσης που είναι απαραίτητα, τόσο για την επιβίωση, όσο και για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης.²⁷ Ο καπιταλιστής συμμετέχει στην αγορά εργασίας με το αγαθό που κατέχει (τα μέσα παραγωγής) και το κεφάλαιο ή πιο συγκεκριμένα, τους μισθούς. Έτσι έχει την δυνατότητα να πληρώνει την «ανταλλακτική αξία» της εργατικής δύναμης και να αποκτά την «αξία χρήσης» της. Με την ανταλλαγή αυτή δηλαδή, η εργασία γίνεται ένα μέσο παραγωγής και η χρήση της ανήκει στον καπιταλιστή.

Μέσω της παραγωγής αποδεικνύεται η ικανότητα της εργασίας να παράγει αγαθά, όπου η αξία τους είναι μεγαλύτερη από αυτήν της εργατικής δύναμης. Η διαφορά που υπάρχει είναι η «υπερεργασία». Η «υπερεργασία» θεωρείται κατευθείαν ως ιδιότητα του κεφαλαίου, καθώς η εργασία έχει εισέλθει στην παραγωγική διαδικασία ως κεφάλαιο. Ο καπιταλιστής αφαιρεί τα μερίδια από την υπεραξία, για να πληρώσει τα ενοίκια και τους τόκους που θα χρειαστεί να καταβάλλει και το απομένει το κέρδος. Μόλις η υπεραξία μετατραπεί σε αξία του κεφαλαίου, ανήκει στον καπιταλιστή και έτσι όλα ακολουθούν τους κανόνες της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο, οι εργάτες έχουν εισπράξει μία «δίκαιη» τιμή για το προϊόν που διέθεσαν προς πώληση (δηλαδή την εργασία τους) και οι καπιταλιστές έχουν πληρώσει για αυτό. Όμως το κεφάλαιο έχει αυξηθεί σε αξία και ο λόγος είναι ότι η εργασία έχει την ικανότητα να παράγει

²⁶ Μάτικ Π., 1969. Επίσης: Screpanti E., Zamagni S., 2004.

²⁷ Screpanti E., Zamagni S., 2004.

περισσότερα από ότι είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή της «εργατικής δύναμης». Αυτή είναι μία ιδιότητα του κεφαλαίου που εξηγεί τον λόγο που η παραγωγή πλεονάσματος σε μια καπιταλιστική οικονομία παίρνει την μορφή της «παραγωγικής υπεραξίας».

Για να συνεχίσει την επιχειρηματική δράση, ο καπιταλιστής θα πρέπει να προσπαθεί για όσο το δυνατό μεγαλύτερο ποσό υπερεργασίας, γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να μεγιστοποιήσει τα πραγματοποιούμενα κέρδη του, μέσα από τις τιμές της αγοράς. Το μέγιστο αυτό κέρδος καθορίζεται από τις προσπάθειες για τη διατήρηση ή την άνοδο του ποσοστού εκμετάλλευσης και από τις ανάλογες προσπάθειες όλων των άλλων καπιταλιστών. Η αύξηση της αποδοτικότητας του κάθε ιδιαίτερου κεφαλαίου, μπορεί να γίνει μόνο αν αυξηθεί η αποδοτικότητα του συνολικού κεφαλαίου, γιατί δεν μπορεί αλλιώς να πραγματοποιηθεί στην αγορά η αυξημένη μορφή της υπερεργασίας με την μορφή της εργασίας. Έτσι όταν η υπερεργασία σαν εμπόρευμα βρίσκεται έξω από τη σχέση κεφαλαίου – εργασίας, θα πρέπει οι ίδιοι οι καπιταλιστές να την κάνουν αντικείμενο ανταλλαγής, προσπαθώντας να προφυλάξουν το κεφάλαιό τους, αυξάνοντας την αξία του.

Λειτουργία του οικονομικού συστήματος: Ισορροπία, μισθοί και οικονομικός κύκλος

Η θεωρία του Marx για τον οικονομικό κύκλο έχει δύο θεμελιακές υποθέσεις: 1) Η επένδυση είναι μία αύξουσα συνάρτηση του ποσοστού κέρδους και 2) Το ποσοστό κέρδους είναι μια φθίνουσα συνάρτηση των μισθών.²⁸

Με την αύξηση των μισθών αποθαρρύνεται η επένδυση και έτσι η συνολική ζήτηση θα μειωθεί και θα προκληθεί κρίση. Οι τιμές αγοράς θα μειωθούν, όπως και τα επίπεδα εκροής, που θα έχει ως συνέπεια μείωση του ποσοστού κέρδους και εμφάνιση κρίσης, η οποία θα βαθαίνει. Η μείωση των επενδύσεων θα προκαλέσει μείωση της ζήτησης για εργασία, ενώ ο «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός», δηλαδή η φανερή και αφανής ανεργία, θα αυξηθεί με συνέπεια τη μείωση των μισθών. Ακόμα, η κρίση θα διώξει από την αγορά τις αναποτελεσματικές επιχειρήσεις και τις πιο παλιές μηχανές, συμβάλλοντας στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Συνεπώς θα ακολουθήσει αύξηση του μέσου ποσοστού κέρδους και την μεγέθυνση της οικονομίας. Με την άνοδο της απασχόλησης και των μισθών, θα αρχίσει πάλι να ανεβαίνει η οικονομία, κάνοντας την αρχή ενός νέου κύκλου.

Η εξέλιξη της τεχνολογικής προόδου μπορεί να υποκαταστήσει την ανθρώπινη εργασία με μηχανήματα και αν δεν υπήρχαν τα εργατικά σωματεία, ο ανταγωνισμός θα προκαλούσε την συνεχή μείωση των πραγματικών τιμών. Ο «συνασπισμός των εργατών» είναι αντίθετος σε τέτοιες ενέργειες και ο Marx υποστήριζε πως τα εργατικά σωματεία είχαν τόση δύναμη, που θα μπορούσαν να αποτρέψουν τις συνέπειες αυτές (δηλαδή τη μείωση μισθών) από την όλο και αυξανόμενη τεχνολογική πρόοδο. Ωστόσο, δεν έχουν τη δύναμη να αποτρέψουν τη μείωση του μεριδίου των μισθών ή την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης. Αυτό γίνεται γιατί η τεχνολογική πρόοδος 'χειραγωγεί' το μερίδιο των μισθών επειδή, δεδομένου του ρυθμού της συσσώρευσης που υπάρχει, θα μειωθεί ο ρυθμός αναζήτησης εργασίας με συνέπεια την αύξηση της ανεργίας, η οποία θα επιφέρει μια επιβράδυνση της αύξησης του μισθού. Και

²⁸ Heilbroner R. & Mildberg W., 2010.

επιπλέον, με την όλο και πιο εξελιγμένη τεχνολογία θα αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας, όπου η τελευταία έχει την τάση να αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό από τους μισθούς, σύμφωνα με τον Marx.

Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τη θεωρία της «αυξημένης εξαθλίωσης» του προλεταριάτου, που είναι από τους κυριότερους «νόμους κίνησης» της καπιταλιστικής οικονομίας. Οι εργάτες συνεχώς αυξάνουν το επίπεδο διαβίωσης τους, όσο αυξάνονται οι πραγματικοί μισθοί. Όμως η θέση τους απέναντι στην καπιταλιστική τάξη χειροτερεύει όσο το μερίδιο των μισθών μειώνεται. Ως καταναλωτές λόγω των αυξημένων αναγκών τους είναι δυσαρεστημένοι, επειδή η καπιταλιστική μεγέθυνση αυξάνει ταχύτερα τις ανάγκες τους από τα εισοδήματά που έχουν διαθέσιμα για να τις καλύψουν. Ακόμα, η ικανοποίηση τους από την εργασία μειώνεται, καθώς η μηχανολογική εξέλιξη εισάγεται με μεγαλύτερη ταχύτητα στην παραγωγή (πρώτος νόμος της κίνησης). Αυτή είναι η υπερπαραγωγή, το αποτέλεσμα της είναι η υποταγή στο κεφάλαιο, που γίνεται πιο έντονη. Με την αύξηση των ανέργων, θα έχει μείωση στο ποσοστό των απασχολούμενων και συνεπώς, η σχετική «εξαθλίωση» της εργατικής τάξης ως σύνολο, αυξάνεται περισσότερο από εκείνη των απασχολούμενων ατόμων.

Ένας άλλος (δεύτερος) νόμος της κίνησης έχει σχέση με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Το ποσοστό κέρδους αποτελεί αυξημένη συνάρτηση του ποσοστού εκμετάλλευσης και πτωτική συνάρτηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Ο Marx ανέφερε πως με τη διαδικασία της εισαγωγής των μηχανών μπορούν να αντισταθμιστούν οι αρνητικές επιπτώσεις της ταξικής σύγκρουσης για το ποσοστό κέρδους. Όταν υπάρχει ευημερία, οι μισθοί αυξάνονται και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την κρίση με αποτέλεσμα, οι καπιταλιστές να εισάγουν μηχανές και μπορούν από την μια μεριά να απολύσουν εργάτες και από την άλλη να αυξήσουν την παραγωγικότητα. Με αυτόν τον τρόπο το κέρδος αυξάνεται και πάλι και με την ανοδική αυτή φάση (φάση της ευημερίας), η εργατική τάξη ανακτά τα προνόμιά της και έτσι συνεχίζεται ο κύκλος.

John M. Keynes (1883-1946)

Η κεϋνσιανή επανάσταση

Ο John Maynard Keynes αναγνωρίζεται ως ένας από τους σημαντικότερους εκπρόσωπους της οικονομικής επιστήμης και γύρω από τις οικονομικές του θεωρίες που συζητούνται μέχρι και σήμερα, δημιουργήθηκε σχολή, η γνωστή Κεϋνσιανή σχολή. Με το κλασικό πλέον έργο του «Η Γενική θεωρία της απασχόλησης και του χρήματος» (The General Theory of Employment, Interest and Money) που δημοσιεύθηκε το 1936, θεωρείται ότι εισήγαγε μια επανάσταση στα οικονομικά. Η κεϋνσιανή θεωρία ήταν η αιτία, όπως υποστηρίζουν πολλοί αναλυτές, στο να γίνει «πάντρεμα» σοσιαλιστικής και καπιταλιστικής προσέγγισης για την αντιμετώπιση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων με σκοπό να δοθούν λύσεις σε βασικά ζητήματα όπως στην ανεργία και την απασχόληση, στη φτώχεια, στις ανισότητες και τις κρίσεις του συστήματος.

Ο Keynes υποστήριζε ότι ο καπιταλισμός δεν ταυτίζεται με την ελεύθερη αγορά, την οποία θεωρούσε «σαν μύθο, σαν μια μεταφυσική σκέψη». Αντίθετα, πίστευε ότι η καπιταλιστική οικονομία θα μπορούσε να ρυθμίζεται με συγκεκριμένες πολιτικές,

συντονισμένες με τις παγκόσμιες οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες, χωρίς να χάσει τον καπιταλιστικό της χαρακτήρα. Από τον Keynes έχει πάρει το όνομα της και η Κεϋνσιανή ρύθμιση, η οποία αναφέρεται στην αναδιανομή του κεφαλαίου στις φτωχότερες οικονομικές τάξεις, με τη μορφή κοινωνικών και άλλων παροχών, προκειμένου να αποφεύγεται τόσο η κοινωνική δυσαρέσκεια και η δημιουργία αναταραχών, όσο και η ανισορροπία στη λειτουργία του συστήματος και η εμφάνιση κρίσεων.. Ας σημειωθεί όμως ότι μία τέτοια ρύθμιση δεν ήταν ο βασικός στόχος του Keynes, ο οποίος υποστήριζε την ιδέα για την άνοδο των δημοσίων δαπανών σε περιόδους κρίσεων με σκοπό να καλυφτεί μέρος της χαμηλής ζήτησης και κατά συνέπεια, να αποφευχθεί η ανισορροπία στην οικονομία και στην αγορά εργασίας. Οι δημόσιες δαπάνες μπορεί να ξοδεύονται για την επίτευξη πλήρους απασχόλησης και υποστήριξης των ανέργων, όμως ο κύριος στόχος δεν είναι η αναδιανομή, αλλά η επανόρθωση της οικονομικής και κοινωνικής ισορροπίας. Η αύξηση της φορολογίας σε περιόδους κρίσης αποκλείεται πλήρως, σύμφωνα με τη θεωρία του Keynes, ο οποίος αντίθετα, προτείνει χρηματοδότηση των ελλειμμάτων στις κρίσεις, για την οποία χρηματοδότηση να χρησιμοποιούνται πλεονάσματα από τις καλύτερες εποχές.

Η δημοσιότητα του Keynes ήταν μακροχρόνια και ειδικά, μετά το βιβλίο του «Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης», όπου φαίνεται ότι ο Keynes ήταν ενάντια στην ταχύτητα της συνθήκη των Βερσαλλιών, υποστηρίζοντας σε γενικές γραμμές ότι η Γερμανία δεν είχε τη δυνατότητα να πληρώσει τις πολεμικές αποζημιώσεις που απαίτησαν από αυτή οι νικήτριες δυνάμεις του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ότι αυτό θα οδηγούσε μελλοντικά σε άλλο πόλεμο, ίσως μεγαλύτερης κλίμακας.²⁹ Θεωρούσε επίσης ότι «η Γερμανία αποτελεί το κεντρικό υποστήριγμα, γύρω από το οποίο συγκεντρώνεται το ίδιο το ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα και από την ευμάρεια και την ικανότητα της Γερμανίας για ανάληψη πρωτοβουλιών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και η ευμάρεια της υπόλοιπης ηπειρωτικής Ευρώπης».³⁰ Ο Keynes προειδοποιούσε ότι η ύπαρξη των μεγάλων χρεών του πολέμου είναι μια απειλή για την οικονομική σταθερότητα παντού και προέβλεψε αρνητικές συνέπειες σε ολόκληρη την Ευρώπη. Αξίζει να αναφερθεί ότι η λογική της συμφιλίωσης που εξέφρασε ο Keynes θεωρήθηκε από πολλούς ότι είχε ως κίνητρο τον φόβο μιας αντικαπιταλιστικής επανάστασης μετά τον πόλεμο.

Η Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος

Μετά τη Μεγάλη κρίση δημοσιεύτηκε το έργο του Keynes «Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος», το οποίο χαρακτηρίστηκε ως «επαναστατικό» βήμα στην οικονομική σκέψη και οδήγησε στη δημιουργία της σχολής των «κεϋνσιανών οικονομικών». Οι «ορθόδοξοι» οικονομολόγοι στράφηκαν ενάντια σε αυτή τη σχολή, επειδή την θεωρούσαν είτε «σοσιαλιστική» είτε «ουτοπιστική». Κάποιοι άλλοι αναλυτές προσπάθησαν να συγχωνεύσουν τον Marx με τον Keynes, λέγοντας πως οι θεωρίες του Keynes εκπροσωπούν το σύγχρονο μαρξισμό. Αξίζει να σημειωθεί ότι το έργο αυτό επηρέασε ίσως όσο κανένα άλλο την οικονομική πολιτική της μεταπολεμικής Ευρώπης, δεδομένου ότι δημοσιεύτηκε σε περίοδο που οι συνέπειες του παγκόσμιου οικονομικού κραχ (ανεργία, φτώχεια, ανισότητες) ήταν ακόμα νωπά στο δυτικό κόσμο.

²⁹ Heilbroner, 2000.

³⁰Hansen A,H., 1953.

Ο Keynes στο δημιούργημά του έχει ασχοληθεί με όλα τα ζητήματα που μελετά η Οικονομική Επιστήμη, όπως οριακή αποδοτικότητα κεφαλαίου, μακροπρόθεσμο επιτόκιο, κρατική παρέμβαση, ανελαστική πολιτική των μισθών, σταθερότητα των τιμών, κερδοφορία, αναδιανομή εισοδήματος, τρόποι υποκίνησης της ροπής προς την κατανάλωση, επενδύσεις, κεντρικοί έλεγχοι, στασιμοπληθωρισμός και πολλά άλλα.

Στη Γενική Θεωρία του Keynes περιλαμβάνονται δύο θεμελιώδη αξιώματα που είχαν προκύψει από τους οικονομολόγους της Κλασικής Σχολής. Το πρώτο αξίωμα εκφράζει την άποψη ότι ο μισθός ισούται με τον οριακό προϊόν της εργασίας και το δεύτερο αναφέρει ότι, για δεδομένο όγκο απασχόλησης η χρησιμότητα του μισθού ισούται προς την οριακή δυσαρέσκεια του συγκεκριμένου όγκου απασχόλησης. Στο πρώτο αξίωμα, ο Keynes δε φαίνεται να έχει σημαντικές αντιρρήσεις σε αντίθεση με το δεύτερο, για το οποίο αμφισβητεί την ισχύ του. Η αμφισβήτηση αυτή έγκειται στους ισχυρισμούς του ότι το εργατικό δυναμικό επιδεικνύει μια ελαστική ανταπόκριση στις μεταβολές του μισθού, δηλαδή σε μια πιθανή μείωση του μισθού ή μια άνοδος των τιμών δε μεταβάλλεται η προσφορά εργατικών χεριών, και ότι δεν υφίσταται καμία διαπραγμάτευση μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων για τον καθορισμό του ύψους των μισθών, δηλαδή ο Keynes θεωρεί ότι δεν υπάρχει καμία μέθοδος ασφαλούς αξιολόγησης του πραγματικού μισθού.

Σχετικά με την απασχόληση, ο Keynes παρουσιάζει τρεις βασικούς παράγοντες που καθορίζουν το μέγεθος της απασχόλησης, οι οποίοι είναι η συνολική προσφορά εργατικού δυναμικού, η ροπή προς κατανάλωση και ο όγκος επένδυσης του κεφαλαίου. Ο Keynes παραδέχεται ότι κάθε αύξηση της απασχόλησης συνεπάγεται κάποια θυσία πραγματικού εισοδήματος για εκείνους που ήδη απασχολούνται. Με απλά λόγια, αν οι εργαζόμενοι επιθυμούν να απορροφηθεί ένα ποσοστό ανέργων, θα πρέπει να αποδεχτούν μείωση των αποδοχών τους, δεδομένης της λειτουργίας του συστήματος.

Ο Keynes στη Γενική Θεωρία του, ασχολείται και με τραπεζικά θέματα και ειδικότερα, με τις τραπεζικές πιστώσεις, οι οποίες αυξάνουν την παραγωγή, την αξία των προϊόντων σε όρους μονάδων μισθού και τη μονάδα μισθού σε χρηματικούς όρους. Παράλληλα, παραθέτει τον ορισμό του επιτοκίου, το οποίο θεωρεί ότι είναι το ποσοστιαίο πλεόνασμα ενός χρηματικού ποσού που συμφωνείται να καταβληθεί στο μέλλον πάνω από εκείνο που ονομάζεται τιμή άμεσης παράδοσης.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι χώρες μετά τη μεγάλη κρίση του 1929 ήταν η ανεργία και η Γενική Θεωρία του Keynes εστιάζεται στο πρόβλημα αυτό, υποστηρίζοντας ότι για να λυθεί το πρόβλημα της ανεργίας θα πρέπει να παρέμβει δραστικά το κράτος. Η κρατική παρέμβαση μπορεί να πραγματοποιηθεί με το να προσφέρει κεφάλαιο στην οικονομία και να χρηματοδοτήσει τις επιχειρήσεις. Με την πρακτική αυτή θα ενισχυθούν οι επιχειρήσεις, θα επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους, θα δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας και ως αποτέλεσμα θα μειωθεί η ανεργία.

Ο Keynes πίστευε πως η εφαρμογή των σχεδίων για την οικονομία, εξαρτιόταν απλά και μόνο από την παρουσία 'σοφών' και με την καλή θέληση των ανθρώπων. «Πίστευε στην ανώτερη αξία της πνευματικής ηγεσίας, στην σοφία των λίγων

εκλεκτών» και στην ικανότητα τους να επηρεάζουν τις οικονομικές διαδικασίες με αποτελεσματικό για την κοινωνία τρόπο. Δεν αμφισβήτησε τον ισχυρισμό ότι το βέλτιστο των οικονομικών συμφερόντων οδηγεί στο μέγιστο την κοινωνική ευημερία. Η ιδέα ότι η ικανοποίηση του ατομικού συμφέροντος απαιτεί μια εξέταση των αναγκών του κοινωνικού συστήματος, ώθησε τον Keynes να στραφεί από τη «μικροοικονομική» στη «μακροοικονομική» των κλασικών οικονομολόγων.³¹

Παράλληλα, στα έργα του ο Keynes υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητη η αναδιανομή μέρους των κερδών του κεφαλαίου στις φτωχότερες τάξεις με τη μορφή κοινωνικών και άλλων παροχών, προκειμένου να αποφεύγεται η κοινωνική δυσαρέσκεια και οι αναταραχές στο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα, όπως ήδη αναφέρθηκε. Ο Keynes πρότεινε την αύξηση των δημοσίων δαπανών σε περιόδους κρίσεων με σκοπό να καλυφτεί μέρους της μειωμένης ζήτησης που θα μπορούσε να οδηγήσει την οικονομία και την απασχόληση σε θέση ισορροπίας, θεωρώντας ότι οι δημόσιες δαπάνες μπορεί να ξεδεύονται ως κοινωνικά επιδόματα για το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού, αλλά ο κύριος στόχος δεν είναι η αναδιανομή παρά μόνο η επανόρθωση της ισορροπίας.

Το μοντέλο που παρουσίασε ο Keynes αποτελείται από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, διαφορετικά από αυτά των κλασικών οικονομολόγων. Υποστήριζε ότι με σταθερό επίπεδο μισθών, η απασχόληση και το προϊόν προσδιορίζονται από τη συνολική ζήτηση στην αγορά προϊόντων, ενώ το επιτόκιο επιφέρει την ισορροπία ανάμεσα στην πραγματική ζήτηση και την προσφορά του χρήματος. Παράλληλα, δεδομένου ότι η ζήτηση για κατανάλωση εξαρτάται από το εισόδημα και την απασχόληση, η πτώση των επενδύσεων μειώνει τη συνολική ζήτηση, το εισόδημα και συνεπώς την κατανάλωση. Η μείωση της κατανάλωσης προκαλεί με τη σειρά της επιπλέον μείωση της ζήτησης του προϊόντος και της απασχόλησης, δημιουργώντας μια ανακύκλωση ύφεσης και κρίσης.

Ένα οικονομικό σύστημα μπορεί να γίνει επιτυχημένο κατά τον Keynes, "όταν χαρακτηρίζεται από αποτελεσματική οικονομία για τη δημιουργία πλούτου, κοινωνική δικαιοσύνη για το σωστό καταμερισμό του πλούτου και τη διασφάλιση της μέγιστης απασχόλησης και κατανάλωσης, καθώς και την ατομική ελευθερία". Όταν η ελεύθερη αγορά οδεύει προς κρίση που δεν μπορεί να αντιμετωπίσει από μόνη της, τότε είναι απαραίτητος ο κρατικός παρεμβατισμός. Ο Keynes υποστήριξε ότι όταν διαφαίνεται κίνδυνος σε μια οικονομία, οι πολίτες αποταμιεύουν υπερβολικά και καταναλώνουν λιγότερο, με αποτέλεσμα η ζήτηση να μειώνεται και η ανεργία να αυξάνεται, οπότε το κράτος πρέπει να επέμβει, ενισχύοντας την οικονομία. Ταυτόχρονα, η κεντρική τράπεζα πρέπει να παρέμβει προσαρμόζοντας το επιτόκιο, για να εξισορροπήσει το επίπεδο της αποταμίευσης προς όφελος της ανάπτυξης.

Γενικά, ο ρόλος του κράτους και η κοινωνική πολιτική, σύμφωνα με τον Keynes, είναι σημαντικά για την ισόρροπη λειτουργία του συστήματος, καθώς η αύξηση των κοινωνικών δαπανών, ως τμήμα των συνολικών δημοσίων δαπανών, συντελεί στην άμεση αύξηση της ζήτησης, ενώ η αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των φτωχότερων εισοδηματικών τάξεων οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα μέσω της αύξησης της οριακής ροπής για κατανάλωση.

³¹ Μάτικ Π., 1969.

Ο κρατικός έλεγχος των επενδύσεων πρέπει να υπάρχει σε όλο το φάσμα της οικονομικής κλίμακας, από κατασκευή σπιτιών μικρού κόστους μέχρι δανειοδοτήσεις, ασφάλιση και δάνεια. Η παρέμβαση του κράτους που υποστήριζε ο Keynes, κυρίως σε θέματα νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής, βασιζόταν στην απόλυτη απόρριψη του των θεωριών για τον αυτόνομο έλεγχο της οικονομίας από τις δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς.

Σήμερα, η θεωρία του Keynes χρησιμοποιείται από πολιτικούς, σύγχρονους οικονομολόγους και εξειδικευμένους επιστήμονες, δεδομένου ότι στη σύγχρονη εποχή η σκέψη του και οι απόψεις του είναι πιο επίκαιρα από ποτέ και συνάμα απαραίτητα, καθώς οι εξελίξεις δείχνουν ότι η οικονομία δεν είναι ένας αυτορρυθμιζόμενος μηχανισμός και ότι το κράτος με την παρέμβασή του μπορεί να προστατεύσει την οικονομία της αγοράς, καθιστώντας την ικανή να λειτουργήσει.

Συνοψίζοντας τις απόψεις των βασικών κλασικών οικονομολόγων, φαίνεται ότι βασική θέση στο έργο του Smith είχε ο μηχανισμός της αγοράς, στον οποίο δεν επιτρέπεται καμιά παρέμβαση, όπως δεν επιτρέπεται και καμιά ανάμιξη του κράτους στους περιορισμούς των εισαγωγών και στις επιδοτήσεις των εξαγωγών. Επίσης ο Smith ήταν αντίθετος σε κάθε είδος μονοπωλίου, χωρίς να ήταν εναντίον του κεφαλαίου, όπως δεν ήταν και ενάντια της εργατικής τάξης, ήταν περισσότερο υπέρ του καταναλωτή, κάτι που προκύπτει και από την αντίθεση του στην μονοπωλιακή αγορά. Ωστόσο, ο Smith ήταν οικονομολόγος του «προ βιομηχανικού καπιταλισμού», και δεν βίωσε το φαινόμενο που ονομάζεται «οικονομικός κύκλος», ούτε και τη γέννηση των μεγάλων επιχειρήσεων-μονοπωλίων που ρυθμίζουν τις τιμές.³²

Στις σύγχρονες κοινωνίες κυρίαρχη θεωρία, αν και αμφισβητείται από πολλούς, είναι η Νέα Κλασική Οικονομία, ή Οικονομία της αγοράς ή Μονεταρισμός, που θεωρούνται ακριβέστεροι όροι από τον όρο 'νεοφιλελευθερισμός' που χρησιμοποιείται συχνά στη βιβλιογραφία.³³ Οι κυριότεροι εκφραστές του Μονεταρισμού (ή του νεοφιλελευθερισμού) είναι ο Milton Friedman και ο Friedrich von Hayek, όπου οι ιδέες του πρώτου, όπως διατυπώνονται σε όλα τα έργα του και ιδιαίτερα στο βιβλίο «Καπιταλισμός και ελευθερία», θεωρούνται σήμερα το εγχειρίδιο της ελεύθερης αγοράς. Ειδικά για τις κρίσεις, οι εκφραστές του νεοφιλελευθερισμού αναλύουν την κρίση με όρους ελλειμμάτων, ανταγωνιστικότητας και χρέους και την αποδίδουν στις υπερβολικές δαπάνες του κοινωνικού κράτους. Παραδέχονται γενικώς ότι οι κρίσεις έχουν βαθιές και μόνιμες επιπτώσεις στην παραγωγή, στην απασχόληση και την ανεργία, στις τιμές, στα εισοδήματα, στη μείωση του ΑΕΠ, κλπ., αλλά θεωρούν αυτές τις συνέπειες ως θεμιτές και όχι καταστροφικές.³⁴ Κυριότερες πολιτικές που προτείνουν για την αντιμετώπιση της κρίσης είναι δημοσιονομική πειθαρχία, μείωση των δημοσίων δαπανών και ειδικά των δαπανών για το κοινωνικό κράτος, διαγραφή φόρων που έχουν σκοπό την αναδιανομή του εισοδήματος και μείωση των φόρων των πλουσίων, κατάργηση των εμποδίων που περιορίζουν τον ανταγωνισμό και την είσοδο/έξοδο ξένων επενδύσεων, ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων, καθορισμός των τιμών, όπως και της τιμής της εργασίας, από την ελεύθερη αγορά.

³² Screpanti E. & Zamagni S., 2004.

³³ Έμκε-Πουλοπούλου Η., 2015.

³⁴ Έμκε-Πουλοπούλου Η., 2015.

Από την άλλη πλευρά, ο Marx, θεωρώντας ότι η κλασική πολιτική οικονομία αποτελούσε μια θεωρητική έκφραση της αστικής τάξης την περίοδο, κατά την οποία επιβαλλόταν η σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία, στη θεωρία του έδωσε έμφαση στα συγκρουόμενα συμφέροντα μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και εργαζομένων. Όπως υποστηρίζουν πολλοί σύγχρονοι μελετητές, με τον τρόπο αυτό ο Marx προσέφερε βάθος στην οικονομική ανάλυση, εφαρμόζοντας την κοινωνική ανάλυση στην οικονομική επιστήμη, δηλαδή, αναδεικνύοντας με ποιο τρόπο η κοινωνία μπορεί να επηρεάσει το οικονομικό σύστημα. Επίσης, προέβλεψε τους νόμους της κίνησης κεφαλαίου και τους οικονομικούς κύκλους και γενικά, προσέφερε μια πιο διεισδυτική ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος.

Ωστόσο, φαίνεται ότι δεν ισχύει απόλυτα η πεποίθηση του Marx ότι το κράτος είναι αποκλειστικά όργανα της καπιταλιστικής τάξης, όπως έδειξε στη συνέχεια η εμπειρία πολλών χωρών, όπου οι κυβερνήσεις εφαρμόζαν πολιτικές ρύθμισης των αγορών και αναδιανομή του κεφαλαίου στις κατώτερες οικονομικές τάξεις.

Σχετικά με τις κρίσεις, οι σύγχρονοι αριστεροί επιστήμονες, όπως και ο Marx, θεωρούν ότι είναι κρίση του καπιταλιστικού συστήματος, οφείλεται κυρίως στη βασική αντίθεση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και την ατομική-καπιταλιστική ιδιοποίηση των αποτελεσμάτων της. Οι σύγχρονοι μαρξιστές θεωρούν το κλειδί για την κατανόηση των κρίσεων την έννοια της χρηματιστικοποίησης, η οποία κάνει την οικονομία πιο επιρρεπή στις κρίσεις. Υποστηρίζουν ότι με τις πολιτικές λιτότητας η κρίση επιδεινώνεται και επιμηκύνεται χρονικά, οδηγώντας σε περικοπές των εισοδημάτων και σε αύξηση της ανεργίας, σε πτώση της κατανάλωσης και γενικά, εμποδίζεται η ανάπτυξη, που θα ήταν ένα από τα καλύτερα όπλα για την αντιμετώπιση του δημόσιου χρέους.

Από τη δική του πλευρά, ο Κεϋνσιανισμός στηρίζει την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και στην αναδιανομή των εισοδημάτων και του πλούτου με βασικό στόχο τη διατήρηση της ισορροπίας στη λειτουργία του συστήματος. Επιπλέον, ο Keynes είχε εντοπίσει και αναλύσει τέσσερις φάσεις των οικονομικών κύκλων (ανάκαμψη, ανοδική φάση, κρίση και καθοδική φάση), καθώς και την επίδρασή τους στην ανάπτυξη, στην αγορά εργασίας, στα εισοδήματα και την κατανομή τους. Υποστηρίζει ότι η επίλυση του μείζονος προβλήματος της ανεργίας δεν επιλύεται με την αναζήτηση μέσων που θα ενισχύσουν την πλήρη απασχόληση, ούτε θα επιλυθεί με τη μείωση των μισθών ή των φορολογικών επιβαρύνσεων, αλλά η μοναδική λύση είναι οι επενδύσεις και η κατάλληλη αξιοποίηση των επιτοκίων. Είχε διατυπώσει σχετικά την άποψη ότι *"Τα σημαντικά σφάλματα της οικονομικής κοινωνίας στην οποία ζούμε είναι η αποτυχία της να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση και η αυθαίρετη και άνιση διανομή του πλούτου και των εισοδημάτων"*.³⁵ Η κρίση του 1929 επηρέασε τον Keynes και τα οικονομικά μέτρα που προτάθηκαν από αυτόν δεν είχαν ανταπόκριση σε όλη την κοινωνική, οικονομική και πολιτική κοινότητα, ενώ πολλοί αναλυτές τον θεώρησαν εκφραστή της σύγχρονης «μαρξιστικής» θεωρίας, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Οι σύγχρονοι κείνσιανοί (νεοκείνσιανοί, μετακείνσιανοί) οικονομολόγοι, χωρίς να αμφισβητούν το καπιταλιστικό σύστημα, πιστεύουν ότι αυτό χρειάζεται σημαντικές

³⁵ Μάτικ Π., 1969.

βελτιώσεις για να επιβιώσει και ιδιαίτερα σε περιόδου κρίσης, οι δημόσιες δαπάνες θα πρέπει να αυξηθούν και όχι να μειώνονται. Όπως και ο Keynes, πιστεύουν ότι τα δύο σημαντικά σφάλματα της σύγχρονης οικονομίας είναι η αποτυχία της να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση και επιπλέον, η άνιση διανομή των εισοδημάτων και του πλούτου. Σύμφωνα με τον Krugman, πρώτα οι θέσεις εργασίας και αργότερα τα ελλείμματα ήταν και παραμένει η σωστή στρατηγική.³⁶

Η θέση της μετακείνσιανής οικονομικής θεωρίας γενικά στο ζήτημα της οικονομικής πολιτικής, διαμορφώνεται βάσει της ιστορικής παρατήρησης και εμπειρίας που έχουν δείξει ότι το οικονομικό σύστημα των ελεύθερων αγορών δημιουργεί επαναλαμβανόμενες και συχνά παρατεταμένες διακυμάνσεις στην παραγωγή και στην απασχόληση, καθώς και ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος.³⁷ Οι δυνάμεις της αγοράς δεν μπορούν από μόνες τους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της ανεργίας και τις ανισότητες που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα, ενώ αντίθετα, οι δυνάμεις της αγοράς αντιμετωπίζονται ως αιτία των οικονομικών ανισοτήτων και της αστάθειας των οικονομιών. Ωστόσο, οι δυνάμεις της αγοράς έχουν τη δυναμική να δημιουργούν νέα προϊόντα και νέες τεχνολογίες που μπορούν να βελτιώνουν τις συνθήκες και την ποιότητα ζωής των ανθρώπων. Η κρατική παρέμβαση μέσω πολιτικών για την επίτευξη πλήρους απασχόλησης, για αναδιανομή του εισοδήματος και άμβλυση των οικονομικών ανισοτήτων θα διαμορφώσουν εκείνο το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο θα περιορίζει τις αδυναμίες του συστήματος, χωρίς να αποθαρρύνει και να παρεμποδίσει τις θετικές ενέργειες του.

3. Οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες του κράτους στο σύστημα της αγοράς

Αξίζει καταρχάς να σημειωθεί ότι στη σύγχρονη εποχή η οικονομική ανάπτυξη ως πιο ευρεία έννοια, αναφέρεται σε μια αύξηση της «κατά κεφαλήν ευημερίας» μιας χώρας.³⁸ Η ευημερία πλέον περιλαμβάνει όχι μόνο ποσοτικούς παράγοντες, όπως για παράδειγμα την αύξηση του πραγματικού ΑΕΠ, αλλά και ποιοτικούς παράγοντες, όπως ισότητα στις ευκαιρίες και εξάλειψη της φτώχειας, του αποκλεισμού και των ανισοτήτων, καθώς και βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού μιας χώρας.

Ειδικά τα τελευταία χρόνια, ο όρος «ανάπτυξη» χρησιμοποιείται με μια ακόμα ευρύτερη έννοια από εκείνη της οικονομικής ανάπτυξης και αναφέρεται πλέον σε διαρθρωτικές αλλαγές που ξεπερνούν τα στενά όρια της οικονομικής σφαίρας και συμπεριλαμβάνουν μεταβολές που αφορούν το πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και οικολογικό περιβάλλον. Αυτή η διεύρυνση είναι αποτέλεσμα των νέων σκοπών που έχουν ενταχθεί στους άμεσους στόχους της αναπτυξιακής διαδικασίας ή της επίλυσης των ιδιαίτερων προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο σημερινός κόσμος. Έτσι, στους άμεσους και βασικούς στόχους της ανάπτυξης εντάσσεται πλέον η λύση διάφορων κοινωνικών προβλημάτων όπως για παράδειγμα, η φτώχεια και η ανισότητα, η προστασία του περιβάλλοντος και η διαφύλαξη των μη ανανεώσιμων

³⁶ Kaufman B., 2018. Επίσης: Έμκε-Πουλοπούλου Η., 2015.

³⁷ Davidson P., 1993, 2002. Επίσης: Pressman S., 2001.

³⁸ Oser and Brue, 1988.

φυσικών πόρων, η υποστήριξη διαφόρων ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού, η αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας και διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων στην αγορά εργασίας κλπ.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα στην οικονομική θεωρία είναι η οριοθέτηση των σχέσεων κράτους και αγοράς. Σήμερα η συζήτηση για την κρατική παρέμβαση είναι πιο έντονη από ποτέ, εξαιτίας των εξελίξεων τόσο σε οικονομικό επίπεδο (απελευθέρωση των αγορών, ευρωπαϊκή ενοποίηση, παγκοσμιοποίηση, κρίση), όσο και σε κοινωνικό επίπεδο (διατήρηση της φτώχειας σε υψηλά επίπεδα, ανεργία, διόγκωση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, κοινωνικός αποκλεισμός).

Η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία αποτελούσε από ανέκαθεν αντικείμενο θεωρητικής διερεύνησης από την οικονομική επιστήμη. Η κρατική παρέμβαση στο χώρο της οικονομίας γίνεται αντιληπτή είτε μέσα από νομοθετικές παρεμβάσεις που αφορούν τη λειτουργία των αγορών, είτε με την άσκηση των κατάλληλων πολιτικών (δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής). Η κρατική παρέμβαση γίνεται επίσης κατανοητή μέσα από την ύπαρξη δημοσίων επιχειρήσεων και την παραγωγή και παροχή δημοσίων αγαθών και υπηρεσιών.

Η συζήτηση για την αναγκαιότητα ή όχι της κρατικής παρέμβασης αφορά κυρίως στις επιπτώσεις αυτής της παρέμβασης στην οικονομική ανάπτυξη, την απασχόληση και την κοινωνική προστασία. Δεδομένου ότι σήμερα η νομισματική πολιτική στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν ασκείται από το κράτος, αλλά από την κεντρική Τράπεζα της κάθε χώρας, η κρατική παρέμβαση εστιάζεται κυρίως στην άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής. Αγνοείται σε σημαντικό βαθμό η παρέμβαση που ασκεί το κράτος σε νομοθετικό επίπεδο, για παράδειγμα η νομοθεσία που ενισχύει τον ανταγωνισμό, η οποία είναι εξίσου σημαντική στην οικονομία μιας χώρας.³⁹

Τα τελευταία χρόνια είναι αρκετά έντονη η συζήτηση για την κρατική παρέμβαση στον κοινωνικό τομέα, δηλαδή στο χώρο της υγείας, της παιδείας, της ασφάλισης και της κοινωνικής προστασίας ευρύτερα. Στα πλαίσια της γενικότερης αμφισβήτησης του ρόλου του κράτους στην οικονομία, αμφισβητείται και η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης στο χώρο της κοινωνικής προστασίας και πιο συγκεκριμένα, αυτό που επιζητείται είναι ο δραστικός περιορισμός της κρατικής παρέμβασης ως προς την παραγωγή των εν λόγω αγαθών και υπηρεσιών και η ενίσχυση του ιδιωτικού τομέα σε αυτό τον χώρο. Η παρουσία του ιδιωτικού τομέα στο χώρο της υγείας, στο συνταξιοδοτικό σύστημα, στο χώρο της απασχόλησης και στην παιδεία είναι ολοένα και εντονότερη.

Η μορφή της κρατικής παρέμβασης, αλλά και η σχέση ανάμεσα στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα δεν παραμένουν διαχρονικά ίδιες, αλλά μεταβάλλεται. Είναι σημαντικό να αναφερθεί όχι μόνο ο σκοπός της κρατικής παρέμβασης, αλλά και ο τρόπος, με τον οποίο παρεμβαίνει και πως διαμορφώνονται οι σχέσεις ανάμεσα στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα μετά από την κρατική παρέμβαση.

³⁹ Χλέτσος Μ., 2018.

3.1. Ιστορική προέλευση του κοινωνικού κράτους ως νέος τρόπος επέμβασης στην αναδιανομή εισοδήματος

Οι λειτουργίες που επιτελούν κοινωνικές πολιτικές οφείλουν πάντοτε να διακρίνονται από την ιστορική τους προέλευση. Σε πολλές μελέτες, η ταξική πάλη και οι απαιτήσεις της συσσώρευσης του κεφαλαίου αναφέρονται ως βασικούς παράγοντες που καθορίζουν την υιοθέτηση και εφαρμογή κοινωνικών πολιτικών από το κράτος σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Ο ρόλος της πίεσης που ασκείται από τις κυριαρχούμενες τάξεις και άλλες οργανωμένες ομάδες πίεσης που συνδέονται με τις τελευταίες, έχει αναγνωριστεί ως σημαντικός παράγοντας που εξηγεί την υιοθέτηση μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Παρόλα αυτά, οι τρόποι, με τους οποίους αντιμετωπίζεται η ταξική πίεση, είναι πολλοί και ποικίλοι. Από μια πλευρά, οι μεταρρυθμίσεις μπορεί να εισάγονται ως άμεσο αποτέλεσμα μιας μαζικής εξωκοινοβουλευτικής δράσης ενώ από την άλλη, οι μεταρρυθμίσεις μπορεί να σχεδιάζονται από τους εκπροσώπους της άρχουσας τάξης στους κόλπους του κράτους, με στόχο να αναχαιτίσουν την επικίνδυνη επέκταση ενός ανεξάρτητου ταξικού κινήματος και για αυτό μπορεί να συναντήσουν την αντίσταση των κυριαρχούμενων τάξεων.⁴⁰

Στις καπιταλιστικές κοινωνίες η ταξική δομή είναι περισσότερο σύνθετη από αυτό που υπαινίσσεται η δυϊστική αντίθεση κεφαλαίου – (μισθωτής) εργασίας, δεδομένου ότι η αστική, αλλά και η εργατική τάξη δεν είναι ομοιογενείς και για αυτό, οι διαφορετικές μερίδες και τμήματά τους μπορεί να έχουν διαφορετικές διεκδικήσεις. Όταν γίνεται αναφορά στην ταξική πάλη θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι ο κεντρικός πυρήνας της εργατικής τάξης στις οικονομικά αναπτυσσόμενες χώρες είναι η συνδικαλισμένη εργατική τάξη που αποτελείται κυρίως από χειρώνακτες μισθωτούς. Η ταξική πάλη εκφράζεται *εν μέρει* μέσω της πολιτικής σφαίρας στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες μέσα από το κομματικό σύστημα.

Η ταξική πάλη δεν μπορεί να εξηγήσει από μόνη της την ιστορική προέλευση και την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, επειδή υπάρχουν επιτακτικές ανάγκες που γεννώνται από τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και δεν μπορούν να τις αναλάβουν οι μεμονωμένες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Επιπλέον, υπάρχουν άφθονα παραδείγματα όπου οι κοινωνικές πολιτικές εισήχθησαν από το κράτος με στόχο τη διατήρηση των καπιταλιστικών σχέσεων ενάντια στα συμφέροντα της εργατικής τάξης, ή όπου οι πολιτικές αυτές προσαρμόστηκαν ώστε να εξυπηρετούν τα συμφέροντα του κεφαλαίου, ενώ στην αρχή ήταν προϊόν των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης. Επίσης υπάρχουν πολλά ιστορικά παραδείγματα, όπου οξυδερκείς εκπρόσωποι της αστικής τάξης αντιλαμβάνονται την ανάγκη παρέμβασης του κράτους για τη διευκόλυνση της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης.

Συνοψίζοντας θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι δύο είναι οι σημαντικοί παράγοντες που εξηγούν την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους: 1) Ο βαθμός ταξικής πάλης και ειδικότερα, η ένταση και η μορφή του αγώνα της εργατικής τάξης και 2) Η ικανότητα του καπιταλιστικού κράτους να διαμορφώνει και να εφαρμόζει πολιτικές με στόχο την εξασφάλιση της μακροπρόθεσμης αναπαραγωγής των

⁴⁰ Καραγιωργας Δ., 1979. Επίσης: Καραμεσίνη Μ., 2006.

καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.⁴¹ Η σχετική σημασία των δύο αυτών παραγόντων ποικίλλει ανάλογα με τις συγκεκριμένες πολιτικές και τα μέτρα, αλλά και τις συνθήκες που επικρατούν σε μία χώρα τη δεδομένη ιστορική στιγμή που αυτές υιοθετούνται.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις όπου η εισαγωγή κοινωνικών πολιτικών και μέτρων ήταν αποτέλεσμα συνδυασμένων πιέσεων του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας. Αυτό έχει ερμηνευτεί κυρίως με δύο τρόπους, όπου ο πρώτος αντιπροσωπεύει την εξελικτική άποψη, που θεωρεί ότι το κοινωνικό κράτος εκφράζει την εναρμόνιση των κοινωνικών συμφερόντων. Ο δεύτερος αντιπροσωπεύει την άποψη ορισμένων μαρξιστών, που θεωρούν ότι η ταξική πάλη για μεταρρυθμίσεις στο πεδίο του κοινωνικού κράτους πάντοτε λειτουργεί σε τελευταία ανάλυση προς όφελος των συμφερόντων του κεφαλαίου.

Η ανάλυση του Gough οδηγεί σε μία εναλλακτική ερμηνεία της «σύμπτωσης συμφερόντων» μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όπως αναφέρεται σε σχετική βιβλιογραφία.⁴² Η απειλή που αντιπροσωπεύει ένα ισχυρό κίνημα της εργατικής τάξης ωθεί την άρχουσα τάξη να σκεφτεί στρατηγικά και με όρους κοινωνικής συνοχής και να αναδιαρθρώσει τον κρατικό μηχανισμό για αυτό το σκοπό. Οι χώρες που είχαν την ιστορική εμπειρία ισχυρών και κεντρικών αμφισβητήσεων της καπιταλιστικής ταξικής εξουσίας είναι και αυτές που ανέπτυξαν έναν ενοποιημένο κρατικό μηχανισμό για να αντιμετωπίσει αυτήν την πρόκληση.

Το σύγχρονο κοινωνικό κράτος θεμελιώνεται πάνω στην «αλληλεγγύη» των τάξεων, η οποία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση της κοινωνικής «ειρήνης» και την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος.⁴³ Η βιομηχανική επανάσταση και η ασύδοτη λειτουργία της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς στα τέλη του 19ου αιώνα έσπρωξαν τους κλασικούς οικονομολόγους στο να προτείνουν φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, ουσιαστικά παραχωρήσεις πολύ βασικών δικαιωμάτων και αγαθών προς την εργατική τάξη, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα κοινωνικά προβλήματα που δημιούργησε η εκβιομηχάνιση της παραγωγής, όπως εκτοπισμός αγροτών (λόγω των περιφράξεων) και βίαιη αστικοποίηση, κακές συνθήκες διαβίωσης των εργατών στις πόλεις, εξαντλητικό ωράριο εργασίας (το 1847 εφαρμόστηκε ο Νόμος του δεκάωρου στην Αγγλία), διάλυση της (αγροτικής) κοινότητας κλπ. Οι Άγγλοι θεωρητικοί είναι οι πρώτοι που ήρθαν αντιμέτωποι με τα προβλήματα και τις ανισότητες που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση, χωρίς πλέον το προστατευτικό δίχτυ της φεουδαρχίας. Η κοινωνική πολιτική θεμελιώθηκε πάνω σε δύο βασικούς άξονες, την παροχή βοήθειας για επιβίωση και την εμπέδωση του αστικού εργασιακού ήθους. Βασικοί της στόχοι ήταν: α) η εξασφάλιση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, β) η απρόσκοπτη πρόσβαση του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας και γ) η εσωτερίκευση μιας ηθικής της εργασίας που θα διευκόλυνε τους δύο προηγούμενους στόχους.⁴⁴

Η εργασία κατέστη κοινωνική αξία, ενώ ο άπορος που ζητούσε λόγω της κατάστασής του να εισαχθεί σε άσυλο, ήταν πλέον κοινωνικά στιγματισμένος. Επομένως, η

⁴¹ Καραμεσίνη Μ., 2006.

⁴² Καραμεσίνη Μ., 2006.

⁴³ Σακελλαρόπουλος Θ., 1999.

⁴⁴ Ο.π. Επίσης: Αλεξίου Θ., 1998.

κοινωνική πολιτική αποτέλεσε ένα πατερναλιστικό καθεστώς αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ένα μεγα-μηχανισμό ελέγχου του πληθυσμού, πειθάρχησης του σώματος και ενσωμάτωσης στην εργασία. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «οι νέες εργατικές γενεές που δημιούργησε ο εργοστασιακός καταμερισμός, αποδέχτηκαν ως αυτονόητη την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, ταυτιζόμενες με τα νέα περιεχόμενα της εργασίας».⁴⁵

Το στάδιο της σταθεροποίησης του κοινωνικού κράτους εμφανίζεται ανάμεσα στα 1930-1950 (μετά από μια μακρά περίοδο πειραματισμού από το 1870-1930). Η μεγάλη οικονομική ύφεση που ακολούθησε το κραχ του '29 (στην Αμερική το 1932 υπήρχαν 13 εκατομμύρια άνεργοι) διαμόρφωσε το κλίμα που θα ευνοούσε την εισαγωγή και εμπέδωση ενός μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης, το οποίο θα ολοκληρωνόταν μεταπολεμικά, οδηγώντας σε μια μακρά περίοδο οικονομικής ευημερίας, το λεγόμενο welfare state (κράτος-πρόνοιας) που βασιζόταν στις κεϋνσιανές αντιλήψεις για τον ρόλο του κράτους. Ο βασικός άξονας της πολιτικής του Κέυνς ήταν η διαπίστωση ότι η συνεχώς αυξανόμενη παραγωγικότητα θα έπρεπε να συνοδεύεται από αυξημένη ζήτηση, γεγονός που επέβαλε την ανακατανομή του εισοδήματος κατά τέτοιον τρόπο, ώστε η μεγάλη μάζα των εργατών να διαθέτει την ανάλογη αγοραστική δύναμη που θα της επέτρεπε τη συμμετοχή στη μαζική κατανάλωση. Οι κεϋνσιανές αρχές (πολιτικές πλήρους απασχόλησης και κοινωνικής ασφάλισης), παρείχαν κατ' αυτό τον τρόπο τη βάση για μια νέα συνάρθρωση μεταξύ της μαζικής παραγωγής και της μαζικής κατανάλωσης (νέος κοινωνικός κανόνας κατανάλωσης).

3.2. Κοινωνικοί στόχοι και εναλλακτικοί τρόποι κατανομής κοινωνικών πόρων, εισοδήματος και πλούτου

Η ευημερία αποτελεί βασική έννοια της οικονομικής επιστήμης, εφόσον τα άτομα αντλούν ευημερία από την ικανοποίηση των αναγκών τους μέσω της κατανάλωσης προϊόντων και ελεύθερου χρόνου. Η παραγωγή έχει ως απώτερο σκοπό την κατανάλωση και για το λόγο αυτό πρέπει να ανταποκρίνεται ποσοτικά και ποιοτικά στις κοινωνικές ανάγκες. Αν ο κεντρικός στόχος μιας οργανωμένης κοινωνίας είναι η μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας, που ορίζεται ως η μέγιστη δυνατή ευημερία για το μέγιστο αριθμό ή το σύνολο των ατόμων, τότε η εκπλήρωσή του στόχου αυτού προϋποθέτει την επίτευξη δύο άλλων ενδιάμεσων στόχων που είναι η οικονομική αποτελεσματικότητα και η κοινωνική δικαιοσύνη. Οι τελευταίες αν και αναγνωρίζονται ευρέως ως βασικοί κοινωνικοί στόχοι, δεν είναι και οι μοναδικοί, επειδή και άλλοι παράγοντες μπορεί να συμβάλλουν στην αύξηση της κοινωνικής ευημερίας, όπως είναι η ελευθερία επιλογής του καταναλωτή, η ελευθερία επιχειρηματικής δράσης, η κοινωνική αλληλεγγύη κ.α.

Η σχετική βαρύτητα που έχουν οι παραπάνω στόχοι σε μία συγκεκριμένη κοινωνία μία δεδομένη χρονική στιγμή συνδέονται άμεσα με την ιδεολογική αντιπαράθεση και τη σύγκρουση συμφερόντων, που συντελούνται στο πλαίσιο της πολιτικής διαδικασίας. Σε αυτήν την αντιπαράθεση και σύγκρουση αξιοποιούνται αμέσως ή

⁴⁵ Αλεξίου Θ., 1998.

εμμέσως οι διάφορες οικονομικές ή και φιλοσοφικο-πολιτικές θεωρίες για την κοινωνία, οι οποίες επιλέγουν και ιεραρχούν τους κοινωνικούς στόχους.

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσει κανείς ότι μερικοί από τους προαναφερόμενους στόχους μπορεί να συγκρούονται μεταξύ τους και συχνά η επίτευξη μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας εξασφαλίζεται εις βάρος της κοινωνικής δικαιοσύνης. Μία κοινωνία όπου η ελευθερία της επιχειρηματικότητας είναι απόλυτη είναι δύσκολο να χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό κοινωνικής αλληλεγγύης. Όταν μία κοινωνία δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ελευθερία επιλογής του καταναλωτή είναι πολύ πιθανόν να μην είναι δίκαιη. Αυτό σημαίνει, ότι σε οποιαδήποτε απόφαση σχετική με τον «καλύτερο δυνατό» τρόπο κατανομής των κοινωνικών πόρων και διανομής του κοινωνικού προϊόντος, ενδέχεται να υπάρχει «ανταγωνισμός» μεταξύ των κοινωνικών στόχων.

Κάθε κοινωνία οργανώνει την οικονομία της με τρόπο, ώστε να επιτυγχάνει ένα μίγμα από τους προαναφερθέντες κοινωνικούς στόχους. Το μίγμα αυτό επιλέγεται μέσω της πολιτικής διαδικασίας και της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, όπως αυτό αποδεικνύεται ιστορικά, από την ύπαρξη υπάρξει διαφορετικών τρόπων οικονομικής οργάνωσης των κοινωνιών.

Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η ιδιωτική παραγωγή εμπορευμάτων και η κατανομή των κοινωνικών πόρων μέσω της αγοράς συνυπήρχε για πολλές δεκαετίες με έναν εκτεταμένο δημόσιο τομέα και την κατανομή κοινωνικών πόρων μέσω του κράτους (με δημόσιες δαπάνες). Τα μερίδια της αγοράς και του κράτους ως προς την κατανομή των συνολικών κοινωνικών πόρων και την παραγωγή του συνολικού προϊόντος της οικονομίας διέφερε από χώρα σε χώρα. Οι μεταπολεμικές καπιταλιστικές οικονομίες ονομάστηκαν μικτές, εξαιτίας της συνύπαρξης αγοράς και κράτους και του διευρυνόμενου ρόλου του τελευταίου. Η περίοδος ιδιαίτερα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο χαρακτηρίζεται από το υψηλό ποσοστό δημοσίων δαπανών και ιδιαίτερα των κοινωνικών δαπανών και από την ενεργό παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία γενικότερα.

Ο όρος κράτος-πρόνοιας, αναφέρεται στην περίοδο εξέλιξης του αστικού κράτους, η οποία χαρακτηρίζεται από την διεύρυνση της κοινωνικής του λειτουργίας και από την έντονη αναπαραγωγική δράση στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής.⁴⁶ Η διεύρυνση αυτή συνοδεύεται στις ευρωπαϊκές χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού και από την σημαντική διόγκωση του κρατικού μηχανισμού στους αντίστοιχους τομείς. Η καθιέρωση του όρου κράτος-πρόνοιας, εκφράζει και μια συγκεκριμένη αντίληψη, το καθιστά υπεύθυνο για την κάλυψη των βασικών ανθρώπινων αναγκών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Ο ρόλος του δεν είναι πλέον μόνο διορθωτικός των ανισορροπιών και των ανισοτήτων που προκαλεί η αγορά, αλλά διευρύνεται.

⁴⁶ Στασινοπούλου, 1988. Με τον όρο κοινωνική αναπαραγωγή η συγγραφέας εννοεί την απαραίτητη για κάθε κοινωνική διαδικασία, όποιο και είναι το σύστημα παραγωγής, γιατί εξασφαλίζει τη συνέχεια και συνεπώς την επιβίωση και ανάπτυξη του κοινωνικού συνόλου. Η κοινωνική αναπαραγωγή έχει διπλό χαρακτήρα: αφορά την αναπαραγωγή των ατόμων, βιολογικά, ποσοτικά και ποιοτικά, αλλά και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, εκτός από την ποσοτική και ποιοτική διάσταση που έχει ήδη αναφερθεί.

Ο ρόλος του κράτους την περίοδο αυτή εντοπίζεται κυρίως στον αναπαραγωγικό τομέα της οικονομίας, χωρίς να είναι αμελητέας σημασίας ο ρόλος του και στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας. Οι στόχοι της κρατικής παρέμβασης, δηλαδή η δημιουργία των συνθηκών για την ομαλή αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας και των καπιταλιστικών σχέσεων, δεν έχουν αλλάξει διαχρονικά. Εκείνο που τροποποιείται είναι η μορφή επέμβασης του κράτους στην κοινωνία και για το λόγο αυτό μελετητές έχουν διακρίνει διαφορετικές μορφές κράτους-πρόνοιας (π.χ, σοσιαλδημοκρατική, φιλελεύθερη).⁴⁷

Σημειώνεται γενικά, ότι τα διάφορα θεωρητικά ρεύματα της οικονομικής επιστήμης αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο το ρόλο του κράτους στη προώθηση της κοινωνικής ευημερίας. Οι προτάσεις τους για το τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνει το κράτος είναι άμεσα ή έμμεσα επηρεασμένες από τις πολιτικές θεωρίες για την κοινωνία και από τις βασικές παραδοχές που κάνουν για την οικονομική οργάνωση.

Ο ορισμός του κράτους-πρόνοιας δεν είναι συγκεκριμένος και διαφέρει όχι μόνο ανάλογα με την θεωρητική προσέγγιση των μελετητών, αλλά και από χώρα σε χώρα. Στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, η γέννηση του κράτους-πρόνοιας τοποθετείται χρονολογικά στις αρχές του 20ου αιώνα και η ανάπτυξή του, όπως και η μορφή την οποία αυτό έλαβε, διαμορφώνονται κυρίως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η διαφοροποίηση ως προς το τι είναι κράτος-πρόνοιας οφείλεται κυρίως στον τρόπο, με τον οποίο ο κάθε μελετητής διερευνά το πω δημιουργήθηκε το κράτος-πρόνοιας και τον ρόλο που διαδραματίζει στην οικονομία και στην κοινωνία γενικότερα. Η ταύτιση του κενσσιανού κράτους με το κράτος-πρόνοιας, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, σημαίνει ότι ο ρόλος του κράτους-πρόνοιας είναι απλά ρυθμιστικός και λειτουργεί ως μηχανισμός πρόληψης των οικονομικών κρίσεων και ιδιαίτερα των κρίσεων υποκατανάλωσης. Ειδικότερα, το κράτος-πρόνοιας αποτελεί για την κενσσιανή θεωρία ένα σταθεροποιητικό παράγοντα, ο οποίος θα οδηγούσε στην αναγέννηση των δυνάμεων της οικονομικής ανάπτυξης και θα εμπόδιζε την οικονομική υποβάθμιση.⁴⁸

Σύμφωνα με τον Jessop, η τυπική μορφή του φορντικού κράτους είναι αυτή του κενσσιανού κράτους-πρόνοιας (keynesian welfare state), το οποίο επιτελεί δύο κύριες λειτουργίες: α) στοχεύει στην εξασφάλιση της πλήρους απασχόλησης σε μία σχετικά κλειστή οικονομία μέσα από την ενίσχυση της ενεργούς ζήτησης και β) επιχειρεί τη ρύθμιση των συλλογικών διαπραγματεύσεων στα περιοριστικά πλαίσια που τίθενται από το στόχο της πλήρους απασχόλησης και της οικονομικής μεγέθυνσης, από την επέκταση της μαζικής κατανάλωσης και την προώθηση συλλογικών μορφών κατανάλωσης που είναι αρμονικές με το φορντικό μοντέλο ανάπτυξης.⁴⁹

Οι μαρξιστικές αντιλήψεις περί κράτους-πρόνοιας επισημαίνουν την ταξική του φύση και τον ρόλο του στην αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Gough, το κράτος-πρόνοιας στοχεύει στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και την ενσωμάτωση και διατήρηση του μη εργατικού δυναμικού μέσα στο καπιταλιστικό

⁴⁷ Χλέτσος Μ., 2018.

⁴⁸ Offe, 1984.

⁴⁹ Jessop, 1994. Επίσης: Χλέτσος Μ., 2018.

σύστημα.⁵⁰ Κατά συνέπεια, το κράτος-πρόνοιας αναλαμβάνει να προσφέρει σε σημαντικό βαθμό υπηρεσίες (π.χ. υγεία, εκπαίδευση, πολιτισμός) που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και να απαλλάξει το κεφάλαιο από το οικονομικό κόστος αυτών των υπηρεσιών. Η ίδια αντίληψη για το κράτος-πρόνοιας υιοθετείται και από τον Boccara (1973), ο οποίος αναπτύσσει την θεωρία της υπερσυσσώρευσης-απαξίωσης του κεφαλαίου.⁵¹ Σύμφωνα με τον Boccara, ο καπιταλισμός, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την αντίθεση ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, έχει την τάση να υπερσυσσωρεύει κεφάλαιο, ενώ το κράτος και ειδικότερα το κράτος-πρόνοιας έχει ως στόχο την απαξίωση του κεφαλαίου. Με αυτή την έννοια το κράτος-πρόνοιας αποτελεί μέσο δομικής ρύθμισης του καπιταλιστικού συστήματος.

Ο Νίκος Πουλαντζάς θεωρείται από τους πρώτους που αντιλαμβάνεται την πραγματική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο κράτος και στο κεφάλαιο, στο κράτος και στις κοινωνικές ομάδες, καθώς και τον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους στη διαδικασία της αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το καινούριο στοιχείο που εισήγαγε ήταν η σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στις μερίδες της αστικής τάξης.⁵² Η μορφή που λαμβάνει το κράτος και το ποιες λειτουργίες επιτελεί κάθε φορά, εξαρτάται από τα δομικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα στα οποία φτάνει. Το σημαντικότερο που πρόσφερε η θεωρία του Πουλαντζά είναι ότι το κράτος δεν θεωρείται πλέον όργανο στα χέρια της άρχουσας μονοπωλιακής τάξης, αλλά διαθέτει μία σχετική αυτονομία απέναντι στις τάξεις. Η σχετική αυτονομία του κράτους είναι απαραίτητη επειδή μόνο μια δύναμη «έξω» από την καπιταλιστική τάξη, η οποία είναι διαιρεμένη σε ανταγωνιστικές ομάδες, μπορεί να εξασφαλίσει τα μακροχρόνια συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης.

Ο ρυθμιστικός χαρακτήρας του κράτους-πρόνοιας ως συστατικό στοιχείο ενός καθεστώτος συσσώρευσης (στην συγκεκριμένη περίπτωση του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης) αναλύεται και από τους εκπροσώπους της σχολής της “Ρύθμισης”.⁵³ Ο O’Connor θεωρεί ότι το καπιταλιστικό κράτος επιτελεί δύο κύριες λειτουργίες, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις είναι και συγκρουόμενες: την συσσώρευση και την νομιμοποίηση.⁵⁴ Το κράτος-πρόνοιας, σύμφωνα με τον O’Connor, έχει ως στόχο την επίτευξη της δεύτερης λειτουργίας του κράτους, δηλαδή της νομιμοποίησης. Στα ίδια πλαίσια, αυτά της διαδικασίας της νομιμοποίησης, εντάσσεται και ο Habermas (1978). Κατά τον Habermas το κράτος και ειδικότερα το κράτος-πρόνοιας έχει ως στόχο την αντιστάθμιση των δυσλειτουργιών που προκαλούνται από τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Κατά συνέπεια η κρίση του κράτους-πρόνοιας είναι ταυτόχρονα και δημοσιονομική αλλά και κρίση νομιμοποίησης.⁵⁵

⁵⁰ Gough, 1979.

⁵¹ Όπως αναφέρεται στο: Χλέτσος Μ., 2018.

⁵² Πουλαντζάς, Ν. 1979.

⁵³ Delorme and Andre 1983; Boyer 1986α και 1986β, όπως αναφέρονται αναλυτικότερα στο Χλέτσος Μ., 2018.

⁵⁴ O’Connor, 1973.

⁵⁵ Όπως αναφέρεται στο: Χλέτσος Μ., 2018.

Η πλειοψηφία των απόψεων που έχουν διατυπωθεί για το κράτος-πρόνοιας, θεωρεί ότι αυτό ορίζεται από την σχέση παροχές-αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Μία άλλη θεώρηση του κράτους-πρόνοιας, προκύπτει από το διπολικό σχήμα, ανθρωπιστικές αξίες και οικονομική αποτελεσματικότητα, πρεσβεύοντας ως απαραίτητη την προώθηση των πρώτων για την επίτευξη της δεύτερης.⁵⁶

Η νεοκλασική αντίληψη για την έννοια και το ρόλο του κράτους στην οικονομία διαφέρει από περίοδο σε περίοδο. Σύμφωνα με τον Καράγιωργα, οι απόψεις σχετικά με τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους στους σύγχρονους κεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς είναι διαφορετικές στην περίοδο πριν το 1930, από ότι στην περίοδο μετά το 1930.⁵⁷ Η πρώτη γενιά των νεοκλασικών (1870-1920) υποστήριζε ότι η μεγιστοποίηση της οικονομικής ευημερίας μπορεί να επιτευχθεί στα πλαίσια μιας τελείως ανταγωνιστικής αγοράς, αρκεί να μην επεμβαίνει το κράτος. Η άποψη αυτή, όπως υποστηρίζουν πολλοί οικονομολόγοι, βασίζεται στη θέση του Adam Smith για τη σχέση κράτους και αγοράς, ο οποίος ήταν εναντίον του κράτους και ένθερμος οπαδός της αγοράς και της θεωρίας περί αοράτου χειρός.⁵⁸

Όμως, η οικονομική κρίση του 1929-30 έδειξε με σαφή τρόπο ότι το μοντέλο του τέλει ανταγωνισμού ήταν ένα ιδεατό μοντέλο, καθόσον αρκετές από τις προϋποθέσεις του δεν ίσχυαν.⁵⁹ Η άποψη των νεοκλασικών που διαμορφώνεται μετά το 1930 υποστηρίζει ότι η μεγιστοποίηση της οικονομικής ευημερίας είναι εφικτή μόνο αν το κράτος παρεμβαίνει στην αγορά για να διορθώσει τις ατέλειές της και να αναπληρώσει τις αδυναμίες της. Οι επιδιωκόμενοι στόχοι της παρέμβασης του κράτους, σύμφωνα με αυτή τη γενιά των νεοκλασικών, είναι: α) ο εφοδιασμός της οικονομίας με δημόσια αγαθά στις επιθυμητές ποσότητες, β) ο εφοδιασμός της οικονομίας με αγαθά και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας στις επιθυμητές ποσότητες, γ) η επέκταση των δραστηριοτήτων που δημιουργούν εξωτερικές οικονομίες και ο περιορισμός των εξωτερικών επιβαρύνσεων, δ) οι φραγμοί και οι έλεγχοι στα μονοπώλια, ε) η αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου στην αναγκαία έκταση για την πραγματοποίηση της άριστης ή της κοινωνικά επιθυμητής διανομής, στ) η σταθεροποίηση της οικονομίας και συγκεκριμένα, η αντιμετώπιση της ύφεσης και η καταπολέμηση του πληθωρισμού και ζ) η ανακατανομή των μέσων παραγωγής στην έκταση που απαιτεί η πραγματοποίηση της κοινωνικά επιθυμητής οικονομικής ανάπτυξης.⁶⁰

Το ερώτημα το οποίο τίθεται σήμερα αναφορικά με την νεοκλασική άποψη για το κράτος είναι εάν και κατά πόσο η σύγχρονη νεοκλασική προσέγγιση αποτελεί στροφή προς την πριν το 1930 άποψή τους ή αποτελεί μία καινούργια θεωρία. Η επικράτηση της νεοκλασικής θεωρίας και ειδικότερα του μονεταρισμού έναντι του κεϋνσιανισμού σημαίνει μία θεμελιακή αναδιάρθρωση των σχέσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, την μορφή του κράτους και των ταξικών σχέσεων και της σχέσης ανάμεσα στο οικονομικό και στο κοινωνικό. Ο ρόλος του κράτους καθορίζεται αλλά και

⁵⁶ Μαλούτας και Οικονόμου, 1988.

⁵⁷ Καράγιωργας, 1979.

⁵⁸ Stiglitz, 1992.

⁵⁹ Σχετικά με τον τέλει ανταγωνισμό, βλ. Καράγιωργας, 1981.

⁶⁰ Καράγιωργας 1981.

καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τις συνθήκες μέσα στις οποίες λειτουργεί η οικονομία, πραγματοποιείται η συσσώρευση του κεφαλαίου και η αναδιανομή του πλούτου.⁶¹

Αναφερόμενοι στον τρόπο, με τον οποίο η οικονομική θεωρία αναλύει και ορίζει το κράτος-πρόνοιας θα πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στις νεοκλασικές-νεοφιλελεύθερες και κεϋνσιανές αντιλήψεις από τις μαρξιστικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με την νεοκλασική και κεϋνσιανή θεωρία το κράτος-πρόνοιας αποτελεί έναν ουδέτερο μηχανισμό, ο οποίος βρίσκεται έξω από την οικονομία και επεμβαίνει σε αυτή. Για τη νεοκλασική θεωρία η επέμβαση αυτή του κράτους στις σημερινές συνθήκες είναι επιζήμια για την καλή λειτουργία της αγοράς. Για την κεϋνσιανή θεωρία η επέμβαση αυτή του κράτους είναι απολύτως αναγκαία για την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος. Ωστόσο, το κράτος-πρόνοιας δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα έντονα παρεμβατικό κράτος σύμφωνα και με τις δύο προαναφερόμενες θεωρίες. Για την μαρξιστική θεωρία το κράτος-πρόνοιας είναι ένας ταξικός μηχανισμός, ο οποίος έχει ως σκοπό τη συντήρηση και διαχείριση της εργατικής δύναμης, ως μέσου αναπαραγωγής του καπιταλιστικού σχηματισμού, διατηρώντας παράλληλα την κυρίαρχη ιδεολογία της εκμετάλλευσης του ανθρώπου από άνθρωπο.

Το κοινό χαρακτηριστικό όλων των θεωρητικών αντιλήψεων είναι ότι το κράτος-πρόνοιας ταυτίζεται με ένα γενικευμένο σύστημα παροχών, το οποίο χρηματοδοτείται από τις δημόσιες δαπάνες. Παρατηρείται λοιπόν, ταύτιση της έννοιας του κράτους-πρόνοιας τόσο από την νεοκλασική, όσο και από την κεϋνσιανή θεωρία, με την έννοια των δημοσίων δαπανών. Αυτό προκύπτει από την αδυναμία των προαναφερόμενων θεωριών που αναλύουν το κράτος, μόνο ως οικονομικό υποκείμενο.⁶² Το κράτος-πρόνοιας, ως μία ιδιαίτερη μορφή του κράτους που επικράτησε σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο, είναι ένα οικονομικό υποκείμενο. Οποιαδήποτε ανάλυση της κρίσης του, δεν μπορεί παρά να αναζητήσει τα αίτιά της σε καθαρά οικονομικούς παράγοντες. Η αποτελεσματικότητα και η αποδοτικότητα του κράτους-πρόνοιας εκτιμούνται και εκφράζονται σε “καθαρά” οικονομικά μεγέθη. Όμως οι δημόσιες δαπάνες δεν είναι τίποτε άλλο από την μορφή έκφρασης του κράτους-πρόνοιας. Κατά συνέπεια, το κράτος-πρόνοιας, ως αφηρημένη έννοια, συγκεκριμενοποιείται μέσα από κάποια άλλη κατηγορία, αυτή των δημοσίων δαπανών. Έτσι, από αναλυτική άποψη αποδεικνύεται λαθεμένη η ταύτιση του κράτους-πρόνοιας με την μορφή έκφρασής του. Η παρατήρηση αυτή σημαίνει, ότι από αναλυτική και μεθοδολογική άποψη, το κράτος-πρόνοιας ταυτίζεται με το περιεχόμενό του. Ένα εξίσου σημαντικό σημείο είναι, ότι οι περισσότερες θεωρίες αναφέρονται στο κράτος-πρόνοιας ή στην κρίση του, με οικονομικούς όρους. Θεωρούν ότι η οικονομική φύση του κράτους-πρόνοιας είναι αυτόνομη και κυρίαρχη, σε σχέση με την πολιτική ή την κοινωνική του φύση. Αυτό οφείλεται κυρίως στην συγκρότηση της οικονομικής επιστήμης, ως τη μόνη ικανή να ερμηνεύσει και να αναλύσει την καπιταλιστική κοινωνία.

Ωστόσο, το κράτος-πρόνοιας δεν αποτελεί μόνο οικονομικό, αλλά κοινωνικό και πολιτικό υποκείμενο. Η ανάλυση του κράτους-πρόνοιας καθιστά από μεθοδολογική άποψη, αδύνατο τον διαχωρισμό σε οικονομική, φιλοσοφική, κοινωνική ή και πολιτική έννοια. Το κράτος-πρόνοιας εκφράζει ένα συγκεκριμένο τρόπο παρέμβασης με

⁶¹ Clarke, 1988.

⁶² Χλέτσος Μ., 2018.

σκοπό την αντιμετώπιση των λεγόμενων κοινωνικών κινδύνων, που συνδέονται άμεσα με τη διαδικασία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Θέματα όπως ασθένεια, αναπηρία, γήρας, ανεργία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός όταν επέλθουν προκαλούν απώλεια εισοδήματος και περιθωριοποιούν το άτομο. Η παρέμβαση του κράτους-πρόνοιας εκφράζει το συλλογικό τρόπο αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων στηριζόμενο κυρίως στην αλληλεγγύη των ατόμων.⁶³

3.3. Μορφές κοινωνικού κράτους

Οι διαφοροποιήσεις του κράτους πρόνοιας ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες ήταν η αφορμή για νέες αναλύσεις, από τις οποίες η κυριότερη είναι αυτή του Espring-Andersen, σύμφωνα με τον οποίο τα κριτήρια για τον χαρακτηρισμό ενός κράτους ως κράτους-πρόνοιας θα πρέπει να αναζητηθούν όχι μόνο στα δικαιώματα που αναγνωρίζει, αλλά και στους τρόπους με τους οποίους η κρατική δραστηριότητα διαπλέκεται με το ρόλο της αγοράς και της οικογένειας στην κάλυψη των αναγκών.⁶⁴ Ένα άλλο κριτήριο είναι η σχέση της κοινωνίας με τους πολίτες της. Το μοντέλο της καθολικής κάλυψης προωθεί την ισότητα της κοινωνικής θέσης στη βάση της ιδιότητας του πολίτη.⁶⁵ Όλοι οι πολίτες ανεξαρτήτως ταξικής ή αγοραίας θέσης δικαιούνται τις ίδιες παροχές. Η ύπαρξη των κοινωνικών δικαιωμάτων, της ασφάλειας του εισοδήματος και της ανάγκης για επίτευξη ισότητας ανάμεσα στους πολίτες αποτελεί μία νέα εκδοχή για τα αίτια της γέννησης και ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας.⁶⁶ Μία παραπλήσια θέση έχει υποστηριχθεί από τον Eward (1986) σύμφωνα με τον οποίο η ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη και κοινωνική αλληλεγγύη, η ανάγκη για κοινωνική εξασφάλιση απέναντι στο ατύχημα οδήγησαν στην γέννηση και ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας.

Σύμφωνα με τον Espring-Andersen, ο οποίος χρησιμοποιεί τον όρο προνοιακό καθεστώς (welfare regime) αντί τον όρο κράτος-πρόνοιας (welfare state), διακρίνονται τρεις τύπους προνοιακού καθεστώτος:⁶⁷ α) τα Φιλελεύθερα καθεστώτα τα οποία χαρακτηρίζονται από την κοινωνική αρωγή του ελέγχου εισοδήματος, μεταβιβάσεις και συστήματα κοινωνικής ασφάλισης περιορισμένης κλίμακας. Τα κλασσικά παραδείγματα είναι οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία. β) το συντηρητικό μοντέλο το οποίο συνδέεται με τις σύγχρονες μορφές του κορπορατισμού. Κύριο μέλημα αυτού του μοντέλου είναι η διαφοροποίηση μεταξύ κοινωνικών ομάδων και η απονομή προνομίων μέσω διαφορετικών ρυθμίσεων, με κριτήρια την κοινωνική τάξη και την κοινωνική θέση. Κράτη στα οποία επικράτησε αυτό το μοντέλο ήταν μεταξύ των άλλων η Αυστρία, η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία και γ) το τρίτο μοντέλο είναι το λεγόμενο “κοινωνικό-δημοκρατικό” στο οποίο η καθολική κάλυψη και η απο-εμπορευματοποίηση επεκτείνεται και στα μεσαία στρώματα. Με αυτό τον τρόπο επιδιώκεται διευρυμένη απο-εμπορευματοποίηση μαζί με τη δυνατότητα εξατομίκευσης των παροχών στα επιθυμητά από τους πολίτες επίπεδα. Το μοντέλο αυτό το αναπτύχθηκε κυρίως στα Σκανδιναυικά κράτη.

⁶³ Χλέτσος Μ., 2018.

⁶⁴ Espring-Andersen, 1985, 1987, 1990.

⁶⁵ Στασινοπούλου 1996.

⁶⁶ Espring-Andersen 1985 α.

⁶⁷ Espring-Andersen, 1990.

Αρχικά η τυπολογία των κρατών-πρόνοιας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν συμπεριλάμβανε καθόλου τις Νότιες χώρες της Ε.Ε. (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία και Ελλάδα), στη συνέχεια ωστόσο αρκετοί ερευνητές πρόσθεσαν νέα στοιχεία στον χαρακτηρισμό των διαφόρων τύπων κράτους-πρόνοιας, ιδιαίτερα αυτών των Νότιων χωρών, όπως ο ρόλος του καθολικισμού, της παραδοσιακής οικογένειας και της κοινωνικής αλληλεγγύης στο σύστημα κοινωνικής προστασίας.⁶⁸

Ειδικότερα το κράτος-πρόνοιας στις Νότιες χώρες της Ε.Ε., που αποτελεί το τέταρτο, “Νότιο” μοντέλο κράτους-πρόνοιας, διαφοροποιείται από τα αντίστοιχα κράτη-πρόνοιας των Βόρειων ευρωπαϊκών χωρών στα ακόλουθα σημεία: α) υψηλός βαθμός μεταβιβαστικών πληρωμών σε συνδυασμό με τη δυαδικότητα του συστήματος σε ότι αφορά την κοινωνική προστασία και την ανυπαρξία εθνικής πολιτικής ελάχιστου εισοδήματος για τη στήριξη ατόμων και οικογενειών με ανεπαρκή χρηματικά εισοδήματα, β) ανισομερής καταμερισμός της κοινωνικής προστασίας απέναντι σε συγκεκριμένους κινδύνους, γ) ύπαρξη χαρακτηριστικών του μοντέλου του Beveridge στον τομέα της υγείας, δ) παροχή χαμηλού ποσοστού κοινωνικών υπηρεσιών ευημερίας σε συνδυασμό με την ανάμειξη κρατικών και μη κρατικών θεσμών στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, ε) συγκεκριμένο τρόπο λειτουργίας του κράτους σε αυτές τις χώρες όπου αναδεικνύεται κάποια μορφή έντονου πελατειακού χαρακτήρα, στ) χαμηλή αποδοτικότητα των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών και ζ) τρόπος χρηματοδότησης του κράτους-πρόνοιας που σχετίζεται άμεσα με τον άνισο και άδικο καταμερισμό του φορολογικού βάρους στις διάφορες επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες.

Γενικά πάντως, την τελευταία εικοσιπενταετία, η έκταση του δημόσιου τομέα έχει περιοριστεί σχεδόν σε όλα τα κράτη, μέσω ενός προγράμματος «απελευθέρωσης» της οικονομίας από τα «δεσμά» του κράτους με σκοπό τη βελτίωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Το πρόγραμμα αυτό αντανακλά το πολιτικό πρόταγμα του νεοφιλελευθερισμού. Η παραδοσιακή μορφή του κράτους-πρόνοιας και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπιζε τα κοινωνικά ζητήματα αμφισβητούνται. Μέσα σε συνθήκες δημοσιονομικών ελλειμμάτων, χαμηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης και επέκτασης του οικονομικού σε βάρους του μη οικονομικού, η αναδιανομή εισοδήματος μέσα από τη μορφή του κράτους – πρόνοιας περιορίζεται, αλλά δεν εξαλείφεται.

Σήμερα η ένταση του προβλήματος της φτώχειας, της μακροχρόνιας ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού καθιστά όσο ποτέ άλλοτε αναγκαία την επέμβαση του κράτους. Είναι δεδομένο ότι το κράτος-πρόνοιας, όπως αυτό έγινε γνωστό μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, είναι σε κρίση. Παράλληλα με την κρίση του κράτους-πρόνοιας οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες διογκώνονται, η ανεργία μακράς διάρκειας παραμένει αμείωτη, ενώ ο αριθμός των φτωχών και των κοινωνικά αποκλεισμένων αυξάνεται. Η σημερινή οικονομική και κοινωνική κατάσταση των ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης θέτει το πρόβλημα του επαναπροσδιορισμού του ρόλου του κράτους στις νέες συνθήκες.

⁶⁸ Castles 1994, 1995; Gough 1996; Van Kersbergen 1995 όπως αναφέρονται αναλυτικότερα στο: Χλέτσος Μ., 2018.

4. Ιδεολογία, οικονομικές θεωρίες και συμφέροντα. Οικονομικοί κύκλοι και η δύναμη που κινεί τον κόσμο

Η επίδραση της ιδεολογίας στις οικονομικές θεωρίες έχει γίνει αντικείμενο πολλών συγγραφέων. Από την ιδεολογία και τους επιδιωκόμενους στόχους της οικονομικής πολιτικής εκπορεύονται επιδράσεις προς το περιεχόμενο και τα πορίσματα των οικονομικών θεωριών, όπως αυτό φαίνεται και από τη σύντομη περιγραφή που παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα, που αναφέρεται στις απόψεις των εκπροσώπων των τριών κύριων θεσμικών σχολών, που χρησιμοποιούνται στην οικονομική επιστήμη.

Επειδή οι οικονομικές θεωρίες αποτελούν τη βάση της οικονομικής πολιτικής, η αντικειμενικότητα των οικονομικών θεωριών επηρεάζεται ήδη κατά τη συγκρότησή τους από την πολιτική ιδεολογία των συγγραφέων, γεγονός που με τη σειρά του επηρεάζει την αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής. Κάθε οικονομική θεωρία, όταν εφαρμοστεί στην πράξη ως οικονομική πολιτική, επηρεάζει αλλάζοντας ή σταθεροποιώντας την υφιστάμενη οικονομική τάξη πραγμάτων. Κατά τη διαδικασία αυτή ευνοούνται ορισμένα οικονομικά συμφέροντα και θίγονται άλλα. Έτσι, πίσω από τον ανταγωνισμό των οικονομικών θεωριών υποκρύπτεται «ένας οξύτατος πολιτικός ανταγωνισμός» και ένας ανταγωνισμός συμφερόντων των διάφορων κοινωνικών ομάδων.⁶⁹

Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Β. Ρουσόπουλος στην εργασία του εξετάζει την εμπλοκή των οικονομικών θεωριών στην πάλη των συμφερόντων, προσπαθώντας να απαντήσει στο βασικό ερώτημα που αφορά στο αν υπάρχει αυτόματη μακροοικονομική ισορροπία στο σύστημα ή όχι και αν όχι, τι προτείνεται, καθώς και στο ερώτημα για τη σχέση μεταξύ αγοράς και κράτους.⁷⁰ Για το σκοπό αυτό επιχειρεί μια ιστορική αναδρομή, εξετάζοντας την εφαρμογή στις διάφορες χώρες στο παρελθόν, των συστημάτων των τριών κυρίαρχων σχολών: α) της φιλελεύθερης-νεοφιλελεύθερης σχολής με κύρια θέση, ότι η αγορά είναι ένα αυτορρυθμιζόμενο σύστημα, β) της μαρξιστικής σχολής, σύμφωνα με την οποία υπάρχει αναρχία της αγοράς και απαιτείται η αντικατάσταση του όλου συστήματος (που σχετίζεται με τη μετάβαση σε άλλο σύστημα, όπως έγινε μετά την Οκτωβριανή επανάσταση το 1917, το οποίο σύστημα διευρύνθηκε μετά το 2ο Παγκόσμιο πόλεμο) και γ) της κείνσιανής σχολής, σύμφωνα με την οποία το σύστημα δεν είναι αυτορρυθμιζόμενο και πρέπει να σταθεροποιείται με την παρέμβαση του κράτους.

Με βάση την ιστορική αυτή αναδρομή διαπιστώνει ότι, επειδή η οικονομική πολιτική του κράτους επιδρά στη διανομή του εισοδήματος, άπτεται των οικονομικών συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και έτσι, υπεισέρχονται οι πολιτικές ιδεολογίες ήδη στην αφετηρία κάθε οικονομικής θεωρίας και οικονομικού μοντέλου. Οι βασικές θέσεις και τα συμπεράσματα των οικονομικών σχολών έχουν παγιωθεί πλέον σε δόγματα, που περισσότερο χαρακτηρίζουν την ιδεολογική θέση των συγγραφέων, παρά αποδίδουν την οικονομική πραγματικότητα.

⁶⁹ Μανωλεδάκης Ι., 1980, Επίσης: Ρουσόπουλος Β., 2012.

⁷⁰ Ρουσόπουλος Β., 2012.

Διαπιστώνει επίσης ότι η πολιτική ιδεολογία δεν μπορεί να εκριζωθεί από τις οικονομικές θεωρίες, διότι κατά τη συγκρότησή τους προεξοφλείται η χρήση τους ως βάση για την οικονομική πολιτική. Η ιδεολογική λειτουργία των οικονομικών θεωριών επικρατεί έναντι της λειτουργίας της οικονομικής πολιτικής με αποτέλεσμα τη μερική μόνο ορθότητα των οικονομικών θεωριών. Αυτό αποβαίνει σε βάρος της αποτελεσματικότητας της οικονομικής πολιτικής και οδηγεί αναπόφευκτα στην επόμενη μεγάλη οικονομική κρίση. Χωρίς μία μεγάλη οικονομική κρίση ούτε οι εσφαλμένες θεωρίες αποβάλλονται, ούτε οι εναλλακτικές θεωρίες επιβάλλονται. Επίσης, η εξελισσόμενη και μεταβαλλόμενη οικονομική πραγματικότητα αλλάζει τις συνθήκες εφαρμογής και την επικαιρότητα των οικονομικών θεωριών, όπως έδειξαν τα παραδείγματα του υπαρκτού σοσιαλισμού και του κείνσιανισμού.

Στην πάλη προώθησης των συμφερόντων, οι οικονομικές θεωρίες εφαρμόζονται ορισμένες φορές νοθευμένες με στοιχεία άλλων θεωριών και αποσιωπώνται γενικά ή επιμέρους απόψεις συγγραφέων όπως και προϋποθέσεις εφαρμογής των θεωριών. Με τη διάψευση μίας οικονομικής θεωρίας, μετά από μία οικονομική και κατ'επέκταση κοινωνική και πολιτική κρίση και αλλαγή εξουσίας, η θεωρία αυτή μπαίνει προσωρινά τουλάχιστον στο περιθώριο, σύμφωνα με τη μελέτη του Ρουσόπουλο. Επειδή όμως η διάψευση των θεωριών γίνεται με χρονική υστέρηση δεκαετιών, μέχρι τότε εξυπηρετούνται τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και δρομολογούνται εξελίξεις, όπως εκβιομηχάνιση, συσσώρευση κεφαλαίου, συγκέντρωση και συγκεντροποίηση επιχειρήσεων αλλά και καταστροφές του περιβάλλοντος, μερικές εκ των οποίων μη αναστρέψιμες.

Στην εργασία του δηλαδή, ο Ρουσόπουλος διαπιστώνει την εμπλοκή των οικονομικών θεωριών με τα οικονομικά συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων και η σύνδεσή τους με τις αντίστοιχες πολιτικές ιδεολογίες και πολιτικές δυνάμεις. Η πολιτική ιδεολογία υπεισέρχεται στην οικονομική επιστήμη ήδη με τις αρχικές προτάσεις μιας οικονομικής θεωρίας ή ενός οικονομικού μοντέλου με συνέπεια, τη μειωμένη (ή μήπως την επιθυμητή;) αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής.

Προς αυτή την κατεύθυνση, διάφοροι αναλυτές έχουν διαπιστώσει ότι πολλοί ορισμοί και τα μεγέθη τους, όπως οικονομική ανάπτυξη, οικονομική κρίση, εισοδηματικές μεταβολές, ανισοκατανομή, ανεργία κλπ. απορρέουν (ή και σχετίζονται) άμεσα από τη φάση στην οποία βρίσκεται μια οικονομία. Η οικονομία δεν είναι στάσιμη καθώς σημαντικά μεγέθη της όπως η ανεργία, το εισόδημα και οι τιμές των αγαθών μεταβάλλονται στο χρόνο. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων οικονομιών είναι η αμεταβλητότητα που παρουσιάζουν τα επιμέρους μεγέθη τους σε βάθος χρόνου. Η οικονομία δεν είναι ποτέ στάσιμη και όλα τα σημαντικά μεγέθη της όπως η παραγωγή, ο πληθωρισμός, το εισόδημα, η απασχόληση, η ανεργία, οι τιμές των εξαγωγών, κλπ. μεταβάλλονται διαχρονικά. Οι μεταβολές αυτές του συνόλου των οικονομικών δραστηριοτήτων και όχι συγκεκριμένων μεταβλητών ονομάζονται οικονομικές διακυμάνσεις ή οικονομικοί κύκλοι μιας οικονομίας, ονομασία που οφείλεται στα χαρακτηριστικά των διακυμάνσεων αυτών αλλά και στην συνεχή, αλλά μη περιοδική επανάληψη τους. Σαν αποτέλεσμα η ιστορία των χωρών έχει δείξει να περιλαμβάνει διαδοχικές περιόδους άνθησης και κρίσης, ύφεσης και επέκτασης.

Και ακριβώς αυτή η περιοδική εναλλαγή περιόδων με πτώσεις και ανάπτυξη, η οποία θεωρείται ένα εξαιρετικά σημαντικό και ενδιαφέρον φαινόμενο, ο William Thompson (2017) την ορίζει ως μια «θεμελιώδη παγκόσμια κοινωνική διαδικασία».⁷¹

Όπως αναφέρθηκε ήδη στην εργασία αυτή, ο εισηγητής της θεωρίας των "κυμάτων" ήταν ο Nikolai Dmitrievich Kondratiev (1892-1938), αν και άλλοι, πριν από αυτόν, όπως ο Pareto, ο Parvus, και ο van Geldern έχουν επισημάνει την ύπαρξη κυκλικών διακυμάνσεων στις τιμές των προϊόντων και των επιτοκίων.⁷² Ο Kondratiev είχε χωρίσει τους οικονομικούς κύκλους σε 3 κατηγορίες, στον αποθεματικό διάρκειας 3 έτη περίπου, τον επενδυτικό διάρκειας 7-11 έτη και τον βασικό-μακροχρόνιο που ονόμασε μακρό κύμα με διάρκεια 45-55 έτη, όπου η μεγέθυνση διαρκεί όσο η πτώση της οικονομίας (Kondratiev, 1935).⁷³

Ένας άλλος διαχωρισμός των οικονομικών κύκλων είναι αυτός του Schumpeter ο οποίος είναι ο εξής : α) ο Kitchin ή αποθεματικός διάρκειας 3-5 έτη, β) ο Juglar ή επενδυτικός διάρκειας 7-11 έτη, γ) ο Kuznets ή κατασκευαστικός διάρκειας 15-25 έτη και ο Kondratiev ή μακρό κύμα διάρκειας 45-55 έτη (Schumpeter, 1935). Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε ότι ο κύκλος Kitchin αντικατοπτρίζει την ένταση χρησιμοποίησης του υπάρχοντος κεφαλαίου στην παραγωγική διαδικασία (Sterman, and Mosekilde, 1994).

Το χαρακτηριστικό κοινό είναι ότι οι κύκλοι μεταξύ τους συνδέονται και ο ένας παράγεται ή προκαλείται από τον άλλον. Σύμφωνα με πολλούς αναλυτές που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα των κύκλων και έχουν συγκεντρώσει τεράστιο όγκο εμπειρικού υλικού, ο μακρός κύκλος έχει δύο βασικές φάσεις, ανοδική (ανάπτυξη) και καθοδική (πτώση της ανάπτυξης), που συνδέονται μεταξύ τους μέσα από άλλες δύο φάσεις. Τα βασικά χαρακτηριστικά των φάσεων συνοψίζονται στα εξής:

α) Η φάση της ανόδου ή άνθισης

Αποτελεί την φάση στην οποία η οικονομία αυξάνει τα μεγέθη της και επεκτείνεται. Κατά τη φάση της ανόδου παρατηρείται αύξηση της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών και της συνολικής κατανάλωσης, λόγω αύξησης του εισοδήματος. Παράλληλα, υπάρχει αύξηση της απασχόλησης του εργατικού δυναμικού, μείωση της ανεργίας και βελτίωση της βιομηχανικής παραγωγής, μέσω της χρήσης νέου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού (μηχανήματα, κτήρια, κ.λ.π.). Καθώς αυξάνεται η συνολική ζήτηση και η παραγωγή, αυξάνονται και τα κέρδη και αυτό δημιουργεί ευνοϊκό κλίμα για νέες επενδύσεις. Όλοι οι δείκτες της οικονομίας είναι βελτιωμένοι, όπως απασχόληση, ανεργία, ΑΕΠ, επενδύσεις, επιτόκια, βιομηχανική παραγωγή, εξαγωγές, κλπ.

β) Η φάση της κρίσης

Κύριο χαρακτηριστικό της φάσης της κρίσης είναι ότι η οικονομία βρίσκεται στο ανώτερο σημείο της σε όλους τους τομείς. Από τη μια, τα εισοδήματα και η κατανάλωση έχουν αυξηθεί πολύ ενώ από την άλλη, η υψηλή απασχόληση έχει οδηγήσει σε άνοδο των τιμών λόγω του υψηλού κόστους παραγωγής. Αποτελεί τον

⁷¹ Thompson W., 2017.

⁷² Barr, 1979.

⁷³ Kondratiev, 1935. Επίσης: Schumpeter, 1935, Sterman and Mosekilde, 1994.

πρόδρομο για την είσοδο της οικονομίας στη φάση της ύφεσης. Το άμεσο αποτέλεσμα είναι η άνοδος των επιτοκίων, τα οποία οδηγούν μερικές επιχειρήσεις και καταναλωτές σε αδυναμία πληρωμή, δηλαδή σε χρεοκοπία.

γ) Η φάση της καθόδου ή ύφεσης

Το σοκ της κρίσης διαδέχεται η οικονομική κατάρρευση, δηλαδή, η φάση της ύφεσης. Πρόκειται για την φάση στην οποία η οικονομική δραστηριότητα συρρικνώνεται λόγω της επίδρασης ενός συνόλου φαινομένων και φτάνει στα χαμηλότερα επίπεδα. Κατά τη φάση της ύφεσης παρατηρείται έλλειψη επενδύσεων, μείωση των επιχειρηματικών κερδών, αύξηση και εκτεταμένη ανεργία και μειωμένη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά. Γενικά, η παραγωγή και τα εισόδημα βρίσκονται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Λόγω της διάχυτης απαισιοδοξίας, η ύφεση εντείνεται ακόμα περισσότερο με την αναστολή νέων επενδύσεων, γεγονός που συμπαρασύρει σε πτωτική πορεία όλους τους τομείς της οικονομίας. Η παραγωγή και η ζήτηση καταρρέουν και πολλές επιχειρήσεις οδηγούνται στην χρεοκοπία. Αποτελεί το χαμηλότερο σημείο πριν της αρχή της ανάπτυξης.

δ) Η φάση της ανάκαμψης

Η μετάβαση στην περίοδο της ανάκαμψης συντελείται όταν υπάρξει και πάλι αύξηση της κατανάλωσης. Εν προκειμένω, η παραγωγή παρουσιάζει δειλά ανοδική τάση, αλλά το επίπεδό της δεν έχει καλύψει ακόμα τα προ της κρίσης επίπεδα. Οι επιχειρήσεις αρχίζουν να προσλαμβάνουν νέο εργατικό δυναμικό, με αποτέλεσμα τη μείωση της ανεργίας αλλά και τη βελτίωση των εισοδημάτων και συνεπώς, της κατανάλωσης. Στη συνέχεια, η οικονομία φτάνει στο επίπεδο που βρισκόταν πριν από την κρίση και η ανάκαμψη περνάει σε άνοδο.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, υπάρχουν διαφορετικές σχολές οικονομικής σκέψης, οι οποίες συγκρούονται μεταξύ τους σε διάφορα θέματα, ένα από αυτά είναι και η ύπαρξη και η ερμηνεία των μακρών κυμάτων στην οικονομία, καθώς και οι αιτίες που προκαλούν τις οικονομικές διακυμάνσεις. Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα δεν είναι μία και κοινώς αποδεκτή, εφόσον υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις που έχουν διαμορφωθεί με βάση τις διαφορετικές ιδεολογικές αρχές. Πολύ συνοπτικά αξίζει να αναφερθεί ότι η ερμηνεία επιχειρείται υπό το πρίσμα των τριών μεγαλύτερων σχολών πολιτικής οικονομίας: της κλασικής, της κεϋνσιανής και της μαρξιστικής.

Η κλασική θεωρία υποστηρίζει ότι οι διαταραχές της συνολικής ζήτησης έχουν μόνο βραχυχρόνιες επιπτώσεις και δίνει έμφαση στις διαταραχές της συνολικής προσφοράς για την εξήγηση των οικονομικών κύκλων. Σύμφωνα με τον νόμο του διάσημου κλασικού οικονομολόγου Say, η προσφορά είναι αυτή που δημιουργεί τη ζήτηση. Ως εκ τούτου, ο ρόλος του κράτους στην αντιμετώπιση των οικονομικών κύκλων πρέπει να είναι εξαιρετικά περιορισμένος ή ανύπαρκτος, ώστε να μην υπάρξουν εμπόδια στην αγορά, τα οποία θα οδηγήσουν τους παραγωγούς στη μείωση της προσφοράς.

Η κεϋνσιανή προσέγγιση αντιθέτως, αποδίδει τους κύκλους στις μεταβολές της συνολικής ζήτησης. Μια αρνητική διαταραχή της ζήτησης, δηλαδή μείωση της ζήτησης, μπορεί να επηρεάσει το συνολικό προϊόν για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, μειώνοντάς το και οδηγώντας την οικονομία σε ύφεση. Η υφεσιακή αυτή

κατάσταση μπορεί να εξομαλυνθεί μόνο με την κρατική παρέμβαση, μέσω δημοσιονομικών και νομισματικών μέτρων τόνωσης της ζήτησης.

Από την άλλη μεριά, η μαρξιστική παράδοση, που έχει ασκήσει εύστοχη κριτική στα δυο προηγούμενα μοντέλα, κατανοεί την κρίση ως εγγενές, αλλά και απαραίτητο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με Κ. Marx, οι οικονομικές κρίσεις που δημιουργούνται από τους κύκλους έχουν άμεση σχέση με την τάση μείωσης του ποσοστού κέρδους του επιχειρηματία. Ο Marx υποστηρίζει ότι από τη φύση του, ο επιχειρηματίας επιδιώκει τη μεγιστοποίηση του κέρδους του, κάτι που επιτυγχάνεται με την ελαχιστοποίηση του εργατικού μισθού και την αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ αρωγός στην επιδίωξή του αυτή είναι η εκμηχάνιση της παραγωγής. Έτσι, η έμφυτη τάση του καπιταλιστικού συστήματος για όλο και μεγαλύτερη εκμηχάνιση, δηλαδή αντικατάσταση του μεταβλητού παραγωγικού συντελεστή “εργασία” με τον σταθερό συντελεστή “κεφάλαιο” (μηχανήματα και εγκαταστάσεις), μειώνει το ποσοστό κέρδους. Συνεπώς, κάθε μονάδα προϊόντος ενσωματώνει όλο και λιγότερη ανθρώπινη εργασία. Δεδομένου ότι η εργασία είναι, σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία, αυτή που καθορίζει την αξία των εμπορευμάτων, η μείωση των εργατών, η μείωση των αξιών, η πτώση των τιμών και η κατάρρευση των κερδών αποτελούν απλά ζήτημα χρόνου.

Σε αυτό το σημείο αξίζει μια αναφορά στη σημερινή κατάσταση, όπου κατά το τελευταίο καιρό διατυπώνεται συχνά στον ευρωπαϊκό και εγχώριο τύπο η ικανοποίηση των κυβερνήσεων για την αποκατάσταση της οικονομικής “κανονικότητας” στην Ελλάδα και γενικά, στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Είναι γεγονός πως η οξεία κρίση της Ευρωζώνης έχει υποχωρήσει, καθώς η συσταλτική οικονομική πολιτική συρρίκνωσε τα εισοδήματα και τη ζήτηση, επιτυγχάνοντας σχετική σταθεροποίηση.⁷⁴ Από την πλευρά των επίσημων ευρωπαϊκών οργάνων και της ελληνικής κυβέρνησης, αυτό οφείλεται στην επιτυχία των μεταρρυθμίσεων. Αντιθέτως, πολλοί ερευνητές ερμηνεύουν την οριακή άνοδο των, μέχρι πρότινος φθινόντων, οικονομικών δεικτών ως αποτέλεσμα του οικονομικού κύκλου, και όχι της ακραίας λιτότητας και της απορρύθμισης των αγορών.

Στη δοκιμαζόμενη κατά τα τελευταία δέκα χρόνια ευρωπαϊκή ήπειρο, η πιστή εφαρμογή των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής από τις χώρες της περιφέρειας έχει επιτρέψει μια μικρή ανάκαμψη, καθώς και μια σχετική υποχώρηση της ανεργίας στην Ευρωζώνη. Ανεξάρτητα όμως από το αν η κατάσταση αυτή είναι αποτέλεσμα της επιτυχίας των μεταρρυθμίσεων ή απλά διανύεται η φάση της ανάκαμψης, όπως υποστηρίζεται, η νέα Ευρώπη δεν έχει καθόλου την “κανονικότητα” που επιθυμούν ορισμένοι αισιόδοξοι τεχνοκράτες. Η οικονομική πολιτική που εξακολουθεί να εφαρμόζεται από την πλευρά των ισχυρών “εταίρων” έχει δημιουργήσει δύο τουλάχιστον περιφέρειες στην Ε.Ε. Η μια είναι αυτή της Κεντρικής Ευρώπης – με πρώτες την Πολωνία, την Τσεχία και την Ουγγαρία, οι οποίες έχουν αποκτήσει στοιχειώδη βιομηχανική υποδομή, λειτουργώντας ως περιφερειακή προέκταση της γερμανικής οικονομίας. Η άλλη είναι του Νότου, δηλαδή, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ελλάδα, η Βουλγαρία, οι οποίες έχουν αδύναμη βιομηχανία, υψηλότερη ανισότητα, χαμηλότερα επίπεδα εισοδημάτων,

⁷⁴ Δρέλλιας Ε., 2017.

περιορισμένη κοινωνική πολιτική, καθώς και 'εξαγωγή' εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού. Η Ελλάδα συγκεκριμένα, είναι ο πλέον αδύναμος κρίκος του Νότου, με δυσοίωνες προοπτικές. Η σταθεροποίηση που έχει προκύψει με τη "συνταγή" της λιτότητας έχει μεγάλο κοινωνικό κόστος για τον ελληνικό πληθυσμό και ειδικά, για τους νέους.

Όσον αφορά τις προοπτικές για την Ελλάδα και για την Ευρώπη γενικά, αξίζει να αναφερθεί ότι οι οικονομικές μελέτες των 'μακρών κύκλων' που έχουν εκατόχρονη πλέον εμπειρία, βασιζόμενες σε εμπειρικά γεγονότα (και στοιχεία), χρησιμοποιούν την εμπειρία τους και για μια σχετική 'πρόγνωση' όσον αφορά τη διάρκεια των κύκλων. Ο Thomas Piketty παρουσιάζει ένα σενάριο για το μέλλον της ΕΕ, το οποίο φαίνεται να στηρίζεται στην επίδραση των οικονομικών κύκλων στην ανάπτυξη των οικονομιών. Σύμφωνα με το σενάριο αυτό, μια αναπτυξιακή περίοδος θα ξεκινήσει γύρω στο 2020, η οποία θα διαρκέσει μέχρι το 2050 (δηλαδή περίπου 30 έτη), μετά την οποία θα αρχίσει και πάλι οικονομική, κοινωνική και πολιτική πτώση (όπου ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης θα υποχωρήσει διπλάσια σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο) και η πτώση θα συνεχιστεί για τα επόμενα 30 χρόνια.

Παρά την πρόοδο της έρευνας όσον αφορά στους οικονομικούς κύκλους και τις σχετικές ερμηνείες, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι υπάρχει ένα σημαντικό ερώτημα που σχετίζεται με τις αιτίες των κύκλων, όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία. Οι έρευνες συνήθως έχουν ένα "κυρίως περιγραφικό" χαρακτήρα, οπότε το ζήτημα σχετικά με το "τι προκαλεί τους οικονομικούς κύκλους ή τα μεγάλα κύματα" δεν έχει πειστική απάντηση και η συζήτηση συνεχίζεται. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές δεν γνωρίζουν αρκετά ή δεν αναφέρουν τις αιτίες αυτών των κυμάτων, κέρδους, των επενδύσεων, των τεχνολογικών καινοτομιών, των τιμών, του πληθυσμού.⁷⁵ Πάντως πειστική ερμηνεία για την εμφάνιση (και την ύπαρξη γενικά) των μεγάλων κυμάτων των οικονομιών φαίνεται ότι ακόμα δεν υπάρχει και ότι τα μεγάλα κύματα κινούνται από ένα αόρατο χέρι. Φαίνεται επίσης ότι η θεμελιακή επισήμανση του Marx ισχύει απόλυτα: «Οι οικονομολόγοι μας εξηγούν τη διαδικασία της παραγωγής κάτω από δεδομένες συνθήκες, εκείνο ωστόσο που δεν μας εξηγούν είναι πως αυτές οι ίδιες οι συνθήκες δημιουργήθηκαν, δηλαδή την ιστορική κίνηση, που τις γέννησε».⁷⁶

Τα τελευταία χρόνια ωστόσο, όλο και περισσότερο προβάλλεται μια εξήγηση, η οποία διατυπώνεται ξεκάθαρα με τη φράση του W. Thompson ότι το πρόβλημα δεν είναι (πλέον) οικονομικό αλλά πολιτικό, προτείνοντας κίολας το ζήτημα να εξετάζεται από τις πολιτικές επιστήμες.⁷⁷ Αξίζει να αναφερθεί ότι και στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχουν παρόμοιες ερμηνείες, οι οποίες διαπιστώνουν ότι πίσω από τον ανταγωνισμό των οικονομικών θεωριών υποκρύπτεται «ένας οξύτατος πολιτικός ανταγωνισμός» και ένας ανταγωνισμός συμφερόντων των διάφορων κοινωνικών ομάδων, όπως ήδη αναφέρθηκε. Η ερμηνεία δηλαδή για την εμφάνιση και την ένταση των οικονομικών κύκλων, καθώς και για τα αποτελέσματα αυτών των κύκλων στις οικονομίες και τις κοινωνίες σχετίζεται άμεσα με τις πολιτικές, δηλαδή, η κινητήρα

⁷⁵ Minev D., 2017.

⁷⁶ Μάτικ Π., 1969.

⁷⁷ Thompson W., 2003.

δύναμη των αλλαγών είναι οι εφαρμοζόμενες πολιτικές, οι οποίες ενισχύουν τα χαρακτηριστικά κάθε φάσης των "κυμάτων".

Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνεται κατά κάποιο τρόπο και από τα αποτελέσματα των πολιτικών (βασισμένων σε συγκεκριμένες ιδεολογικές και επιστημονικές αντιλήψεις), που άρχισαν να εφαρμόζονται στον ευρωπαϊκό χώρο από τη δεκαετία του 1980 (με την αρχή της πτωτικής φάσης του τελευταίου οικονομικού κύκλου), όπως απελευθέρωση των αγορών, ιδιωτικοποιήσεις για την αύξηση της αποδοτικότητας, δημοσιονομική πειθαρχία, συνοδευόμενη με μέτρα λιτότητας για επίτευξη μακροοικονομικής σταθερότητας, ευελιξία στην αγορά εργασίας, κλπ. Τα αποτελέσματα αυτών των πολιτικών, όπως διαπιστώνουν πολλές μελέτες, οδήγησαν σε μείωση των εισοδημάτων, σε αύξηση της ανεργίας, των οικονομικών ανισοτήτων και της φτώχειας, σε αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα, σε μείωση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, μείωση των κοινωνικών δαπανών, επιδείνωση της ποιότητας ζωής και κλπ.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι οι προαναφερόμενες εξελίξεις συνδέονται και με σημαντική μείωση του μεριδίου της εργασίας (δηλαδή, το εισόδημα από εργασία) στο ΑΕΠ στις ανεπτυγμένες χώρες κατά τη διάρκεια των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών, περίοδο που θεωρείται ότι αποτελεί και την πτωτική φάση του τελευταίου οικονομικού κύκλου. Έτσι, τη δεκαετία του 1970 και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 τα μερίδια της εργασίας ήταν σημαντικά υψηλότερα από το μέσο επίπεδο (των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών) στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες, ενώ μετά το 2000 (έως και το 2008) είναι σημαντικά χαμηλότερα από τα μέσα επίπεδα.⁷⁸

Πιο συγκεκριμένα, η μείωση του μεριδίου της εργασίας κατά την περίοδο 1980-2008, που είναι βέβαια και περίοδο πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση, κυμαίνεται από -1,47 ποσοστιαίες μονάδες στο Βέλγιο, -2,12 μονάδες στο Ενωμένο Βασίλειο, -2,48 μονάδες στη Σουηδία έως και -14,61 ποσοστιαίες μονάδες στην Ιρλανδία, -10,46 μονάδες στην Αυστρία, -6,66 μονάδες στην Ελλάδα, -5,91 μονάδες στην Ισπανία. Ταυτόχρονα ωστόσο, αυξάνεται σημαντικά το μερίδιο του πλουσιότερου 1% (ή του 0,1) του πληθυσμού, όπως έχουν δείξει σχετικές μελέτες. Η δυναμική αυτή, όπως είναι και αναμενόμενο, έχει οδηγήσει σε μεγάλη αύξηση της ανισοκατανομής των εισοδημάτων.

Όσον αφορά στα αίτια (ή και την ερμηνεία) των παραπάνω εξελίξεων, αλλά και γενικά, των οικονομικών διακυμάνσεων μέσα στο χρόνο, παρά τις διαφορετικές θεωρητικές εξηγήσεις, όλο και μεγαλύτερο μέρος ερευνητών υποστηρίζουν ότι τα οικονομικά κύματα (και οι συνέπειές τους) δεν είναι έργο άγνωστων και ανεξέλεγκτων δυνάμεων, ούτε ενός 'αόρατο χέρι', είναι το έργο της πολιτικής και οικονομικής ελίτ ή γενικότερα της κυρίαρχης (υπερεθνικής) ελίτ και των πολιτικών τους. Ο σχηματισμός ενός κοινού στόχου καθοδηγείται (ή και περιορίζεται) από έναν θεμελιώδη σκοπό, αυτός της διατήρησης και ενίσχυσης των οικονομικών και κοινωνικών θέσεων της κυρίαρχης ελίτ και του ελέγχου της πάνω στις κοινωνίες (συμπεριλαμβανομένης και μιας κληρονομιάς αυτών των θέσεων η οποία, παρεμπιπτόντως, είναι

⁷⁸ Guerriero M., 2012. Επίσης: Hein E., 2011.

χαρακτηριστική και για άλλες κοινωνικές ή επαγγελματικές ομάδες).⁷⁹ Η περιοδική εναλλαγή αντίθετα κατευθυνόμενων οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών θεωρείται από πολλούς ότι αποτελεί μια στρατηγική, ένας δυναμικός τρόπος διατήρησης της σταθερότητας του status quo και πιο συγκεκριμένα, της θέσης της κυρίαρχης ελίτ (θέση οικονομική, πολιτική ή γενικότερα κοινωνική). Με διαφορετικούς τρόπους, αυτή η ιδέα έχει επαναληφθεί πολλές φορές στο παρελθόν, όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές.

Η ιδέα της δυναμικής αυτής διατήρησης της αμεταβλητότητας έχει πολλές άλλες παραλλαγές, από το παλιό "να αλλάξουμε κάτι για να μην αλλάξουμε τίποτα" (Giuseppe di Lampedusa), στις παρατηρήσεις του J. Schumpeter (δημιουργική καταστροφή), D. Lockwood (περιοδική αποσταθεροποίηση), κλπ. Μια απλούστερη ερμηνεία είναι η σχέση των μακρών κυμάτων με την παλιά αρχή «του ραβδιού και του καρότου», τα κύματα εξασφαλίζουν την πρακτική εφαρμογή μέσω περιοδικών αλλαγών «καρότου και ραβδί». Σε ένα γενικό πλαίσιο μπορεί να ειπωθεί ότι η διατήρηση μιας κοινωνικοοικονομικής δυναμικής ενός τύπου είναι αδύνατη, καθώς κάθε τύπος δυναμικής (και ανάπτυξης και παρακμής) διαβρώνει τη δύναμη των ελίτ, αν και κάτω από διαφορετικό τρόπο. Η δυναμική-ανάπτυξη διαβρώνει τα «βασικά χαρακτηριστικά» του κοινωνικού συστήματος (ιδίως τους πυλώνες της εξουσίας), ενώ στη δυναμική-παρακμή, η δύναμη των ελίτ χάνει τη νομιμότητα και σταδιακά δημιουργούνται (και ενισχύονται) η μαζική δυσαρέσκεια και οι κοινωνικές συγκρούσεις. Επομένως, η διατήρηση της βιωσιμότητας των κοινωνικών θέσεων των ελίτ απαιτεί τη συνεχή αλλαγή του τύπου δυναμικής.

Ακόμα περισσότερο, υποστηρίζεται ότι ο βασικός αυτός στόχος των κυρίαρχων ελίτ είναι καθολικός, ισχύει δηλαδή στις διαφορετικές πολιτικές συνθήκες, καθεστώτα, συστήματα, ισχύει και για τις λεγόμενες "μεταβάσεις" (από σοσιαλδημοκρατικό σε φιλελεύθερο καθεστώς, ή ακόμα και στη μετάβαση από το καπιταλιστικό σύστημα σε αυτό του υπαρκτού σοσιαλισμού). Η περίοδος που αναφέρεται ως «σοσιαλισμός», ξεχωρίζεται ξεκάθαρα ως η «ανοδική φάση» του μακρού κύματος, όπου η οικονομική δυναμική χαρακτηρίζεται από εκβιομηχάνιση, συνήθως επιταχυνόμενη, κρατικά οργανωμένη, όπως κρατικά οργανωμένη (ή ελεγχόμενη) είναι και η κατανομή του εθνικού προϊόντος που παράγεται (δηλαδή του ΑΕΠ). Ο αναπτυξιακός χαρακτήρας της στρατηγικής καθορίζεται εκτός από την εκβιομηχάνιση, και από το σχετικό εκσυγχρονισμό, την ταχεία αύξηση του ΑΕΠ και τις κοινωνικές δαπάνες. Το κριτήριο για τον όρο «ανάπτυξη» που έχει διατυπώσει ο D. Sears, ο συνδυασμός δηλαδή οικονομικής ανάπτυξης, μείωσης της ανεργίας, των ανισοτήτων και της φτώχειας, αναφέρεται επίσης στην ανοδική φάση μιας οικονομικής και κοινωνικής δυναμικής.⁸⁰ Η κυρίαρχη ιδεολογία παρουσιάζει αυτή την ανοδική τάση του μακρού οικονομικού κύκλου ως «την οικοδόμηση του σοσιαλισμού» ή ακόμα και «του κομμουνισμού».

Η καθοδική φάση του κύματος που παρουσιάζεται ως "μετάβαση", ξεκινά λόγω της διάβρωσης των κοινωνικών θέσεων της ελίτ κατά την περίοδο της δυναμικής ανάπτυξης και σαν αποτέλεσμα, το σύστημα χάνει την ταυτότητά του και χρειάζονται

⁷⁹ Minev D., 2017.

⁸⁰ Όπως αναφέρεται στο: Minev D., 2017.

αλλαγές για να την αποκαταστήσει. Η διάβρωση (ή απώλεια ταυτότητας) έχει πολλές πτυχές, αλλά η κεντρική είναι κυρίως η σταδιακή αποδυνάμωση του ελέγχου της διαδικασίας διανομής εισοδήματος, όπως υποστηρίζουν οι αναλυτές.⁸¹ Για παράδειγμα, ο κεντρικός σχεδιασμός στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού ως εργαλείο διαχείρισης, οδηγούσε σε μείωση όλο και περισσότερο του ελέγχου της κατανομής του εισοδήματος και της ιδιοκτησίας γενικά. Έτσι, ο «σοσιαλισμός» κηρύχθηκε ανεπαρκής, όπως και η κρατική ιδιοκτησία και ο κεντρικός σχεδιασμός, η κυρίαρχη ιδεολογία από 'κομμουνισμός' έγινε φιλελευθερισμός, άρχισε ταχεία συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου, αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας και η αναπτυξιακή φάση αντικαταστάθηκε από την καθοδική. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ξανά ότι, σύμφωνα με το σενάριο που παρουσίασε ο T. Piketty, σύντομα θα ξεκινήσει η ανοδική τάση, η οποία προβλέπει να διαρκέσει στην περίοδο από το 2020 έως το 2050 περίπου.

Συνοψίζοντας διαπιστώνεται ότι οι παραπάνω αντιλήψεις βάζουν υπό αμφισβήτηση βασικές έννοιες όσον αφορά στις διάφορες κοινωνικές δομές, όπως σοσιαλισμός, καπιταλισμός, κομμουνισμός, που παίζουν σημαντικό ρόλο στις σύγχρονες εξηγήσεις του οικονομικού και κοινωνικού κόσμου και της δυναμικής του και τα μακρύ κύματα, με σκοπό τη διατήρηση και ανανέωση της θέσης της οικονομικής/κοινωνικής ελίτ, φαίνεται να είναι ένα πιο κατάλληλο εργαλείο για την εξήγηση της δυναμικής αυτής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, πολλοί αναλυτές σχετίζουν τις μελλοντικές εξελίξεις των οικονομιών με τις επιλογές της Κίνας και την πιθανότητα 'απόρριψης' μιας καθοδικής φάσης εκ μέρους της, πιθανότητα που θα μπορούσε να επηρεάσει τις εξελίξεις και σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες.

Αξίζει τέλος να αναφερθούν μερικά από τα βασικά συμπεράσματα του Piketty T. στο πολυσυζητημένο του βιβλίο 'Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα'. Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι «η ιστορία της κατανομής του πλούτου είναι πάντοτε μια ιστορία βαθιά πολιτική και δεν συνοψίζεται σε καθαρά οικονομικούς μηχανισμούς». Το δεύτερο είναι ότι η δυναμική της κατανομής του εισοδήματος και του πλούτου θέτει σε κίνηση ισχυρούς μηχανισμούς που την ωθούν εναλλακτικά προς την σύγκλιση ή την απόκλιση, ενώ δεν υπάρχει καμία φυσική και αυτόματη διαδικασία που θα απέτρεπε τις τάσεις αποσταθεροποίησης και διεύρυνσης των ανισοτήτων για μεγάλη χρονική διάρκεια. Η βασική πρόταση του Piketty είναι η φορολόγηση του μεγάλου πλούτου σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή ίσως φαντάζει ακόμη ουτοπική αλλά έχουν ήδη συμβεί πολλά πράγματα σε αυτόν τον τομέα που μέχρι πρόσφατα φαινόταν αδιανόητα, όπως επισημαίνει. Συνεπώς πρόκειται για μια ιδέα που αφορά στη συνεργασία μεταξύ των χωρών και την αντιστροφή του φορολογικού ανταγωνισμού που θα οδηγεί συνεχώς σε χαμηλότερους συντελεστές για το κεφάλαιο και τα κέρδη εις βάρος των εισοδημάτων από την εργασία.

⁸¹ Minev D., 2017.

Μέρος Β. Οικονομική ανισότητα, κατανομή εισοδήματος, φτώχεια και επίπεδο διαβίωσης: Εμπειρική ανάλυση

5. Κατανομή εισοδήματος και οικονομική ανισότητα

5.1. Μεθοδολογία και στατιστικά δεδομένα

Όπως αναφέρθηκε αρχικά, ο βασικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι η εξέταση των βασικών τάσεων και μεταβολών στην ανισότητα, τη διανομή εισοδήματος και το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού σε Ευρωπαϊκό επίπεδο με αναλυτική αναφορά στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία, κατά τα τελευταία χρόνια της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης.

Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας (Eurostat), τα οποία προέρχονται από την δειγματοληπτική ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (European Union Statistics on Income and Living Conditions, EU_SILC). Τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία καταγράφουν τα αποτελέσματα της έρευνας του έτους 2017 (με περίοδο αναφοράς τα εισοδήματα που αποκτήθηκαν το 2016).⁸²

Για την εξέταση των μεταβολών στην ανισότητα και τον επιμερισμό των εισοδηματικών απωλειών στον πληθυσμό κατά την περίοδο της βαθιάς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που βίωσε η Ευρώπη και ειδικά η χώρα μας, εκτός από τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία χρησιμοποιούνται από την ίδια πηγή και παλαιότερα στοιχεία κυρίως το 2010 (με περίοδο αναφοράς τα εισοδήματα που αποκτήθηκαν το 2009), το οποίο ήταν και το τελευταίο έτος πριν την κρίση και επιλέχθηκε ως το έτος βάσης για την εξέταση των μεταβολών και τη συγκριτική ανάλυση των δεδομένων.

Βασικός στόχος της έρευνας SILC, στην οποία συμμετέχουν όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι η μελέτη σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, των συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών σε σχέση κυρίως με το εισόδημά τους. Η συγκρισιμότητα των στοιχείων τόσο διαχρονικά, όσο και ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ, θεωρείται εξασφαλισμένη, εφόσον η έρευνα διενεργείται σε όλα τα κράτη μέλη, χρησιμοποιώντας κοινές μεταβλητές και ορισμούς. Η έρευνα αυτή αποτελεί την επίσημη βασική πηγή πληροφοριών και αναφοράς των συγκριτικών στοιχείων για την κατανομή του εισοδήματος, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η έρευνα SILC είναι δειγματοληπτική (όπως και οι περισσότερες έρευνες σε όλες τις χώρες γενικά, στις οποίες βασίζονται οι μελέτες για την κατανομή εισοδήματος και τη φτώχεια), οπότε θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στις έρευνες αυτές δεν αντιπροσωπεύονται επαρκώς τα δύο άκρα της κατανομής, δηλαδή, οι πολύ πλούσιοι και οι πολύ φτωχοί και κατά συνέπεια, στα στοιχεία δεν αποτυπώνονται αξιόπιστα τα

⁸² Σημειώνεται ότι πριν τη δημοσίευση της παρούσας εργασίας, η Eurostat έδωσε σε δημοσιότητα καινούργια στοιχεία, για τις περισσότερες χώρες, που καταγράφουν τα αποτελέσματα της έρευνας του έτους 2018 με περίοδο αναφοράς τα εισοδήματα που αποκτήθηκαν το 2017. Στην εργασία γίνεται αναφορά σε βασικά σημεία αυτών των δεδομένων.

πολύ υψηλά και τα πολύ χαμηλά εισοδήματα και οι μεταβολές των εισοδημάτων αυτών διαχρονικά.⁸³

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στα στοιχεία της Eurostat που αναφέρονται στο συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα και στην κατανομή του ανά δεκατημόρια εισοδήματος. Ως ισοδύναμο διαθέσιμο ατομικό εισόδημα ορίζεται το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού μετά από τη διαίρεσή του με το ισοδύναμο μέγεθος του νοικοκυριού, όπου το τελευταίο υπολογίζεται σύμφωνα με την τροποποιημένη κλίμακα του ΟΟΣΑ.⁸⁴ Με βάση τον ορισμό αυτό, θεωρείται ότι κάθε μέλος του νοικοκυριού κατέχει το ίδιο εισόδημα που αντιστοιχεί στο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα, που σημαίνει ότι κάθε μέλος του νοικοκυριού απολαμβάνει το ίδιο επίπεδο διαβίωσης. Συνεπώς, στην κατανομή κατά άτομο, το εισόδημα που αποδίδεται σε κάθε άτομο δεν αντιπροσωπεύει χρηματική απολαβή, αλλά αποτελεί ένα δείκτη του επιπέδου διαβίωσης.

Τα δεκατημόρια εισοδήματος, τα οποία χρησιμοποιούνται για την ανάλυση, προκύπτουν από την κατάταξη και τον χωρισμό στη συνέχεια του συνόλου του πληθυσμού ανάλογα με το ισοδύναμο εισόδημα κάθε ατόμου σε δέκα ίσες σε μέγεθος εισοδηματικές ομάδες, από το 10% του πληθυσμού με το χαμηλότερο μερίδιο του συνολικού εθνικού εισοδήματος έως το 10% με το υψηλότερο μερίδιο. Η τιμή του εισοδήματος για κάθε δεκατημόριο αντιστοιχεί στο υψηλότερο εισοδηματικό όριο, ή στα κορυφαία σημεία αποκοπής (top cut-off points), που εντοπίζονται ανάμεσα σε δύο δεκατημόρια. Έτσι, αν για παράδειγμα στο πρώτο, δεύτερο, κλπ. δεκατημόριο καταγράφεται εισόδημα 5.000 και 7.000 ευρώ αντίστοιχα, στο πρώτο δεκατημόριο περιλαμβάνονται εισοδήματα, χαμηλότερα των 5 χιλιάδων, στο δεύτερο δεκατημόριο βρίσκονται εισοδήματα πάνω από 5 χιλιάδες ευρώ και χαμηλότερα των 7 χιλιάδων κ.ο.κ.

Για την μέτρηση της οικονομικής ανισότητας χρησιμοποιούνται ευρέως δύο δείκτες οι οποίοι ερμηνεύονται εύκολα και επιπλέον, δίνουν συγκρίσιμα αποτελέσματα τόσο διαχρονικά, όσο και ανάμεσα στις διάφορες χώρες. Ο πρώτος είναι ο δείκτης Gini, ο οποίος λαμβάνει τιμές που κυμαίνονται από 0 (πλήρης ισοκατανομή εισοδήματος, δηλαδή, όλα τα άτομα διαθέτουν το ίδιο εισόδημα) έως 1 (πλήρης ανισότητα, δηλαδή, μόνο ένα άτομο κατέχει το σύνολο του εισοδήματος της οικονομίας).⁸⁵ Ο δεύτερος δείκτης είναι ο S80/S20 που αφορά στον λόγο του μεριδίου εισοδήματος που εισπράττει το 20% του πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα προς εκείνο που εισπράττει το 20% του πληθυσμού με τα χαμηλότερα

⁸³ Έτσι, από την έρευνα SILC, η οποία στην Ελλάδα διεξάγεται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, Elstat, εξαιρούνται ομάδες φτωχών, όπως είναι όσοι ζουν σε γηροκομεία, σε συλλογικές κατοικίες και άλλα ιδρύματα, οι άστεγοι, ενώ από την άλλη πλευρά, οι πολύ πλούσιοι είναι λίγοι και σπάνια αντιπροσωπεύονται στο δείγμα.

⁸⁴ Το συνολικό εισόδημα ενός νοικοκυριού υπολογίζεται ως το σύνολο των καθαρών αποδοχών από όλες τις πηγές εισοδήματος όλων των μελών του νοικοκυριού. Το ισοδύναμο μέγεθος του νοικοκυριού υπολογίζεται με τη κλίμακα του ΟΟΣΑ, σύμφωνα με την οποία ορίζεται συντελεστής στάθμισης 1 για τον πρώτο ενήλικα, 0,5 για το δεύτερο ενήλικα και τα μέλη 14 ετών και άνω και 0,3 για τα παιδιά 13 ετών και κάτω. Βλ. Ελληνική Στατιστική Αρχή, Δελτίο Τύπου, 8/7/2015.

⁸⁵ Ο δείκτης Gini παρουσιάζεται συνήθως σε τρέχουσες τιμές x 100, δηλαδή σε κλίμακα από 0 έως 100.

εισοδήματα.⁸⁶ Ο δείκτης Gini είναι περισσότερο ευαίσθητος σε μεταβολές στο μέσο της εισοδηματικής κατανομής, ενώ ο δείκτης κατανομής εισοδήματος σε πεμπτημόρια είναι πιο ευαίσθητος στα άκρα της κατανομής. Επιπλέον, ένας τρίτος, παραπλήσιος του δείκτη S80/S20, είναι ο δείκτης S90/S10, ο οποίος αφορά στην κατανομή του εισοδήματος σε δεκατημόρια και παρουσιάζει το εισοδηματικό μερίδιο του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού προς το μερίδιο του φτωχότερου 10% του πληθυσμού.

5.2. Κατανομή εισοδήματος και εισοδηματικές μεταβολές στην περίοδο της κρίσης

Στον παρακάτω Πίνακα παρουσιάζονται τα μερίδια των ακραίων εισοδηματικών κλιμακίων που αφορούν στις ποσοστιαίες κατανομές του συνολικού διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος στα αντίστοιχα εισοδηματικά πεμπτημόρια και δεκατημόρια στις δύο χώρες.

Πίνακας 1. Εισοδηματικό μερίδιο (%) των ακραίων εισοδηματικών κλιμακίων, ΕΕ-28, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2010, 2012, 2014, 2017

Εισοδηματική κλίμακα/Χώρα	Έτος			
	2010	2012	2014	2017
Χαμηλότερο 20%				
Βουλγαρία	6,9	6,6	6,2	5,6
Ελλάδα	7,2	6,1	6,4	6,6
ΕΕ-28	8,0	7,9	7,7	7,8
Υψηλότερο 20%				
Βουλγαρία	40,3	40,3	42,0	46,0
Ελλάδα	40,2	40,4	41,1	40,1
ΕΕ-28	38,7	38,5	38,8	38,3
Χαμηλότερο 10%				
Βουλγαρία	2,6	2,3	2,1	1,9
Ελλάδα	2,6	1,8	2,2	2,2
ΕΕ-28	3,0	3,0	2,8	2,8
Υψηλότερο 10%				
Βουλγαρία	25,0	25,4	26,9	31,2
Ελλάδα	25,4	25,1	25,6	25,0
ΕΕ-28	24,0	23,8	24,0	23,6

Πηγή: Eurostat: (ilc_di01).

Από τα στοιχεία του πίνακα παρατηρείται καταρχάς ότι και στις δύο χώρες η ανισοκατανομή του εισοδήματος στα ακραία κλιμάκια εμφανίζεται υψηλότερη από το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-28, δηλαδή τα μερίδια των φτωχότερων 10% και 20%

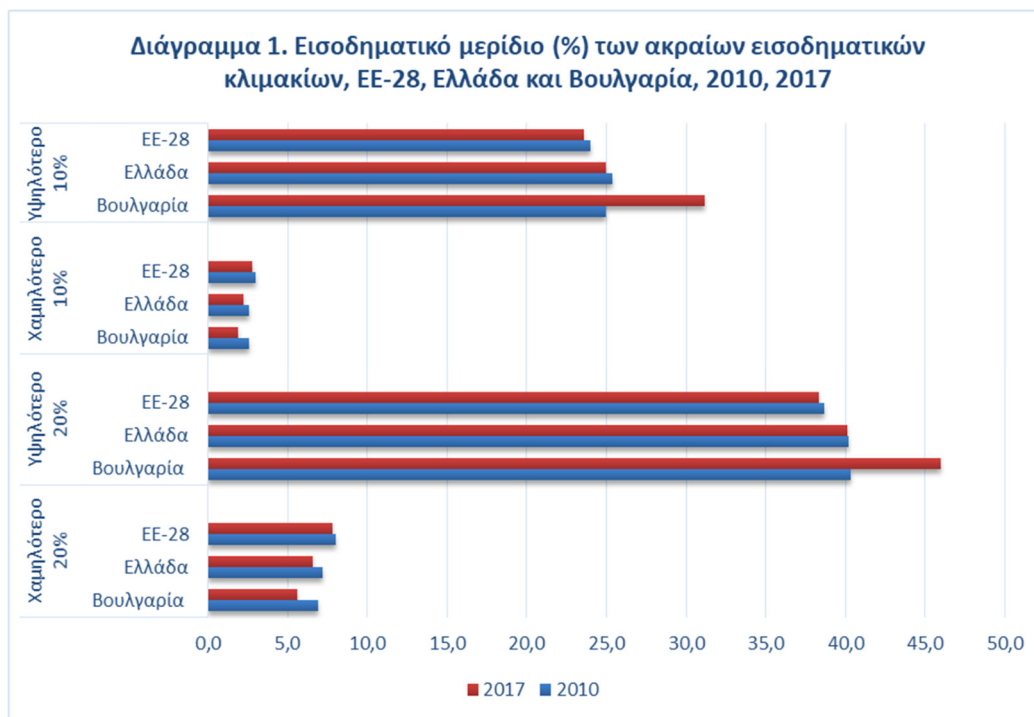
⁸⁶ Ο δείκτης S80/S20 βασίζεται στην κατανομή του εισοδήματος σε πεμπτημόρια, τα οποία διαμορφώνονται από τον χωρισμό του πληθυσμού ανάλογα με το ισοδύναμο εισόδημα κάθε ατόμου, σε πέντε ίσες εισοδηματικές ομάδες.

του πληθυσμού στην Ελλάδα και Βουλγαρία είναι μικρότερα από τα αντίστοιχα των χωρών της ΕΕ-28, ενώ τα μερίδια των πλουσιότερων 10% και 20% είναι μεγαλύτερα. Πιο έντονη καταγράφεται η ανισοκατανομή στη Βουλγαρία και συγκεκριμένα, το 2017 το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού κατέχει το 46% του συνολικού εισοδήματος στη Βουλγαρία και το 40,1% στην Ελλάδα, ενώ στο φτωχότερο 20% του πληθυσμού αναλογεί μόνο το 5,6% του συνολικού εισοδήματος στη Βουλγαρία και το 6,6% στην Ελλάδα.

Όσον αφορά τις μεταβολές τα τελευταία χρόνια, το μερίδιο τόσο του φτωχότερου 20% όσο και του φτωχότερου 10% έχει μειωθεί διαχρονικά και στις δύο χώρες, με τη μεγαλύτερη μείωση να καταγράφεται στη Βουλγαρία. Παρατηρείται ότι η μείωση αυτή παρουσιάζει σταθερή καθοδική τάση στη Βουλγαρία από το 2010 έως και το 2017, ενώ στην Ελλάδα καταγράφεται σημαντική μείωση του μεριδίου των φτωχότερων κλιμακίων κατά την περίοδο 2010-2012 και στη συνέχεια, μια ελάχιστη αύξηση μετά το 2014 η οποία σταθεροποιείται έως και το 2017. Αντίθετα, το μερίδιο του πλουσιότερο 10% και 20% στη Βουλγαρία αυξάνεται σημαντικά διαχρονικά, ενώ στην Ελλάδα καταγράφεται μια ελαφριά μείωση. Συγκεκριμένα, το εισοδηματικό μερίδιο του φτωχότερου 20% του πληθυσμού μειώθηκε κατά -18,8% στη Βουλγαρία (από 6,9% σε 5,6%) και κατά -8,3% στην Ελλάδα (από 7,2% σε 6,6%) μεταξύ 2010 και 2017, ενώ το μερίδιο του 20% του πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα αυξήθηκε κατά 14,1% στη Βουλγαρία και μειώθηκε ελάχιστα (κατά -0,2%) στην Ελλάδα. Η εξέλιξη αυτή στην κατανομή ανά δεκατημόριο παρουσιάζει παρόμοια εικόνα, με ακόμα μεγαλύτερες μειώσεις του μεριδίου του χαμηλότερου δεκατημορίου, κατά -27% στη Βουλγαρία και κατά -15,4% στην Ελλάδα, ενώ σημαντική αύξηση καταγράφει το μερίδιο του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα στη Βουλγαρία, κατά 24,8%, και ελάχιστη μείωση του αντίστοιχου μεριδίου στην Ελλάδα (κατά -1,6%).

Μια πρώτη παρατήρηση από τις παραπάνω μεταβολές του μεριδίου των ακραίων εισοδηματικών κλιμακίων είναι ότι η ανισοκατανομή του εισοδήματος αυξάνεται και στις δύο χώρες, όπου η αύξηση αυτή φαίνεται αρκετά μεγαλύτερη στη Βουλγαρία, καθώς μειώθηκε κατά πολύ το μερίδιο των χαμηλότερων εισοδηματικών κλιμακίων, ενώ αυξήθηκε σημαντικά το μερίδιο των υψηλότερων εισοδηματικών κλιμακίων, δηλαδή οι πλούσιοι συγκριτικά, φαίνεται να έγιναν πολύ πλουσιότεροι και οι φτωχοί πολύ φτωχότεροι. Στο Διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνονται οι μεταβολές του μεριδίου των ακραίων εισοδηματικών κλιμακίων στις δύο χώρες, καθώς και στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28.

Διάγραμμα 1. Μεταβολή μεριδίου (%) των ακραίων εισοδηματικών κλιμακίων, ΕΕ-28, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2010-2017

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di01]

Οι εξελίξεις αυτές ωστόσο, αφορούν στη σχετική θέση που έχει κάθε εισοδηματική ομάδα στην εισοδηματική κλίμακα και μπορεί να δείχνουν ότι αυξήθηκε το μερίδιο στην κατανομή του συνολικού εισοδήματος των ατόμων/νοικοκυριών από τα υψηλότερα κλιμάκια, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι αυξήθηκε και το εισόδημά τους. Ειδικά η ελληνική κοινωνία όπως είναι γνωστό, στη διάρκεια των τελευταίων οκτώ ετών βίωσε μια σημαντική υποχώρηση του επιπέδου διαβίωσης της, καθώς το μέγεθος της μείωσης των πραγματικών εισοδημάτων φτάνει το 36% με 38% και αφορά λιγότερο ή περισσότερο όλα τα εισοδηματικά στρώματα, όπως δείχνουν τα αποτελέσματα σχετικών μελετών και όπως διαπιστώνεται και στη συνέχεια της εργασίας αυτής.⁸⁷

Οι μεταβολές του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος σε *απόλυτους όρους* (σε απόλυτες τιμές), ανά δεκατημόρια, παρέχουν μια πληρέστερη εικόνα για την εξέλιξη της ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος και τις επιπτώσεις της κρίσης, ειδικά στην Ελλάδα, στα διάφορα εισοδηματικά στρώματα του πληθυσμού. Αξίζει να αναφερθεί ότι προηγούμενες μελέτες έχουν δείξει ότι στη χώρα μας το εισόδημα έχει

⁸⁷ Γιαννίσης Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2015. Επίσης: Μασσαγιάννης Μ., Λεβέντη Χ., 2014.

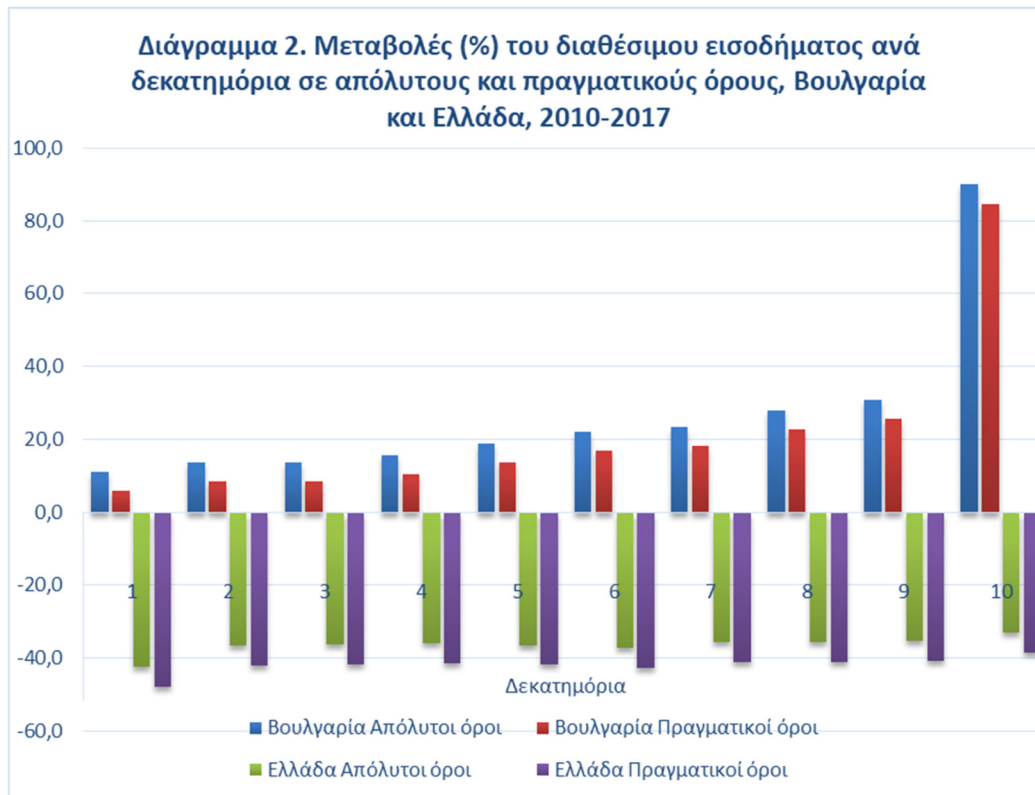
μειωθεί σημαντικά σε όλα τα κλιμάκια κατά την περίοδο της κρίσης, με μεγαλύτερη μείωση για τα φτωχότερα δεκατημόρια.

Μια πρώτη εικόνα από την εξέταση των μεταβολών του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος ανά δεκατημόριο σε *απόλυτες τιμές* στη Βουλγαρία δείχνει ότι το εισόδημα αυξάνεται σταδιακά σε όλα τα κλιμάκια, σημειώνοντας σημαντική αύξηση στα πλουσιότερα δεκατημόρια, ενώ μειώνεται σημαντικά σε όλα τα κλιμάκια, με μεγαλύτερη μείωση στα χαμηλότερα δεκατημόρια στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2010-2017.

Συγκεκριμένα, το διαθέσιμο εισόδημα αυξάνεται σταδιακά από 11% έως και 16% περίπου για τα φτωχότερα τέσσερα δεκατημόρια στη Βουλγαρία, από 20% έως και πάνω από 30% περίπου για τα επόμενα, μεσαία έως και υψηλά δεκατημόρια, ενώ η αύξηση για το πλουσιότερο δεκατημόριο φτάνει σε 90%. Στην Ελλάδα η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος ήταν σημαντική για όλα τα κλιμάκια μετά το 2010, όπως αναφέρθηκε, με μεγαλύτερη μείωση για το πρώτο φτωχότερο δεκατημόριο, κατά -42,5%, λίγο χαμηλότερη μείωση για τα επόμενα δεκατημόρια, κατά -36% με -37%, φτάνοντας στη χαμηλότερη συγκριτικά μείωση, κατά -33,1% για το πλουσιότερο δεκατημόριο.

Τα *πραγματικά* εισοδήματα, αν λάβουμε δηλαδή υπόψη τον πληθωρισμό αθροιστικά από το 2010 έως το 2017, στην Ελλάδα μειώθηκαν ακόμα περισσότερο σε όλα τα κλιμάκια, κατά -5,4% λόγω του πληθωρισμού, με το αθροιστικό μέγεθος της μείωσης να κυμαίνεται από -47,9% για το φτωχότερο δεκατημόριο, από -40% περίπου έως και -42% περίπου για τα επόμενα δεκατημόρια και έως το -38,5% για το υψηλότερο δεκατημόριο. Η αύξηση στα *πραγματικά* εισοδήματα στη Βουλγαρία, λαμβάνοντας υπόψη τον πληθωρισμό, εμφανίζεται χαμηλότερη κατά -5,2% σε όλα τα κλιμάκια, κυμαίνοντας από 6% έως και 11% περίπου για τα φτωχότερα δεκατημόρια, από 15% έως και πάνω από 25% περίπου για τα επόμενα, μεσαία έως και υψηλά δεκατημόρια και μέχρι το 85% περίπου αύξηση για το πλουσιότερο δεκατημόριο. Το Διάγραμμα που ακολουθεί δείχνει τις μεταβολές για κάθε εισοδηματικό δεκατημόριο σε απόλυτες και πραγματικές τιμές στις δύο χώρες.

Διάγραμμα 2. Μεταβολές (%) του διαθέσιμου εισοδήματος ανά δεκατημόριο σε απόλυτους και πραγματικούς όρους, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2010-2017

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat (ilc_di01)

Αξίζει να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη το μέσο διαθέσιμο εισόδημα του πληθυσμού στην Ελλάδα συρρικνώθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης ακόμα περισσότερο, κατά μέσο όρο με επιπλέον ποσοστό -8,3%, λόγω της αύξησης των πρόσθετων φορολογικών επιβαρύνσεων που αφορούν στην επιπρόσθετη φορολόγηση εισοδημάτων, την εισφορά αλληλεγγύης, τη φορολογία της ακίνητης περιουσίας, την αύξηση της έμμεσης φορολογίας μέσω του ΦΠΑ και των ειδικών φόρων κατανάλωσης.⁸⁸ Ειδικά οι φόροι ακίνητης περιουσίας σε απόλυτους όρους επηρέασαν περισσότερο τα υψηλότερα εισοδήματα, ωστόσο σε σχετικούς όρους επηρέασαν πολύ περισσότερο το εισοδηματικά χαμηλότερο 50% του πληθυσμού και ιδιαίτερα, τα φτωχότερα τμήματα, καθώς η συμμετοχή τους στην κατανομή της ακίνητης περιουσίας είναι μεγαλύτερη από αυτή στην κατανομή του εισοδήματος.

Επισημαίνεται επίσης ότι, οι παραπάνω εξελίξεις στις μεταβολές των εισοδηματικών μεριδίων δείχνουν ότι το μέσο εισόδημα των ατόμων που εντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο κλιμάκιο το 2014 ήταν κατά κάποιο ποσοστό χαμηλότερο, όχι απαραίτητα από το δικό τους εισόδημα το 2010, αλλά πιθανότατα από το μέσο εισόδημα άλλων ατόμων που ήταν στο συγκεκριμένο κλιμάκιο το 2010. Αυτό σημαίνει δηλαδή, ότι διαχρονικά αλλάζει η σχετική θέση των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων στην κλίμακα κατανομής του εισοδήματος, γεγονός που σχετίζεται τόσο με την εξέλιξη της οικονομικής κατάστασης άλλων πληθυσμιακών ομάδων, όσο και με τις εισοδηματικές μεταβολές γενικότερα σε επίπεδο χώρας.

⁸⁸ Γιαννίσης Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2014.

Έτσι, υψηλή «εισοδηματική κινητικότητα», αλλαγή δηλαδή της εισοδηματικής θέσης στην εισοδηματική κλίμακα, που αφορά το 64% περίπου του πληθυσμού, παρατηρείται κατά τη διάρκεια ενός μόνο χρόνου, από το 2010 έως το 2011, σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες και στην Ελλάδα, λόγω της αύξησης ή της μείωσης του εισοδήματός τους (ή λόγω αύξησης ή μείωσης του εισοδήματος άλλων πληθυσμιακών ομάδων).⁸⁹ Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια η κινητικότητα πληθυσμιακών ομάδων ανάμεσα στα διάφορα εισοδηματικά κλιμάκια έχει οδηγήσει σε αλλαγή της κοινωνικής σύνθεσης των πληθυσμιακών ομάδων που παραδοσιακά ανήκαν στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια.⁹⁰ Για παράδειγμα, το 2014, σε σύγκριση με το 2010, στο χαμηλότερο εισοδηματικό κλιμάκιο βρέθηκαν λιγότεροι ηλικιωμένοι, περισσότεροι κάτοικοι αστικών περιοχών και κατά πολύ περισσότεροι, άνεργοι και κυρίως, άνεργοι μέσης ηλικίας με οικογένειες και παιδιά.⁹¹

Σημειώνεται ότι στο πλαίσιο της εργασίας αυτής δεν εξετάζεται η διαχρονική κινητικότητα, οι ανακατατάξεις δηλαδή, θέσεων στα εισοδηματικά κλιμάκια και η επίδρασή τους στην κατανομή του εισοδήματος και τις ανισότητες. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η εισοδηματική αυτή κινητικότητα παίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στα αποτελέσματα που προκύπτουν από την εξέταση των μεταβολών του πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματος αυτών που ανήκαν στο ίδιο κλιμάκιο (είτε στο χαμηλότερο είτε στο υψηλότερο εισοδηματικό κλιμάκιο) σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, όπως δείχνουν πρόσφατες μελέτες.⁹²

Ειδικότερα, διαπιστώνεται ότι η εξέταση της πορείας όσων ανήκαν σε κάποιο συγκεκριμένο δεκατημόριο στην αρχή της κρίσης (2009), σε σύγκριση με την πορεία όσων ανήκαν στο ίδιο δεκατημόριο το 2013, οδηγεί σε πολύ διαφορετικά αποτελέσματα.⁹³ Έτσι, οι μεταβολές του πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματος, με βάση την ταξινόμηση στην αρχή της κρίσης (την θέση δηλαδή κάθε εισοδηματικού κλιμακίου στην κατανομή του 2009), δείχνουν ότι τα άτομα των φτωχότερων και αυτά των πλουσιότερων δεκατημορίων είχαν περίπου ίδιες (ποσοστιαίες) εισοδηματικές απώλειες την περίοδο 2009-2013 (-34% και -33% αντίστοιχα). Η εξέταση των μεταβολών του πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματος, με βάση την ταξινόμηση των εισοδημάτων στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου (τη θέση δηλαδή κάθε εισοδηματικού κλιμακίου στην κατανομή του 2013), δείχνει εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι τα άτομα που ανήκαν στο φτωχότερο δεκατημόριο το 2013 είχαν πολύ μεγαλύτερες απώλειες από τα άτομα που ανήκαν στο πλουσιότερο δεκατημόριο την ίδια χρονιά, κατά -82% έναντι -30%.⁹⁴

⁸⁹ Emanouela Di Falco, 12/2014.

⁹⁰ Γιαννίτσης Τ. και Ζωγραφάκης Σ., 2015, επίσης: Μασσαγγάνης και Λεβέντη, 2014.

⁹¹ Ο.π.

⁹² Μασσαγγάνης Μ. και Λεβέντη Χ., 2014. Μεγάλες διαφορές διαπιστώνονται επίσης στο: Γιαννίτσης Τ. και Ζωγραφάκης Σ., 2015, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, με βάση την πρώτη ταξινόμηση απαντάμε σε ερωτήματα τύπου «... πως εξελίχθηκαν κατά την διάρκεια της κρίσης τα εισοδήματα των φτωχών ή τα εισοδήματα της ίδιας μεσαίας τάξης ή τα εισοδήματα των ίδιων πλουσίων, ξεκινώντας με αφετηρία τα εισοδήματα προ κρίσης...», ενώ, με βάση τη δεύτερη ταξινόμηση, τα ερωτήματα που απαντούμε είναι του τύπου «... τι εισοδήματα είχαν προ κρίσης τα ίδια νοικοκυριά, που σήμερα προσδιορίζονται ως φτωχά, μεσαίου εισοδήματος ή πλούσια».

⁹³ Μασσαγγάνης Μ. και Λεβέντη Χ., 2014.

⁹⁴ Ο.π.

Οι ποσοστιαίες μεταβολές γενικά, χρησιμοποιούνται κυρίως για τη συγκριτική εξέταση των μεταβολών και των βασικών εξελίξεων στην κατανομή του εισοδήματος και τα επίπεδα της ανισότητας. Η γενική εικόνα πάντως, που διαμορφώνεται τόσο από τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας, όσο και από αυτά άλλων μελετών, είναι ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης, εκτός από τη διεύρυνση της οικονομικής ανισότητας, σημειώθηκαν σημαντικές απώλειες στο διαθέσιμο εισόδημα, που φαίνεται να οδήγησαν σε φτωχοποίηση μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στη χώρα μας. Η φτωχοποίηση αυτή είχε μια σειρά από αρνητικές συνέπειες στο επίπεδο διαβίωσης, οδηγώντας μεγάλο αριθμό νοικοκυριών σε ριζική υποβάθμιση του επιπέδου ζωής και σε στέρηση βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Η φτωχοποίηση του πληθυσμού συνδέεται και με την έλλειψη προοπτικής για βελτίωση του επιπέδου ζωής, δεδομένου ότι τα διαθέσιμα εισοδήματα δεν φαίνεται να αυξάνονται, ενώ η ανεργία παραμένει σε πολύ υψηλά επίπεδα.

Για την εξέταση των αλλαγών στο βιοτικό επίπεδο μιας χώρας χρησιμοποιείται ευρύτερα το *διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα*. Ως διάμεσο ορίζεται το εισόδημα που βρίσκεται στη μέση της κατανομής του συνολικού εισοδήματος του πληθυσμού, όταν αυτό χωρίζεται σε δύο τμήματα, όπου το 50% όλων των μελών των νοικοκυριών της χώρας λαμβάνουν υψηλότερο εισόδημα και το υπόλοιπο 50% λαμβάνουν χαμηλότερο. Το διάμεσο ισοδύναμο εισόδημα προσαρμόζεται ανάλογα με το μέγεθος και τη σύνθεση του νοικοκυριού, έτσι ώστε τα εισοδήματα των νοικοκυριών να εξετάζονται σε συγκρίσιμη βάση. Χαρακτηριστικό για το διάμεσο εισόδημα είναι ότι, αν για παράδειγμα το εισόδημα του πλουσιότερου μέλους του πληθυσμού αυξηθεί (π.χ. δεκαπλασιαστεί), το διάμεσο ισοδύναμο εισόδημα δεν επηρεάζεται, σε αντίθεση με το μέσο ισοδύναμο εισόδημα, το οποίο θα αυξανόταν. Το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα αποτελεί και τη βάση για τον υπολογισμό των ορίων φτώχειας.

Στον παρακάτω Πίνακα παρουσιάζονται το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα σε απόλυτους όρους (σε απόλυτες τιμές, σε ευρώ) και οι μεταβολές του, σε ποσοστά, σε *απόλυτες και πραγματικές τιμές* στις χώρες της ΕΕ (και επιπλέον, στις τρεις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών), κατά την περίοδο 2010-2017 (ή 2016, ανάλογα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία). Συγκεκριμένα, στην τέταρτη στήλη του Πίνακα παρουσιάζεται η μεταβολή, σε ποσοστό, του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος σε *απόλυτους* όρους και στην τελευταία στήλη, η μεταβολή του *πραγματικού* διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος που προκύπτει μετά από την προσαρμογή με το αθροιστικό ετήσιο μέγεθος του πληθωρισμού για την εξεταζόμενη περίοδο δηλαδή, προσαρμογή με τον Εναρμοσμένο Δείκτη Τιμών Καταναλωτή – ΕΔΤΚ, ο οποίος εμφανίζεται στην Πέμπτη στήλη του Πίνακα.

Πίνακας 2. Διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα (σε ευρώ) και οι μεταβολές του (%), χώρες της ΕΕ-28, 2010-2017

Χώρα	Διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα (σε ευρώ)		Μεταβολή 2017-2010 (%)		
	2010	2017	Μεταβολή εισοδήματος σε απόλυτους όρους	Μεταβολή ΕΔΤΚ	Μεταβολή εισοδήματος - πραγματικούς όρους
ΕΕ-28	14.841	16.894	13,8	10,1	3,7
Ευρωζώνη	17.047	18.711	9,8	8,7	1,1
Βέλγιο	19.464	22.784	17,1	12,4	4,7
Βουλγαρία	3.017	3.590	19,0	5,2	13,8
Τσεχία	7.058	8.282	17,3	9,6	7,7
Δανία	25.668	29.383	14,5	8,4	6,1
Γερμανία	18.797	21.920	16,6	8,6	8,0
Εσθονία	5.727	9.384	63,9	16,6	47,3
Ιρλανδία	20.512	22.879	11,5	2,1	9,4
Ελλάδα	11.963	7.600	-36,5	5,4	-41,9
Ισπανία	14.605	14.203	-2,8	7,8	-10,6
Γαλλία	19.960	22.077	10,6	8,2	2,4
Κροατία	5.810	6.210	6,9	8,3	-1,4
Ιταλία	15.964	16.542	3,6	9,2	-5,6
Κύπρος	16.180	14.497	-10,4	6,6	-17,0
Λετονία	4.488	6.607	47,2	6,3	40,9
Λιθουανία	4.030	6.134	52,2	9,9	42,3
Λουξεμβούργο	32.333	36.076	11,6	11,9	-0,3
Ουγγαρία	4.241	4.988	17,6	16,5	1,1
Μάλτα	10.435	14.496	38,9	11,6	27,3
Ολλανδία	20.292	23.561	16,1	9,4	6,7
Αυστρία	21.058	24.752	17,5	13,3	4,2
Πολωνία	4.405	5.945	35,0	10,2	24,8
Πορτογαλία	8.678	9.071	4,5	9,1	-4,6
Ρουμανία	2.036	2.742	34,7	18,4	16,3
Σλοβενία	11.736	12.713	8,3	9,3	-1,0
Σλοβακία	6.117	7.183	17,4	9,1	8,3
Φινλανδία	21.349	23.987	12,4	11,8	0,6
Σουηδία	18.897	25.376	34,3	6,6	27,7
Ην. Βασίλειο	17.106	20.995	22,7	15,4	7,3
Ισλανδία	18.320	(28.393)*	55,0	23,9	31,1
Νορβηγία	32.399	38.471	18,7	13,8	4,9
Ελβετία	30.666	43.741	42,6	-1,2	43,8

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di03], [prc_hicp_aind].

*Τα στοιχεία σε παρένθεση είναι για το 2016.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία, το 2017 το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα, κατά μέσο όρο στις χώρες της ΕΕ-28, ήταν 16.894 ευρώ, ενώ ανάμεσα στα κράτη-μέλη καταγράφονται σημαντικές διαφορές στις τιμές του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος. Συγκεκριμένα, σε 12 από τις 28 χώρες της ΕΕ καταγράφεται τετραψήφιο μόνο αριθμό του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος, από 3.590 ευρώ στη

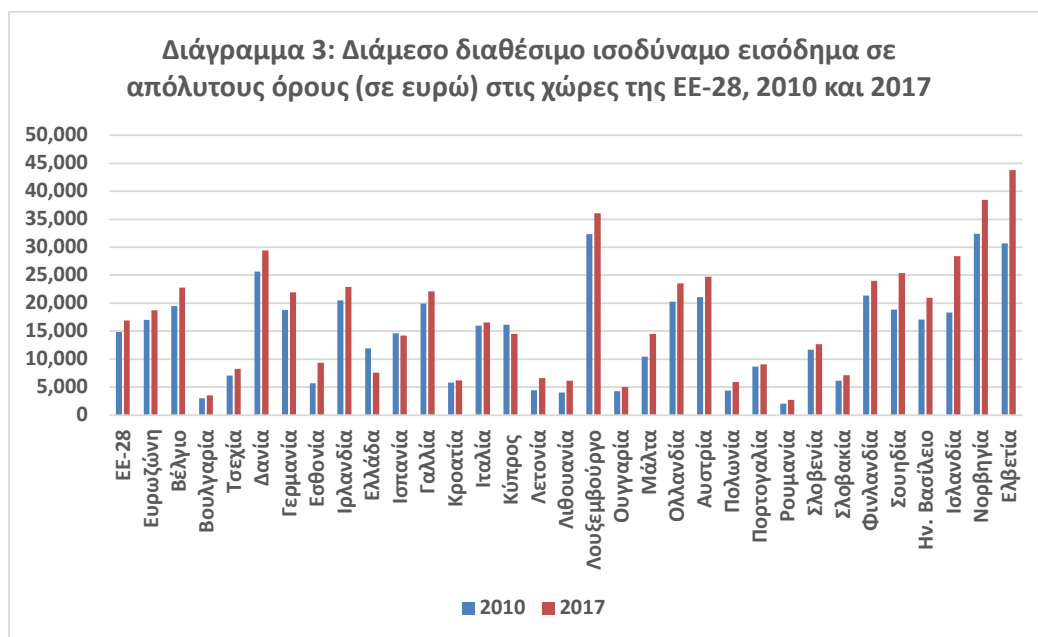
Βουλγαρία και 2.742 ευρώ στη Ρουμανία έως και 7.600 ευρώ στην Ελλάδα, 7.183 στη Σλοβακία και 6.607 στη Λετονία, ενώ υψηλότερο εισόδημα καταγράφεται στο Λουξεμβούργο, 36.076 ευρώ, στη Δανία, 29.383 και στη Σουηδία, 25.376. Σημειώνεται ότι και στα τρία κράτη του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου, Ισλανδία, Νορβηγία και Ελβετία, το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα είναι από τα υψηλότερα ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες. Όσον αφορά στις δύο χώρες που εξετάζονται αναλυτικότερα, στην Ελλάδα το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα είναι λιγότερο από το μισό του αντίστοιχου μέσου των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ αυτό στη Βουλγαρία είναι λιγότερο από το ένα τέταρτο.

Όπως διαπιστώνεται από τα στοιχεία, υπάρχει σχετικά σαφής γεωγραφική διαίρεση, (διαφορά) ανάμεσα στα σκανδιναβικά και τα δυτικά κράτη μέλη (και Μάλτα), όπου τα μεσαία επίπεδα ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος ήταν πάνω από το μέσο όρο του συνόλου των χωρών της ΕΕ και τα κράτη μέλη που προσχώρησαν στην ΕΕ μετά το 2004 (εκτός από τη Μάλτα), καθώς και τα τρία νότια κράτη μέλη, Ελλάδα, Πορτογαλία και Ισπανία, όπου το μέσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα ήταν κάτω από το μέσο όρο των Ευρωπαϊκών χωρών. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει σχετικά σαφής διαίρεση ανάμεσα στις χώρες που έχουν αναπτύξει διαφορετικά συστήματα κοινωνικής προστασίας.⁹⁵ Έτσι, υψηλότερα επίπεδα του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος καταγράφεται στις χώρες με σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος, όπως και σε αυτές με συντηρητικό και φιλελεύθερο κοινωνικό κράτος, ενώ χαμηλότερα επίπεδα εισοδήματος διαθέτουν οι χώρες του Νοτιοευρωπαϊκού τύπου κοινωνικού κράτους, καθώς και τα νέα μέλη της ΕΕ.

Κατά την περίοδο 2010-2017 το μέσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα σε πραγματικούς όρους αυξήθηκε σχεδόν σε όλες τις χώρες της ΕΕ, σε 20 χώρες, με μεγαλύτερη αύξηση να καταγράφεται στη Εσθονία, Λιθουανία, Λετονία, Σουηδία, Μάλτα και Πολωνία (από 47% έως και 25% περίπου) και χαμηλότερη αύξηση στη Ρουμανία, Βουλγαρία, Σλοβακία, Ενωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Τσεχία, Ιρλανδία και Ολλανδία (από 16% ως και 7% περίπου). Αντίθετα, καταγράφονται μικρές μειώσεις του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος στο Λουξεμβούργο, Σλοβενία και Κροατία (από -0,3% έως -1,4%), μεγαλύτερες μειώσεις στην Κύπρο, Ισπανία, Ιταλία και Πορτογαλία (από -17% έως -5% περίπου), ενώ σημαντική μείωση του μέσου διαθέσιμου εισοδήματος καταγράφεται στην Ελλάδα, κατά -41,9%. Στο Διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνονται οι διαφορές στις τιμές του διάμεσου εισοδήματος ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες, όπως και οι μεταβολές του κατά την περίοδο 2010-2017.

⁹⁵ Παπαθεοδώρου Χ., 2013.

Διάγραμμα 3. Διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα σε απόλυτους όρους (σε ευρώ) στις χώρες της ΕΕ-28, 2010 και 2017

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di03]

Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα, το 2018 παρουσιάζεται αύξηση του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος σε απόλυτες τιμές, σε όλες τις χώρες της ΕΕ-28 σε σύγκριση με το 2017. Έτσι, στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το διάμεσο εισόδημα από 16.894 ευρώ το 2017 φτάνει σε 17.360 το 2018 (κατά 2,8%). Το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα παρουσιάζει αύξηση και στην Ελλάδα, από 7.800 το 2017 σε 7.863 το 2018 (κατά 3,5%).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι, η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος στη χώρα μας κατά την περίοδο της κρίσης είναι μακράν μεγαλύτερη σε ευρωπαϊκό επίπεδο και κατά πολύ υψηλότερη, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες που επίσης παρουσιάζουν εισοδηματικές απώλειες, αλλά με πολύ χαμηλότερα ποσοστά. Παρατηρείται ότι γενικά, όλες οι χώρες που έχουν πληγεί από την κρίση καταγράφουν μείωση εισοδημάτων, με εξαίρεση τη Λετονία, η οποία, μετά από σημαντική μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος κατά την περίοδο 2009-2010, παρουσιάζει μια ανάκαμψη και αύξηση σε πραγματικούς όρους με πάνω από 10 ποσοστιαίες μονάδες για την περίοδο 2010-2014, ενώ μέχρι το 2017 η αύξηση φτάνει μέχρι το 41% (από τα υψηλότερα επίπεδα αύξησης στις χώρες της ΕΕ). Αναφορά αξίζει επίσης η περίπτωση της Ισλανδίας, όπου κατά την περίοδο 2008-2010 το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα σε πραγματικούς όρους είχε καταγράψει σημαντική μείωση, κατά -43,1%, υψηλότερη και από αυτή στην Ελλάδα έως και σήμερα, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζει από τις μεγαλύτερες αυξήσεως σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (κατά 31%).

Η κρίση και τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής φαίνεται να έχουν πλήξει ασύμμετρα τις διάφορες κοινωνικές και ηλικιακές ομάδες στη χώρα μας, όπως αυτό

διαπιστώνεται και από την περαιτέρω εξέταση των μεταβολών του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και την κύρια οικονομική δραστηριότητα.

Η εξέταση των μεταβολών που σημειώθηκαν στο διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα στην Ελλάδα, ανάλογα με την βασικές κατηγορίες της κυρίας οικονομικής δραστηριότητας του πληθυσμού ηλικίας άνω των 18 ετών, δείχνει καταρχάς ότι όλες οι κατηγορίες έχουν υποστεί σημαντικές εισοδηματικές απώλειες, όπως γενικά φάνηκε και από τις προηγούμενες ενότητες.⁹⁶ Σημειώνεται ότι η μείωση του διάμεσου εισοδήματος του συνόλου του πληθυσμού ηλικίας άνω των 18 ετών κατά την περίοδο 2010-2017 φτάνει σε -35,7% σε απόλυτους όρους (και σε -41,1% σε πραγματικούς όρους). Ειδικότερα οι άνεργοι, όπως είναι και αναμενόμενο, φαίνεται να έχασαν περισσότερο συγκριτικά με τις υπόλοιπες ομάδες, με ποσοστό μείωσης του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματός τους σε απόλυτους όρους μεγαλύτερο του μέσου όρου (κατά -39,8%), ενώ οι συνταξιούχοι εμφανίζουν τη σχετικά μικρότερη μείωση εισοδήματος (κατά -25,4%). Τέλος, οι μισθωτοί στο σύνολό τους, καθώς και οι απασχολούμενοι εκτός μισθωτής εργασίας (δηλαδή, οι ελεύθεροι επαγγελματίες) φαίνεται να είχαν σχεδόν ίδιες εισοδηματικές απώλειες, λίγο χαμηλότερες από το μέσο όρο για το σύνολο του πληθυσμού (-34,9% και -33,9% αντίστοιχα).⁹⁷

Στη Βουλγαρία αντίθετα, το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα του πληθυσμού ηλικίας άνω των 18 ετών παρουσιάζει αύξηση σε όλες τις κατηγορίες με εξαίρεση τους ανέργους. Κατά τη περίοδο 2010-2017 το διαθέσιμο εισόδημα σε απόλυτους όρους, του συνόλου του πληθυσμού άνω των 18 ετών αυξήθηκε κατά 16,6% (σημειώνεται ότι σε πραγματικούς όρους, δηλαδή αν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός, η αύξηση αυτή είναι χαμηλότερη κατά 5,2%, διαμορφώνεται δηλαδή σε 11,4%). Οι απασχολούμενοι στο σύνολό τους, καθώς και οι μισθωτοί καταγράφουν αύξηση υψηλότερη από αυτή του συνόλου που φτάνει σε 23,6% και 20,4% αντίστοιχα σε απόλυτους όρους (και 18,4% και 15,2% σε πραγματικούς όρους), ενώ κατά πολύ μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάζεται στην κατηγορία των απασχολούμενων εκτός μισθωτή εργασία (ελεύθεροι επαγγελματίες), η οποία φτάνει σε 60,3%. Αντίθετα, το διαθέσιμο εισόδημα των ανέργων καταγράφει μείωση κατά -2,4% η οποία σε πραγματικούς όρους είναι ακόμα μεγαλύτερη, φτάνοντας σε -7,6%. Τέλος, συγκριτικά χαμηλή αύξηση καταγράφεται για τους συνταξιούχους, 13,8% σε απόλυτους όρους, η οποία είναι ακόμα χαμηλότερη αν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός (8,6%).

Τα διαθέσιμα στοιχεία, στα οποία βασίζεται η παρούσα ανάλυση, δεν επιτρέπουν περαιτέρω εκτιμήσεις σχετικά με τις πιθανές διαφορές ως προς τις εισοδηματικές απώλειες εντός των βασικών αυτών κατηγοριών, ωστόσο τα αποτελέσματα πρόσφατης μελέτης για την Ελλάδα δείχνουν ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης δημιουργήθηκαν σημαντικές επιμέρους ανισότητες. Έτσι, στην κατηγορία των μισθωτών κάποια στρώματα έχασαν έως -38% του εισοδήματός τους, άλλες ομάδες μισθωτών έχασαν πολύ λιγότερο (κατά -7% με -9%), ενώ για κάποιες ομάδες

⁹⁶ Πηγή: Eurostat: (ilc_di05), Mean and median income by most frequent activity status.

⁹⁷ Το αθροιστικό μέγεθος των μεταβολών είναι κατά 5,4% μεγαλύτερες για όλες τις εξεταζόμενες ομάδες, αν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός κατά τη διάρκεια της περιόδου 2010-2017. Έτσι, οι απώλειες σε πραγματικούς όρους φτάνουν σε -45,2% για τους ανέργους, -30,8% για τους συνταξιούχους, -40,3% για τους μισθωτούς και -39,9% για τους ελεύθερους επαγγελματίες.

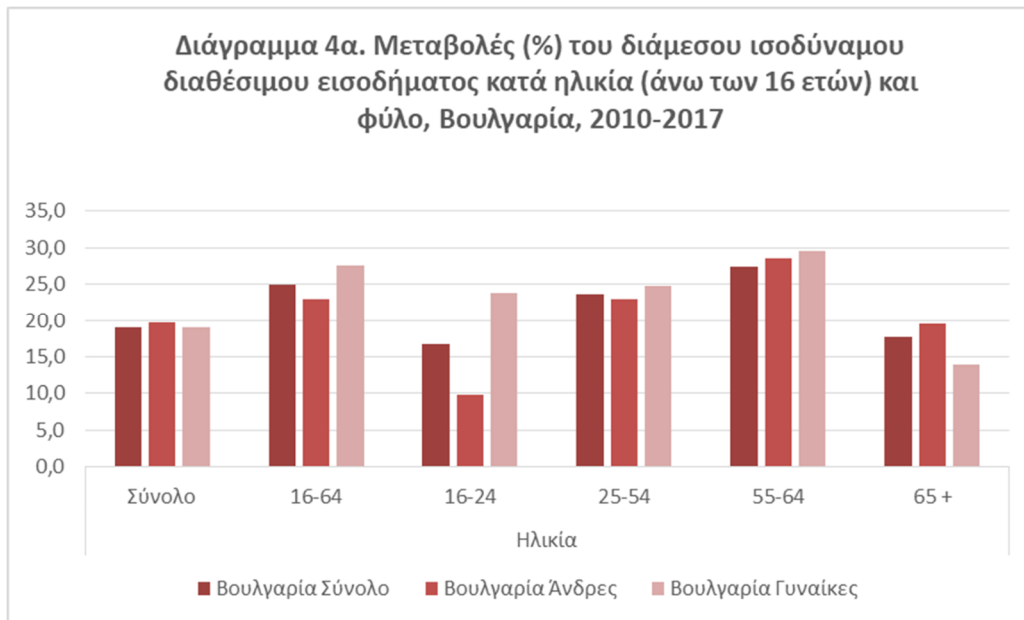
(στρώματα) μισθωτών το εισόδημα αυξήθηκε από 5% έως και 20%.⁹⁸ Στην ίδια μελέτη διαπιστώνεται επίσης ότι οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα έφεραν πολύ μεγαλύτερο βάρος συγκριτικά με τους μισθωτούς του δημόσιου τομέα, -21% απώλειες στον ιδιωτικό τομέα έναντι -8% στο στενό δημόσιο τομέα και -25% στις ΔΕΚΟ. Όσον αφορά τους συνταξιούχους, πολλά νοικοκυριά έχασαν -11% με -32%, ενώ άλλα κέρδισαν μέχρι και 12%.

Στη συνέχεια, εξετάζονται οι μεταβολές που σημειώθηκαν στο διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα, ανάλογα με την ηλικία και το φύλο στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία (Διάγραμμα 4,α,β). Στη Βουλγαρία το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα σε απόλυτους όρους, παρουσιάζει αύξηση κατά την περίοδο 2010-2017 για όλες τις ηλικιακές ομάδες και για τα δύο φύλα. Πιο συγκεκριμένα, ο πληθυσμός σε εργάσιμη ηλικία παρουσιάζει μεγαλύτερη αύξηση συγκριτικά με το αντίστοιχο μέσο όρου του συνόλου του πληθυσμού, 25% έναντι το 19% του συνόλου, ενώ χαμηλότερη αύξηση συγκριτικά καταγράφεται στους νέους (16-24 ετών) και στους μεγαλύτερους, σε ηλικία πάνω από 65 ετών, 16,8% και 17,7% αντίστοιχα.

Παρόμοια εικόνα παρατηρείται και στις διαχρονικές μεταβολές του διάμεσου εισοδήματος όσον αφορά στα δύο φύλα, μεγαλύτερη συγκριτικά αύξηση του εισοδήματος για το πληθυσμό σε εργάσιμη ηλικία και αρκετά χαμηλότερη για τους νέους άνδρες (16-24 ετών), 9,9% έναντι 19,7% του συνόλου των ανδρών, καθώς και για τους μεγαλύτερους σε ηλικία (άνω των 65) και για τα δύο φύλα. Σημειώνεται ότι αντίθετα με τους νέους άνδρες, για τις γυναίκες 16-24 ετών καταγράφεται μεγαλύτερη αύξηση διαχρονικά, συγκριτικά τόσο με το σύνολο του πληθυσμού, όσο και με το σύνολο των γυναικών. Οι αυξήσεις αυτές του διάμεσου εισοδήματος ωστόσο, σε πραγματικές τιμές (αν ληφθεί υπόψη το αθροιστικό ετήσιο μέγεθος του πληθωρισμού) είναι κατά 5,2% χαμηλότερες.

Διάγραμμα 4α. Μεταβολές (%) του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος κατά ηλικία (άνω των 16 ετών) και φύλο, Βουλγαρία, 2010-2017

⁹⁸ Οι μεταβολές είναι για την περίοδο 2008-2012, στο: Γιαννίτσης Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2015.

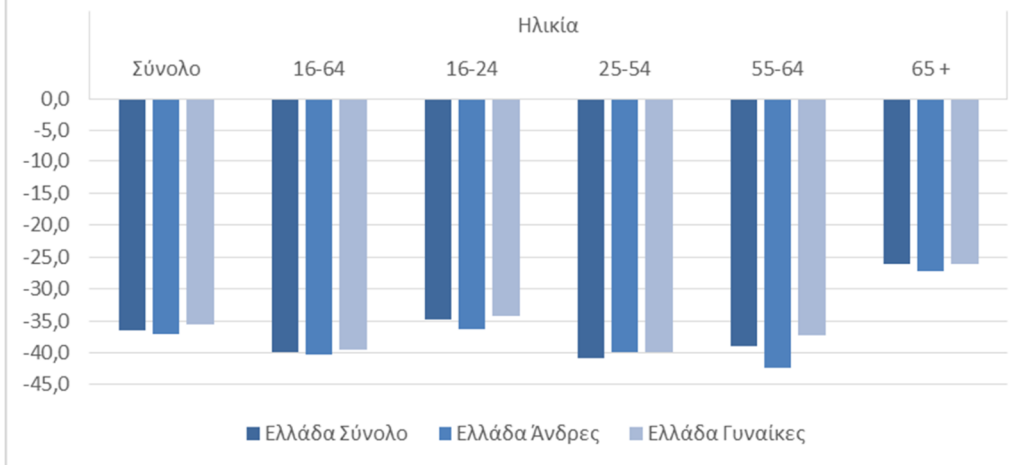
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: (ilc_di03)

Από τα σχετικά στοιχεία για την περίοδο 2010-2017 φαίνεται ότι στην Ελλάδα η μεταβολή του διαμέσου διαθέσιμου εισοδήματος σε απόλυτους όρους, ήταν αρνητική για όλες τις ηλικιακές ομάδες και για τα δύο φύλα. Ειδικότερα, το σύνολο του πληθυσμού σε εργάσιμη ηλικία (16 έως 64 ετών) παρουσιάζει μεγαλύτερη απώλεια συγκριτικά με το αντίστοιχο μέσο όρο του συνόλου του πληθυσμού (-39,9% έναντι -36,5% του συνόλου). Λίγο χαμηλότερες από το μέσο όρο, απώλειες (κατά -34,8%) εμφανίζουν και οι νέοι (16-24 ετών), οι οποίοι ωστόσο συνήθως αμείβονται χαμηλότερα στην αρχή του εργασιακού βίου τους, ενώ τα μεγαλύτερα σε ηλικία οικονομικά ενεργά άτομα φαίνεται να έφεραν και το μεγαλύτερο βάρος της κρίσης, με απώλειες στα εισοδήματα κατά -40,9% για τις ηλικίες 25-54 ετών και κατά -39,0% για την ηλικιακή ομάδα 50-64 ετών. Αντίθετα, συγκριτικά μικρότερες απώλειες φαίνεται να είχε ο πληθυσμός σε ηλικία συνταξιοδότησης, δηλαδή τα άτομα πάνω από 65 ετών, που είχαν μείωση του εισοδήματός τους κατά -26,1%.

Όσον αφορά στα δύο φύλα, διαπιστώνεται ότι οι άνδρες στο σύνολό τους, είχαν λίγο μεγαλύτερες απώλειες στα εισοδήματά τους συγκριτικά με τις γυναίκες (-37,1% και -35,5% αντίστοιχα), ενώ το ίδιο παρατηρείται και σε όλες της ηλικιακές ομάδες. Τέλος, τα άτομα σε εργάσιμη ηλικία (16-64 ετών, στους οποίους εντάσσονται και οι άνεργοι) και από τα δύο φύλα φαίνεται να έχασαν πολύ περισσότερο συγκριτικά με τους συνταξιούχους, με απώλειες -40% περίπου. (βλ. Διάγραμμα 4β). Αξίζει να αναφερθεί ότι οι απώλειες είναι μεγαλύτερες σε πραγματικές τιμές, κατά 5,4%.

Διάγραμμα 4β. Μεταβολές (%) του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος κατά ηλικία (άνω των 16 ετών) και φύλο, Ελλάδα, 2010-2017

Διάγραμμα 4β. Μεταβολές (%) του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος κατά ηλικία (άνω των 16 ετών) και φύλο, Ελλάδα, 2010-2017

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: (ilc_di03)

Τα παραπάνω δεδομένα αποκαλύπτουν μια σημαντική υποχώρηση του επιπέδου διαβίωσης, αλλά και ορισμένες άλλες πιο ριζικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία, καθώς και μια έντονη υφέρπουσα αποσταθεροποίηση σημαντικών ισορροπιών γενικότερα. Η οικονομική ύφεση, τα εφαρμοζόμενα προγράμματα λιτότητας και τα εξαιρετικά υψηλά επίπεδα της ανεργίας και ειδικότερα, της μακροχρόνιας ανεργίας, φαίνεται να έχουν οδηγήσει νέα, διαφορετικά σε σχέση με το παρελθόν, κοινωνικά στρώματα σε νέες μορφές φτώχειας. Οι μεγαλύτερες εισοδηματικές απώλειες δεν αφορούν πλέον μόνο τους ηλικιωμένους και τους συνταξιούχους, που παραδοσιακά ήταν τα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα, αλλά και τις μεσαίες και νεότερες ηλικίες και μάλιστα, περισσότερο τους άνδρες και γενικότερα, τα μέλη νοικοκυριών σε εργάσιμη ηλικία και με πολλές ακόμα οικογενειακές υποχρεώσεις.

Από την άλλη πλευρά, το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα στη Βουλγαρία, παρά την αύξηση που παρουσιάζει διαχρονικά, παραμένει στα χαμηλότερα επίπεδα ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, όπως και το επίπεδο διαβίωσης γενικά, ενώ οι ανισότητες και η φτώχεια είναι στα υψηλότερα επίπεδα.

Οι μεταβολές του διαμέσου ισοδύναμου συνολικού εισοδήματος κάθε εισοδηματικού κλιμακίου παρέχουν μια πληρέστερη εικόνα για την ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος και τις επιπτώσεις της κρίσης στα διάφορα εισοδηματικά στρώματα του πληθυσμού. Συνεπώς, ενδιαφέρουν παρουσιάζει το ερώτημα, πως διαμορφώνεται η αντίστοιχη μεταβολή του διαθέσιμου εισοδήματος ανά εισοδηματικό κλιμάκιο.⁹⁹

⁹⁹ Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di03], [ilc_di01]. Σημειώνεται ότι το ύψος του εισοδήματος για κάθε κλιμάκιο αναφέρεται στο *διάμεσο* εισόδημα και για το λόγο αυτό διαφέρει από τις αντίστοιχες τιμές που αναφέρονται στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα, όπου το τελευταίο παρουσιάζεται συνήθως στις επίσημες πηγές δεδομένων για την κατανομή του

Καταρχάς, από τα στοιχεία κατανομής του διάμεσου διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος ανά δεκατημόριο στην Ελλάδα διαπιστώνεται ότι το 2017 (που αφορά στο εισόδημα του 2016) ο πληθυσμός στα φτωχότερα επτά δεκατημόρια, δηλαδή το 70% του συνόλου όλων των μελών των νοικοκυριών της χώρας, είχε εισόδημα λιγότερο από 700 ευρώ το μήνα (δηλαδή, από 1.700 ευρώ περίπου το χρόνο που αναλογεί στο φτωχότερο κλιμάκιο έως και 8.000 ευρώ το χρόνο για το έβδομο εισοδηματικό κλιμάκιο, έναντι το 3.000 ευρώ περίπου έως και 13.000 ευρώ περίπου αντίστοιχα το 2010).¹⁰⁰ Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα του 10% του πληθυσμού στο πλουσιότερο κλιμάκιο είναι παραπάνω από δέκα φορές μεγαλύτερο από το εισόδημα του 10% του πληθυσμού στο φτωχότερο κλιμάκιο (19.000 ευρώ και 1.672 ευρώ αντίστοιχα). Όπως φάνηκε και από την ανάλυση στις προηγούμενες ενότητες και είναι πλέον αναμενόμενο, η μεταβολή του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος εμφανίζεται αρνητική για όλα τα εισοδηματικά κλιμάκια.

Στη Βουλγαρία ο πληθυσμός στα φτωχότερα επτά δεκατημόρια, δηλαδή το 70% του συνόλου όλων των μελών των νοικοκυριών της χώρας, το 2017 είχε εισόδημα λιγότερο από 300 ευρώ το μήνα (το οποίο ξεκινά από 700 ευρώ περίπου του χρόνου για το φτωχότερο 10% του πληθυσμού και φτάνει σε 3.600 ευρώ περίπου του χρόνου για το έβδομο κλιμάκιο). Το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα του 10% του πληθυσμού στο πλουσιότερο κλιμάκιο είναι πάνω από δεκαπέντε φορές μεγαλύτερο από το εισόδημα του 10% του πληθυσμού στο φτωχότερο κλιμάκιο. Όσον αφορά στη μεταβολή του εισοδήματος διαχρονικά, αξίζει να σημειωθεί ότι στην κατανομή ανά δεκατημόρια του *συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος* καταγράφεται μια (σταδιακή) αύξηση σε όλα τα εισοδηματικά κλιμάκια τόσο σε απόλυτες όσο και σε πραγματικές τιμές, όπως διαπιστώνεται και αρχικά στην ενότητα αυτή, ενώ η μεταβολή του *διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος* που εξετάζεται σε αυτό το σημείο, παρουσιάζει πολύ διαφορετική εικόνα, όπως διαπιστώνεται παρακάτω.

Τα Διαγράμματα 5 και 6 δείχνουν τις μεταβολές του διάμεσου διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος στις δύο χώρες, ανά δεκατημόριο τόσο σε απόλυτους (σε ευρώ) όσο και σχετικούς όρους (σε ποσοστά) δηλαδή, ως ποσοστό του αντίστοιχου εισοδήματος της προηγούμενης περιόδου, σε *πραγματικές τιμές*, λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη και τον πληθωρισμό. Ο αριστερός άξονας του Διαγράμματος αφορά στις απώλειες σε ευρώ, ενώ ο δεξιός άξονας, τις απώλειες σε ποσοστά.

Στη Βουλγαρία, το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα σε απόλυτους όρους (σε ευρώ) αυξάνεται σταδιακά κατά την περίοδο 2010-2017, με εξαίρεση το φτωχότερο εισοδηματικό κλιμάκιο όπου καταγράφεται μείωση, προχωρώντας από τα χαμηλά προς τα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια, ενώ παρουσιάζει μια απότομη κλιμάκωση στο πλουσιότερο κλιμάκιο. Έτσι, τα άτομα/νοικοκυριά που ανήκουν στο φτωχότερο 10% του πληθυσμού έχουν υποστεί μείωση του εισοδήματος κατά την εξεταζόμενη

εισοδήματος και αποτέλεσε τη βάση για την ανάλυση στις προηγούμενες ενότητες της παρούσας εργασίας.

¹⁰⁰ Τονίζεται ότι το *ισοδύναμο* ατομικό εισόδημα προκύπτει από την προσαρμογή του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού ανάλογα με το μέγεθος και τη σύνθεση του νοικοκυριού και συνεπώς, το εισόδημα που αποδίδεται σε κάθε άτομο δεν αντιπροσωπεύει χρηματική απολαβή, αλλά αποτελεί έναν δείκτη επιπέδου διαβίωσης, όπως ήδη αναφέρθηκε στην παρούσα εργασία.

περίοδο, κατά -102 ευρώ (από 784 ευρώ το 2010 σε 682 ευρώ το 2017). Το διάμεσο εισόδημα σε απόλυτους όρους των επόμενων οκτώ κλιμακίων αυξάνεται σταδιακά, παρουσιάζοντας πολύ μικρή αύξηση στα επόμενα τρία φτωχότερα δεκατημόρια (από 30 έως και 70 ευρώ (φτάνοντας από 2.080 ευρώ το 2010 σε 2.154 το 2017 για το τέταρτο φτωχότερο δεκατημόριο) και σχετικά μεγαλύτερη αύξηση στα επόμενα πέντε δεκατημόρια, από 200 περίπου έως και 700 ευρώ, ενώ το πλουσιότερο δεκατημόριο καταγράφει μακράν υψηλότερη αύξηση σε απόλυτους όρους, κατά 3.658 ευρώ (φτάνοντας από 7.543 το 2010 σε 11.201 το 2017).

Οι μεταβολές του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος σε σχετικούς όρους δείχνουν παρόμοια αποτελέσματα. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι αν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός για την εξεταζόμενη περίοδο, η αύξηση του *πραγματικού* διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος είναι κατά 5,2% χαμηλότερη για όλα τα δεκατημόρια, γεγονός που οδηγεί στο αποτέλεσμα ότι το φτωχότερο 40% του πληθυσμού (τα πρώτα τέσσερα δεκατημόρια) έχει υποστεί μείωση του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος (από -18,2% έως -1,7%), ότι η αύξηση στα επόμενα πέντε δεκατημόρια να είναι μόνο από 2% έως και 10% και η αύξηση στο εισόδημα του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού φτάνει σε πάνω από 43%.

Διάγραμμα 5. Μεταβολές του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος ανά δεκατημόριο (ευρώ σε απόλυτες τιμές και σε % σε πραγματικές τιμές), Βουλγαρία, 2010-2017

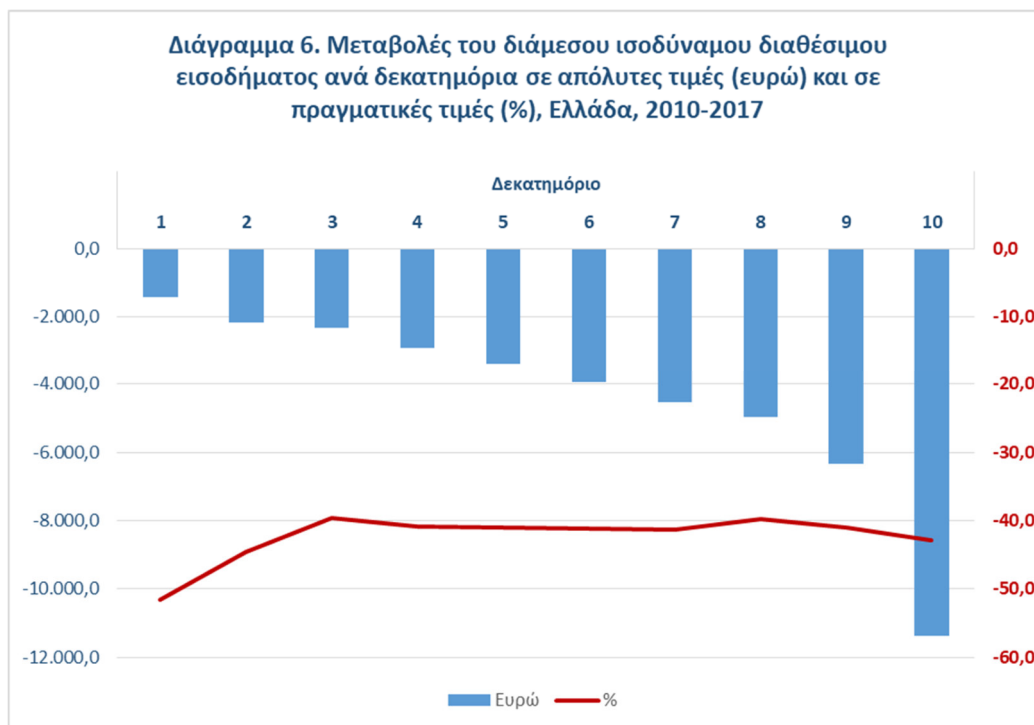
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di03], [ilc_di01], [prc_hicp_aind].

Στην Ελλάδα οι απώλειες εισοδήματος σε απόλυτους όρους (σε ευρώ) αυξάνονται σταδιακά, προχωρώντας από τα χαμηλά προς τα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια, ενώ παρουσιάζουν μια απότομη κλιμάκωση στο υψηλότερο κλιμάκιο, όπως δείχνουν τα

στοιχεία του Διαγράμματος 6. Έτσι, τα άτομα/νοικοκυριά στο πλουσιότερο κλιμάκιο φαίνεται να έχουν υποστεί τη μεγαλύτερη μείωση σε απόλυτους όρους, κατά -11.386 ευρώ την περίοδο 2010-2017 (από 30.386 ευρώ το 2010 σε 19.000 ευρώ το 2017), ενώ αυτά του φτωχότερου κλιμακίου είχαν απώλεια κατά -1.438 ευρώ (από 3.110 ευρώ το 2010 σε 1.672 ευρώ το 2017).

Ωστόσο, οι μεταβολές του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος σε σχετικούς όρους δείχνουν εντελώς αντίθετα αποτελέσματα. Η μείωση των εισοδημάτων στα χαμηλότερα κλιμάκια ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη τόσο από το μέσο όρο μείωσης του συνόλου του πληθυσμού, όσο και από αυτή των πλουσιότερων εισοδηματικών κλιμακίων. Πιο συγκεκριμένα, τα δύο χαμηλότερα δεκατημόρια ειδικά, δηλαδή, το φτωχότερο 20% του πληθυσμού φαίνεται να έχασε από -46,2% και -39,2% αντίστοιχα του διαθέσιμου εισοδήματός του (ή κατά -51,6% και -44,6% περίπου του *πραγματικού* διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος, όπως διαμορφώνεται, αν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός για την περίοδο 2010-2017). Στη συνέχεια, εξίσου σημαντική, αλλά συγκριτικά χαμηλότερη μείωση, η οποία κυμαίνεται από -34% περίπου έως και -36% περίπου είχαν τα επόμενα επτά δεκατημόρια και φτάνει στο -37,5% για το υψηλότερο εισοδηματικό κλιμάκιο.

Διάγραμμα 6. Μεταβολές του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος ανά δεκατημόριο (ευρώ σε απόλυτες τιμές και σε % σε πραγματικές τιμές), Ελλάδα, 2010-2017

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di03], [ilc_di01], [prc_hicp_aind].

Όπως διαπιστώνεται, οι απώλειες που καταγράφονται στο *διάμεσο* ισοδύναμο εισόδημα όλων των δεκατημορίων εμφανίζονται αρκετά μεγαλύτερες συγκριτικά με τις αντίστοιχες απώλειες στα δεκατημόρια που εξετάστηκαν στην αρχή της ενότητας και αναφέρονται στην κατανομή του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος, όπου η τιμή

του εισοδήματος για κάθε δεκατημόριο αντιστοιχεί στο υψηλότερο εισοδηματικό όριο που εντοπίζεται ανάμεσα σε δύο δεκατημόρια.

5.3. Εξέλιξη του μεριδίου του εισοδήματος από εργασία στις ανεπτυγμένες χώρες: γενικές παρατηρήσεις

Η ανάλυση και η συζήτηση γενικά για τις ανισότητες και τη φτώχεια συνδέονται άμεσα με το θέμα που αφορά στο μερίδιο των εισοδημάτων από εργασία. Πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι η μείωση του μεριδίου του εισοδήματος από εργασία αποτελεί πλέον διεθνή τάση. Πράγματι, το μέσο μερίδιο του εισοδήματος από εργασία στις χώρες των πινάκων Penn World, που παρουσιάζουν συγκριτικά στοιχεία για τα επίπεδα εισοδήματος, παραγωγής, συμμετοχής των παραγωγικών συντελεστών και παραγωγικότητας για 182 χώρες, μειώθηκε την περίοδο 1948-2015 κατά 8 περίπου ποσοστιαίες μονάδες (από 59% σε περίπου 51%).¹⁰¹ Τα στοιχεία της βάσης δεδομένων AMECO για το προσαρμοσμένο (ως προς την αυτοαπασχόληση) μερίδιο του εισοδήματος από εργασία σε 39 χώρες του ΟΟΣΑ δείχνουν ότι το μερίδιο αυτό, μετά από μια αναμενόμενη αντικυκλική αύξησή του την περίοδο της κρίσης 2007-2010, επανήλθε σε μακροχρόνια πτωτική πορεία στις 21 από τις 39 χώρες την περίοδο 2010-2015.

Σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας (ILO) για τους μισθούς παγκοσμίως, η αύξηση των μισθών την περίοδο 1999-2015 υπολείπεται της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας σε αρκετές ανεπτυγμένες οικονομίες (κατά μέσο όρο περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες), οδηγώντας σε πτώση το μερίδιο του εισοδήματος από εργασία.¹⁰² Ειδικότερα, την περίοδο πριν από την κρίση (2002-2007), 31 από τις 39 χώρες για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα πρόσφατα στοιχεία (AMECO) παρουσίασαν μείωση του μεριδίου του εισοδήματος από εργασία. Ωστόσο, κατά τα έτη της κρίσης (2007-2010) παρατηρείται η αντίθετη τάση, με την πλειοψηφία των χωρών (30 από τους 39) να παρουσιάζει αύξηση του μεριδίου αυτού, καθώς στη διάρκεια της ύφεσης τα κέρδη τείνουν γενικά να μειώνονται ταχύτερα από τους μισθούς. Αυτή η αντικυκλική συμπεριφορά είναι καλά τεκμηριωμένη με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία και φαίνεται να είναι γεγονός στις περισσότερες από τις προηγμένες οικονομίες.¹⁰³ Μετά την κρίση (2010-2015) τα ίδια στοιχεία υποδηλώνουν μια πιο μικτή εικόνα, αν και για τις μισές και πλέον χώρες καταγράφεται και πάλι μείωση του μεριδίου του εισοδήματος από εργασία, δηλαδή επάνοδος στη μακροχρόνια πτωτική του πορεία. Συγκεκριμένα, στις χώρες που πλήττονται περισσότερο από την κρίση και στις οποίες εφαρμόστηκαν μέτρα λιτότητας και μισθολογικών περικοπών (κυρίως Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία και Ισπανία), περιορίστηκε σημαντικά το μερίδιο του εισοδήματος από εργασία.

Με βάση τα ίδια στοιχεία, στην Ελλάδα το μερίδιο του εισοδήματος από εργασία μειώθηκε μόλις κατά 0,1 ποσοστιαίας μονάδας την περίοδο 2002-2007 (έναντι -1,5 στην ΕΕ), αυξήθηκε κατά 3,0 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 2007-2010 (έναντι 1,7 στην ΕΕ) και μειώθηκε κατά 4,6 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 2010-2015 (η

¹⁰¹ Μητράκος Θ., 2017.

¹⁰² Διεθνής Οργανισμός Εργασίας (ILO), 2017.

¹⁰³ Μητράκος Θ., 2018.

έκτη υψηλότερη μείωση ανάμεσα στις 21 χώρες όπου καταγράφεται μείωση του μεριδίου εισοδήματος από εργασία).

5.4. Οικονομική ανισότητα και η εξέλιξή της στην περίοδο της κρίσης

Από την εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων, όσον αφορά στους δείκτες ανισότητας που χρησιμοποιούνται ευρύτερα στις Ευρωπαϊκές χώρες, διαπιστώνεται ότι ο συντελεστής Gini για το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 ήταν 30,6 το 2017.¹⁰⁴ Οι μεγαλύτερες εισοδηματικές ανισότητες ανάμεσα στα κράτη μέλη της ΕΕ (με συντελεστή Gini υψηλότερο από 35,0) καταγράφονται στη Βουλγαρία (40,2) και τη Λιθουανία (37,6). Δεύτερη ομάδα χωρών, με συντελεστή Gini υψηλότερο από τον μέσο όρο της ΕΕ-28 (από 31,0 έως 34,9) περιλαμβάνει τη Ρουμανία, την Ισπανία, τη Λετονία, την Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Εσθονία, την Ιταλία, την Κύπρο και το Ηνωμένο Βασίλειο. Από την άλλη πλευρά, το εισόδημα διανέμεται πιο ομοιόμορφα στην Ολλανδία, στο Βέλγιο, στη Τσεχία, τη Σλοβενία και τη Σλοβακία, καθώς και την Ισλανδία και τη Νορβηγία, όπου ο συντελεστής ήταν μικρότερος από 27,0.

Οι μεγάλες ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος στις Ευρωπαϊκές χώρες αναδεικνύονται ακόμα καλύτερα από την εξέταση του δείκτη S80/S20, όπως αναφέρεται και σε άλλες μελέτες.¹⁰⁵ Όπως διαπιστώνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η ανισότητα στην ΕΕ-28 βρίσκεται σε σχετικά υψηλό επίπεδο, δεδομένου ότι το μερίδιο του εισοδήματος του 20% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα ήταν 5,1 φορές μεγαλύτερο από το αυτό του 20% του πληθυσμού με το χαμηλότερο εισόδημα το 2017.

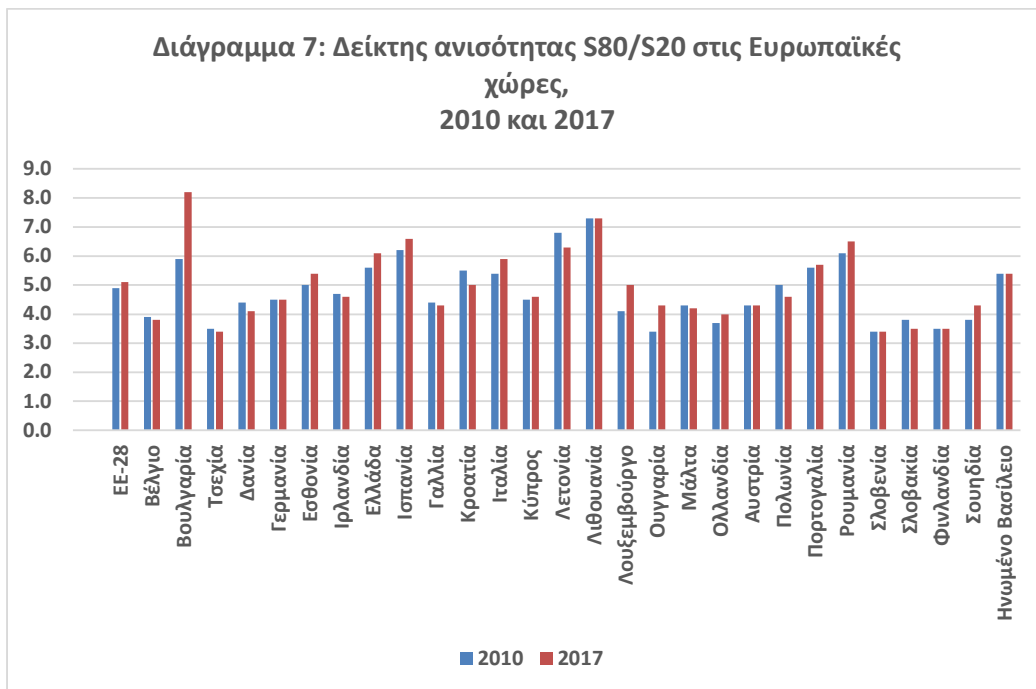
Ο δείκτης αυτός διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στα κράτη μέλη, από μια πλευρά, από 3,4 έως 4,0 στην Τσεχία, τη Φινλανδία, τη Σλοβενία, τη Σλοβακία το Βέλγιο και την Ολλανδία και από την άλλη, πάνω από 6,0 στη Βουλγαρία (8,2), τη Λιθουανία (7,3), την Ισπανία (6,6), τη Ρουμανία (6,5), τη Λετονία (6,3) και την Ελλάδα (6,1).

Σε σύγκριση με το 2010, ο δείκτης ανισότητας S80/S20 παρουσιάζει αύξηση από 4,9 σε 5,1 στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, όπως φαίνεται στο παρακάτω Διάγραμμα. Κατά την περίοδο αυτή στα περισσότερα κράτη μέλη καταγράφεται αύξηση της ανισότητας, όπου μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε στη Βουλγαρία (+2,3 μονάδες), το Λουξεμβούργο και την Ουγγαρία (+0,9), την Ελλάδα, την Ιταλία και τη Σουηδία (+0,5), την Ισπανία (+0,4), κτλ. Αντίθετα, σε 10 από τα 28 κράτη μέλη της ΕΕ η ανισότητα μειώθηκε, με τη μεγαλύτερη μείωση να καταγράφεται στην Κροατία και τη Λετονία, (-0,5 μονάδες), την Πολωνία (-0,4), κτλ.

Διάγραμμα 7. Δείκτης ανισότητας S80/S20 στις χώρες της ΕΕ-28, 2010 και 2017

¹⁰⁴ Eurostat: (ilc_di12).

¹⁰⁵ Eurostat, 01/2018, Επίσης: Eurostat, 04/2018.

Πηγή: Eurostat: [ilc_di11].

Αξίζει να σημειωθεί ότι γενικά, τα κράτη μέλη της ΕΕ που κατέγραψαν τα υψηλότερα επίπεδα μέσω ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος τείνουν να έχουν σχετικά χαμηλά επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας αν και υπήρχαν κάποιες εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα το Λουξεμβούργο, το κράτος με το υψηλότερο διαθέσιμο εισόδημα που καταγράφει συγκριτικά μεσαίο επίπεδο ανισότητας ενώ αντίθετα, η Τσεχία, μια χώρα με συγκριτικά μέτριο επίπεδο διαθέσιμου εισοδήματος καταγράφει από τα χαμηλότερα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες.

Επιπλέον, επιβεβαιώνονται τα ευρήματα και οι εκτιμήσεις προηγούμενων μελετών ότι οι διαφορές στην ανισότητα διανομής του εισοδήματος μεταξύ των χωρών της ΕΕ αντανακλούν την κατάταξη των χωρών σε συστήματα κοινωνικής προστασίας.¹⁰⁶ Χαμηλότερη εισοδηματική ανισότητα καταγράφουν οι χώρες που έχουν αναπτύξει σοσιαλδημοκρατικό σύστημα κοινωνικής προστασίας και ακολουθούν οι χώρες με συντηρητικό-κορπορατιστικό κοινωνικό κράτος. Αντίθετα, η μεγαλύτερη ανισότητα εμφανίζουν οι χώρες που έχουν αναπτύξει φιλελεύθερο σύστημα κοινωνικής προστασίας, όπως επίσης αυτές στη νότια Ευρώπη και οι περισσότερες χώρες από τα νέα μέλη της ΕΕ. Παρατηρείται επιπλέον ότι οι χώρες, στις οποίες καταγράφεται αύξηση της ανισοκατανομής ανήκουν στον ευρωπαϊκό νότο.

Αξίζει να αναφερθεί πάντως ότι σε σύγκριση με την Ελλάδα, χώρες που επίσης έχουν πληγεί από την κρίση, όπως Ισπανία και Πορτογαλία, αν και εμφανίζουν υψηλά επίπεδα ανισότητας, παρουσιάζουν χαμηλότερη αύξηση της ανισοκατανομής διαχρονικά, ενώ η Λετονία σημειώνει μια μικρή μείωση της ανισότητας. Η Κύπρος είναι από τις ελάχιστες χώρες με υψηλότερη ανισότητα και μεγαλύτερη μεταβολή διαχρονικά. Παρατηρείται γενικά, ότι οι χώρες της περιφέρειας, οι οποίες δέχθηκαν και το μεγαλύτερο πλήγμα από τη μεγάλη ύφεση, παρουσιάζουν τα υψηλότερα

¹⁰⁶ Παπαθεοδώρου Χ. και Μισσός Β., 2013.

επίπεδα ανισοκατανομής σε αντίθεση με τις χώρες του κέντρου, που παρουσιάζουν πολύ διαφορετική εικόνα. Έτσι, ο δείκτης Gini εμφανίζει τιμές κάτω από 30,0 στο Βέλγιο, τη Γερμανία, τη Φιλανδία, τη Σουηδία και την Ολλανδία, έναντι τιμών που βρίσκονται πάνω από 34,0 στην Κύπρο, την Ισπανία, την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την Πορτογαλία.¹⁰⁷

Στον Πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι τιμές των τριών δεικτών για τη μέτρηση της ανισότητας στη διανομή του εισοδήματος (Gini, S80/S20 και S90/S10) στην Βουλγαρία, την Ελλάδα και στις χώρες της ΕΕ-28 κατά την περίοδο 2010-2017 (με περίοδο αναφοράς τα εισοδήματα το 2009 και 2016). Όπως ήδη διαπιστώθηκε παραπάνω, η ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος στη Βουλγαρία είναι υψηλότερη ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, ενώ η ανισότητα και στην Ελλάδα βρίσκεται επίσης σε συγκριτικά υψηλό επίπεδο.¹⁰⁸

Πίνακας 3. Δείκτες ανισότητας 2010-2017 στην ΕΕ-28, Βουλγαρία και Ελλάδα

Δείκτες/Χώρα	Έτος			
	2010	2012	2014	2017
Gini				
Βουλγαρία	33,2	33,6	35,4	40,2
Ελλάδα	32,9	34,3	34,5	33,4
ΕΕ-28	30,5	30,5	31,0	30,6
S80/S20				
Βουλγαρία	5,9	6,1	6,8	8,2
Ελλάδα	5,6	6,6	6,5	6,1
ΕΕ-28	4,9	5,0	5,2	5,1
S90/S10				
Βουλγαρία	9,6	11,0	12,8	16,4
Ελλάδα	9,8	13,9	11,6	11,4
ΕΕ-28	8,0	7,9	8,6	8,5

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di12], [ilc_di11], (ilc_di01).

Εξετάζοντας τις τιμές του δείκτη Gini και τις μεταβολές του κατά την περίοδο της κρίσης διαπιστώνεται ότι ο δείκτης αυξήθηκε και στις δύο χώρες, εξαιτίας της επιδείνωσης της θέσεις των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, ειδικά στην Ελλάδα, όπως διαπιστώθηκε στην προηγούμενη ενότητα και θα φανεί και παρακάτω.

Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται από τις τιμές του δείκτη Gini, η ανισοκατανομή του εισοδήματος αυξάνεται από 32,9 το 2010 στη χώρα μας, φτάνει στο υψηλότερο επίπεδο το 2014, στο 34,5, παρουσιάζοντας αύξηση με 1,6 μονάδες ή κατά 4,9%, ενώ στη συνέχεια καταγράφεται μια σχετική βελτίωση της εισοδηματικής κατανομής και το 2017 ο δείκτης φτάνει το 33,4, παρουσιάζοντας αύξηση από την αρχή της κρίσης (2010) με 0,5 μονάδες ή κατά 1,5%.

Στη Βουλγαρία η ανισοκατανομή ακολουθεί σταδιακά, ανοδική πορεία, όπως δείχνουν οι τιμές του δείκτη Gini, από 33,2 το 2010 σε 35,4 το 2014 και φτάνουν στο υψηλότερο επίπεδο, 40,2 το 2017 (υψηλότερο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως

¹⁰⁷ Eurostat: (ilc_di12).

¹⁰⁸ Σημειώνεται πάντως, ότι η εισοδηματική ανισότητα στην Ελλάδα, όπως και στη Βουλγαρία ήταν σε συγκριτικά υψηλά επίπεδα και τα χρόνια πριν από την κρίση, όπως διαπιστώνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία και από προηγούμενες μελέτες.

αναφέρθηκε ήδη), παρουσιάζοντας αύξηση από την αρχή της κρίσης με 7 μονάδες ή κατά 21,1%. Η αύξηση αυτή οφείλεται εκ μέρει και στη μείωση του πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματος των φτωχότερων εισοδηματικών κλιμακίων αλλά κυρίως, στην σημαντικότερη αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού, όπως ήδη αναφέρθηκε και επιβεβαιώνεται και από την παρακάτω ανάλυση.

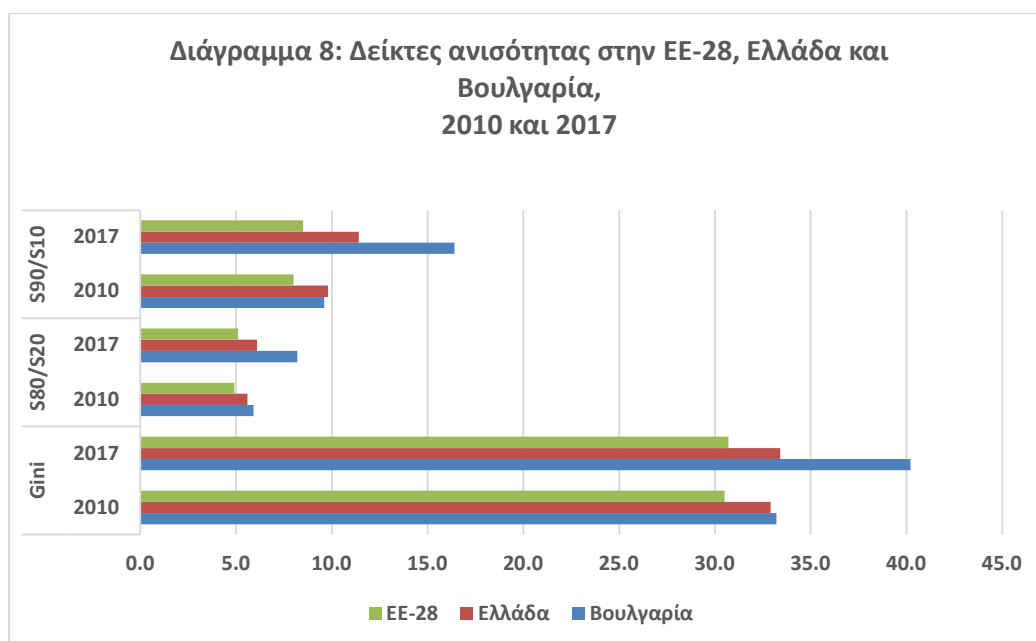
Αξίζει να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα από την Eurostat, το 2018 σε σύγκριση με το 2017 ο δείκτης Gini καταγράφει μείωση και στις δύο χώρες, όπου η μείωση αυτή είναι μεγαλύτερη στην Ελλάδα, κατά -1,1, μονάδες (από 33,4 μονάδες το 2017 σε 32,3 το 2018) και χαμηλότερη στη Βουλγαρία (κατά -0,6 μονάδες, από 40,2 μονάδες το 2017 σε 39,6 το 2018).

Η αύξηση της ανισότητας και στις δύο χώρες κατά τη διάρκεια της κρίσης αναδεικνύεται ακόμα περισσότερο από τις μεταβολές των άλλων δύο δεικτών που αφορούν στα ακραία τμήματα των εισοδηματικών κλιμακίων. Συγκεκριμένα, στη Βουλγαρία ο δείκτης S80/S20 αυξάνεται σταδιακά κατά την εξεταζόμενη περίοδο, καταγράφοντας αύξηση με 2,3 μονάδες ή κατά 39% για την περίοδο 2010-2017. Στην Ελλάδα η ανισοκατανομή διευρύνεται επίσης (αν και όχι τόσο έντονα, αλλά σχετικά σημαντικά), καταγράφοντας αύξηση με 0,5 μονάδες ή κατά 8,9% για την εξεταζόμενη περίοδο, με αποκορύφωμα το 2012 (όπου η αύξηση είχε φτάσει σε 1 μονάδα ή κατά 17,9%). Σημειώνεται ότι σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Eurostat, το 2018 σε σύγκριση με το 2017 ο δείκτης S80/S20 καταγράφει μικρή μείωση και στις δύο χώρες, κατά -0,5 μονάδες στη Βουλγαρία και κατά -0,6 μονάδες στην Ελλάδα.

Η διεύρυνση της ανισοκατανομής κατά την περίοδο 2010-2017 αποτυπώνεται ακόμα πιο έντονα από την τιμή του δείκτη S10/S10, ο οποίος αυξήθηκε ακόμα περισσότερο σε σύγκριση με τους προαναφερόμενους άλλους δύο δείκτες, κατά 70,8% στη Βουλγαρία και κατά 16,3% στην Ελλάδα. Έτσι, το μερίδιο εισοδήματος του 10% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα ήταν σχεδόν 10 φορές μεγαλύτερο από αυτό του φτωχότερου 10% του πληθυσμού το 2010, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Βουλγαρία, ενώ το 2017 το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού είχε πάνω από 11 φορές μεγαλύτερο εισόδημα από το φτωχότερο 10% του πληθυσμού στην Ελλάδα (έχοντας φτάσει στο υψηλότερο επίπεδο το 2014, σχεδόν 14 φορές) και πάνω από 16 φορές στη Βουλγαρία.

Στο Διάγραμμα 8 αποτυπώνεται η εξέλιξη της οικονομικής ανισότητας για την περίοδο 2010-2017 στις δύο χώρες και στην ΕΕ-28, όπως αυτή εκφράζεται από τους τρεις βασικούς αυτούς δείκτες.

Διάγραμμα 8. Δείκτες ανισότητας ΕΕ-28, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2010, 2017

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di12], [ilc_di11], (ilc_di01).

Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από την εξέταση της μεταβολής των βασικών δεικτών μέτρησης της ανισότητας είναι ότι η εισοδηματική ανισοκατανομή διευρύνθηκε σημαντικά στην Ελλάδα και ακόμα περισσότερο στη Βουλγαρία τα τελευταία επτά χρόνια. Η αύξηση αυτή της ανισότητας δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι φτωχοί έγιναν φτωχότεροι και οι πλούσιοι, πλουσιότεροι, αλλά δείχνει ότι είτε βελτιώθηκε η σχετική θέση κάποιων πληθυσμιακών ομάδων στην εισοδηματική κλίμακα επειδή είχαν ανοδική εισοδηματική εξέλιξη, είτε ότι επιδεινώθηκε η εισοδηματική κατάσταση κάποιων άλλων πληθυσμιακών ομάδων, είτε ότι συνέβηκαν και τα δύο. Στην Ελλάδα η διεύρυνση της ανισοκατανομής οφείλεται αποκλειστικά σε βάρους των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, δηλαδή εξαιτίας της επιδείνωσης της θέσης τους στην εισοδηματική κλίμακα λόγω της μεγαλύτερης απώλειας εισοδημάτων (ως ποσοστό) που είχαν, συγκριτικά με τις απώλειες των υψηλότερων εισοδηματικών τάξεων. Στη Βουλγαρία, αν και μειώνεται το πραγματικό εισόδημα των φτωχότερων τάξεων, κατά πολύ μεγαλύτερη είναι η αύξηση του εισοδήματος σε σχετικούς και απόλυτους όρους του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού, δηλαδή, οι φτωχοί έγιναν λίγο φτωχότεροι και οι πλούσιοι, πολύ πλουσιότεροι και ως συνέπεια, αυξήθηκε η ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος.

5.5. Ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην ανισοκατανομή εισοδήματος

Στον Πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζεται ο δείκτης Gini πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις στη Βουλγαρία και την Ελλάδα για τα έτη 2010, 2014 και 2017. Συγκεκριμένα, ο πρώτος δείκτης προσμετρά την ανισοκατανομή μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ο δεύτερος προσμετρά την ανισοκατανομή του εισοδήματος

χωρίς την επίδραση των κοινωνικών μεταβάσεων, δηλαδή πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (εξαιρουμένων των συντάξεων) και ο τρίτος, πριν όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (μαζί με τις συντάξεις). Οι μεταβολές του δείκτη αποτυπώνουν την επίδραση που ασκούν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (χωρίς τις συντάξεις και συνολικά) στο διαθέσιμο εισόδημα των ατόμων.

Πίνακας 4. Δείκτης Gini πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2010, 2014 και 2017

Έτος/Χώρα	Gini μετά μεταβιβάσεις	Gini πριν όλες μεταβιβάσεις (πλην συντάξεων)		Gini πριν όλες μεταβιβάσεις (και συντάξεις)	
		Gini	Μεταβολή	Gini	Μεταβολή
Βουλγαρία					
2010	33,2	35,9	+2,7	46,7	+13,5
2014	35,4	38,0	+2,6	50,8	+15,4
2017	40,2	43,4	+3,2	55,2	+15,0
Ελλάδα					
2010	32,9	34,9	+2,0	49,1	+16,2
2014	34,5	37,0	+2,5	61,0	+26,5
2017	33,4	36,0	+2,6	58,2	+24,8

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_di12], [ilc_di12b], [ilc_di12c].

Αξίζει να αναφερθεί καταρχάς, ότι η συμβολή των κοινωνικών μεταβιβάσεων πλην των συντάξεων στην ανισοκατανομή ανέρχεται σε πάνω από 5 μονάδες στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, ενώ σε ορισμένες χώρες ξεπερνά τις 9 μονάδες (Ιρλανδία με 11 μονάδες, Δανία, Σουηδία, Φινλανδία και Ενωμένο Βασίλειο με γύρω στις 9 μονάδες, κλπ.).

Από τα στοιχεία του παραπάνω Πίνακα διαπιστώνεται εύκολα ότι η μείωση της ανισότητας στη Βουλγαρία και ειδικά στην Ελλάδα μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων εξαντλείται ουσιαστικά στην επίδραση που ασκούν οι συντάξεις. Στη Βουλγαρία παρατηρείται ότι όλες ανεξαιρέτως κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν περιορισμένη επίπτωση στην ανισοκατανομή του εισοδήματος, αν και αυτές πλην των συντάξεων έχουν μεγαλύτερη, συγκριτικά με την Ελλάδα, επίπτωση στη μείωση της ανισοκατανομής (παρουσιάζοντας και συγκριτικά μεγαλύτερη επίπτωση διαχρονικά, από 2,7 μονάδες του 2010 σε 3,2 μονάδες το 2017).

Στην Ελλάδα παρατηρείται ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην των συντάξεων) έχουν περιορισμένες επιπτώσεις στην ανισοκατανομή του εισοδήματος. Συγκεκριμένα, η ανισοκατανομή αυξάνεται μόνο κατά 2,6 μονάδες το 2017 εάν δεν συνυπολογισθούν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην των συντάξεων, ενώ τα προηγούμενα χρόνια η επίδραση αυτή ήταν ακόμα χαμηλότερη (κατά 2 μονάδες το 2010 και 2,5 μονάδες το 2014). Αντίθετα, ιδιαίτερη είναι η συμβολή των συντάξεων στην άμβλυνση της ανισοκατανομής, η οποία φαίνεται να ενισχύεται ακόμα περισσότερο κατά τη διάρκεια της κρίσης. Έτσι, το 2010 η απόκλιση ισούται με 14,2 μονάδες (μόνο των συντάξεων, πλην των άλλων κοινωνικών μεταβιβάσεων) διευρύνεται στις 24 μονάδες το 2014 και στη συνέχεια μειώνεται στις 22,2 το 2017. Η εξέλιξη αυτή αποδεικνύει αφενός το ειδικό βάρος που έχουν οι συντάξεις στον περιορισμό των ανισοτήτων και αφετέρου, την πολύ περιορισμένη

αποτελεσματικότητα των υπόλοιπων κοινωνικών μεταβιβάσεων, όπως αναφέρεται και σε άλλες μελέτες.¹⁰⁹

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι συντάξεις επίσης συνιστούν τη σημαντικότερη παροχή άμβλυσης της ανισότητας και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ωστόσο το ειδικό τους βάρος είναι πολύ πιο περιορισμένο. Αντίθετα, οι λοιπές μεταβιβατικές πληρωμές έχουν συγκριτικά μεγαλύτερη συμβουλή στον περιορισμό των ανισοτήτων και είναι από τα βασικά εργαλεία μέσω των οποίων επιτυγχάνονται στις περισσότερες χώρες οι διανεμητικοί στόχοι της κοινωνικής πολιτικής. Η αδυναμία των κοινωνικών αυτών επιδομάτων να έχουν ένα ουσιαστικό διανεμητικό αποτέλεσμα αποκαλύπτει τις ανεπάρκειες του συστήματος κοινωνικής προστασίας της Ελλάδας και της Βουλγαρίας ως προς την επίτευξη του αναδιανεμητικού του ρόλου.¹¹⁰

Οι ποσοστιαίες μεταβολές γενικά, χρησιμοποιούνται κυρίως για τη συγκριτική εξέταση των μεταβολών και των βασικών εξελίξεων στην κατανομή του εισοδήματος και τα επίπεδα της ανισότητας. Η γενική διαπίστωση πάντως διάφορων μελετών είναι ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης, εκτός από τη διεύρυνση της οικονομικής ανισότητας, σημειώθηκαν σημαντικές απώλειες στο διαθέσιμο εισόδημα, που φαίνεται να οδήγησαν σε φτωχοποίηση μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, ειδικά στην Ελλάδα. Όσον αφορά τη Βουλγαρία, καταγράφεται το υψηλότερο επίπεδο φτώχειας ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες τα τελευταία αρκετά χρόνια. Η φτωχοποίηση του πληθυσμού μιας χώρας γενικά, έχει μια σειρά από αρνητικές συνέπειες στο επίπεδο διαβίωσης, οδηγώντας μεγάλο αριθμό νοικοκυριών σε ριζική υποβάθμιση του επιπέδου ζωής και σε στέρηση βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Στην Ελλάδα ειδικά, η φτωχοποίηση του πληθυσμού συνδέεται και με την έλλειψη προοπτικής για βελτίωση του επιπέδου ζωής, δεδομένου ότι τα διαθέσιμα εισοδήματα φαίνεται να εξακολουθούν να μειώνονται, ενώ η ανεργία παραμένει σε πολύ υψηλά επίπεδα.

Διευκρινίζεται πάντως ότι η έννοια της 'φτωχοποίησης' δεν ταυτίζεται με την έννοια της 'φτώχειας'. Η φτώχεια καθορίζεται γενικά, από την απόκλιση μεταξύ του μέσου εισοδήματος μιας κοινωνίας και του χαμηλού εισοδήματος που έχει το πιο αδύναμο οικονομικά τμήμα της κοινωνίας αυτής. Όταν φτωχαίνει όλη η κοινωνία, δεν σημαίνει ότι αυξάνεται αναγκαστικά και η φτώχεια, μπορεί να αυξάνεται, μπορεί όμως και να μειώνεται ή να παραμένει στο ίδιο επίπεδο.¹¹¹

5.6. Η αναδιανεμητική επίδραση των άμεσων και έμμεσων φόρων στη διάρκεια της κρίσης στην Ελλάδα

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση του ρόλου της φορολογίας και η επίδραση των διάφορων φορολογικών μέτρων στα εισοδήματα και το επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών, δεδομένου ότι η φορολογία υπήρξε ο σημαντικότερος μοχλός

¹⁰⁹ INE/ΓΣΕΕ, 2018.

¹¹⁰ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την Ελλάδα στο Παπαθεοδώρου Χ. και Μισσός Β., 2013.

¹¹¹ Γιαννίσης Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2015.

δημοσιονομικής προσαρμογής στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης.¹¹² Ως προς την *άμεση φορολογία*, πρόσφατη μελέτη του Γιαννίτση και Ζωγραφάκη καταλήγει στα εξής συμπεράσματα:¹¹³

- Παρόλο που το μέσο εισόδημα προ φόρων μειώθηκε κατά 23,1%, ο φόρος εισοδήματος ως ποσοστό του μέσου εισοδήματος αυξήθηκε σημαντικά στα πρώτα έτη της κρίσης. Η μέση συνολική φορολογική επιβάρυνση, όταν συμπεριληφθούν και οι φόροι επί της ακίνητης περιουσίας (ΕΕΤΗΔΕ, ΕΤΑΚ, ΕΝΦΙΑ κλπ.), καθώς και η ειδική εισφορά αλληλεγγύης, αυξάνεται από 10,4% σε 15,9%. Η αυξημένη αυτή επίδραση της φορολογίας ήταν ιδιαίτερα επώδυνη για το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού, καθώς ακόμα και νοικοκυριά χωρίς εισοδήματα (π.χ. νοικοκυριά ανέργων) φορολογήθηκαν για πρώτη φορά λόγω του ΕΕΤΗΔΕ ωστόσο, η επίδραση της φορολογίας επηρέασε σημαντικά και για τα ανώτατα εισοδήματα (το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού).
- Ενώ οι φορολογικές απαλλαγές αντιπροσωπεύουν όφελος μικρότερο του 1% του φορολογητέου εισοδήματος, έχουν πολύ πιο σημαντική επίδραση στα δύο χαμηλότερα δεκατημόρια.
- Ο φόρος στη μεγάλη ακίνητη περιουσία αντιπροσώπευε πολύ μικρό ποσοστό στο συνολικό εισόδημα (0,21% το 2008 και 0,48% το 2012), ενώ η αύξησή του επιβάρυνε κυρίως το ανώτατο δεκατημόριο.
- Ο φόρος επί των ακινήτων (ΕΕΤΗΔΕ, ΕΤΑΚ, ΕΝΦΙΑ) είχε πολύ σημαντικότερη επίδραση στη φορολογική επιβάρυνση (π.χ. 2,95% κατά μέσο όρο το 2012) και η επιβάρυνση ήταν υψηλότερη στα χαμηλά από ό,τι στα υψηλά εισοδήματα (4,33% στο φτωχότερο 50% του πληθυσμού, έναντι 2,61% στα δύο πλουσιότερα δεκατημόρια). Αυτό εξηγείται αφενός λόγω του αναλογικού κυρίως χαρακτήρα των φόρων αυτών, αφετέρου δε από το ότι τα χαμηλότερα εισοδήματα έχουν μεγαλύτερο μερίδιο στη συνολική περιουσία από ό,τι στο συνολικό εισόδημα (ενδεικτικά το 2012, το μερίδιο της συνολικής περιουσίας που αντιστοιχούσε στο φτωχότερο 50% της κατανομής ήταν 31,9%, ενώ το εισόδημά του αντιστοιχούσε στο 18,3% του συνολικού εισοδήματος).
- Ο φόρος μεγάλης ακίνητης περιουσίας και ο ΕΕΤΗΔΕ ενοποιήθηκαν από το 2014 στον γνωστό ΕΝΦΙΑ, ο οποίος διεύρυνε τη φορολογική βάση. Το 2016 ο ΕΝΦΙΑ επεκτάθηκε σε περιοχές και μορφές ακίνητης περιουσίας στην περιφέρεια που προηγουμένως εξαιρούνταν. Έτσι, όχι μόνο αυξήθηκε το συνολικό του βάρος στο ΑΕΠ, αλλά άλλαξε και η κατανομή του, επιβαρύνοντας ακόμη περισσότερο το φτωχότερο τμήμα της κατανομής. Πάντως, ανεξάρτητα από τη θέση τους στην εισοδηματική κατανομή, σημαντικός αριθμός νοικοκυριών αντιμετωπίζει συνθήκες ακραίας επιβάρυνσης και έλλειψης ρευστότητας σε ό,τι αφορά τη φορολογία ακίνητης περιουσίας.

Επιπλέον, η έκτακτη οικονομική εισφορά για τα υψηλά εισοδήματα και η έκτακτη εισφορά στις μεγάλες επιχειρήσεις και στους ιδιοκτήτες ακινήτων αξίας άνω των 200

¹¹² Μητράκος Θ., 2017, Επίσης: Μητράκος Θ. 2018.

¹¹³ Γιαννίτσης και Ζωγραφάκης, 2016.

χιλιάδων ευρώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι έχουν προοδευτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι επιβαρύνουν σχετικά περισσότερο τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα. Ανάλογο θα είναι το αποτέλεσμα και από την κατάργηση της αυτοτελούς φορολόγησης ορισμένων εισοδημάτων. Τέλος, επισημαίνεται ότι η φορολογική κλίμακα εισοδήματος έγινε πιο προοδευτική στην περίοδο της κρίσης, κυρίως μέσω της επιβολής της έντονα προοδευτικής εισφοράς αλληλεγγύης στα υψηλά κυρίως εισοδήματα.

Όσον αφορά την *έμμεση φορολογία*, οι έμμεσοι φόροι στην Ελλάδα ήταν παραδοσιακά και παραμένουν ακόμη η υπ' αριθμόν ένα πηγή δημοσιονομικών εσόδων (έφθασαν το 16,2% του ΑΕΠ το 2015, έναντι 13,6% στην ΕΕ-28), με αναλογία που προσεγγίζει τα 2/3 του συνόλου των φορολογικών εσόδων (25,7% του ΑΕΠ το 2015, έναντι 26,9% στην ΕΕ-28). Στο πλαίσιο της έμμεσης φορολογίας, ο ρόλος των Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης (ΕΦΚ) ήταν και παραμένει σημαντικός. Όπως προέκυψε από μελέτες, η αναδιανεμητική επίδραση των ΕΦΚ στα αλκοολούχα ποτά που καταναλώνονται στο σπίτι είναι μεν προοδευτική, αλλά ποσοτικά περιορισμένη. Αντίθετα, η επίδραση του ΕΦΚ στα προϊόντα καπνού διαπιστώθηκε ότι είναι αφενός μεν ποσοτικά σημαντική, αφετέρου δε έντονα αντιστρόφως προοδευτική, με την έννοια ότι επιβαρύνει κυρίως τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα. Αντιστρόφως προοδευτική βρέθηκε να είναι και η επίδραση του ΕΦΚ στα καύσιμα θέρμανσης. Ο πλέον προοδευτικός και ποσοτικά σημαντικός μεταξύ των ΕΦΚ είναι αυτός που επιβάλλεται στα καύσιμα κίνησης και την κατοχή των ιδιωτικών αυτοκινήτων.¹¹⁴

Τα καταναλωτικά μερίδια των προϊόντων καπνού και του πετρελαίου θέρμανσης είναι σχετικά μεγαλύτερα για τα φτωχότερα νοικοκυριά των κατώτερων δεκατημορίων σε σχέση με τα ευπορότερα νοικοκυριά (των υψηλότερων δεκατημορίων). Αντίθετα, τα καύσιμα κίνησης επιβαρύνουν αναλογικά περισσότερο τα πιο πλούσια νοικοκυριά. Κατά συνέπεια, η πρόσφατη φορολογική επιβάρυνση μέσω της αύξησης των ΕΦΚ των προϊόντων καπνού και του πετρελαίου θέρμανσης λειτουργεί αντιστρόφως προοδευτικά, ενώ ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει με τη φορολόγηση των καυσίμων κίνησης.

Οι ισχύοντες έμμεσοι φόροι στα είδη διατροφής, τη στέγαση (όπου περιλαμβάνεται και το πετρέλαιο θέρμανσης), την υγεία και τις επικοινωνίες είναι αντίστροφα προοδευτικοί, ενώ προοδευτικοί είναι οι φόροι στην ένδυση και την υπόδηση, τον οικιακό εξοπλισμό, την αναψυχή και το σημαντικότερο, στα ιδιωτικά μέσα μεταφοράς. Συγκεκριμένα, οι φόροι κατοχής και χρήσης ιδιωτικών μέσων μεταφοράς (κυρίως επιβατικών αυτοκινήτων), επειδή είναι έντονα προοδευτικοί, αντισταθμίζουν σε σημαντικό βαθμό τις αρνητικές αναδιανεμητικές επιδράσεις των άλλων έμμεσων φόρων.

Η συνολική επιβάρυνση από την έμμεση φορολογία στην κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα παρουσιάζει σχήμα αντεστραμμένου U, δηλαδή είναι μεγαλύτερη για το μέσο από ό,τι για τα άκρα της εισοδηματικής κατανομής. Η εικόνα αυτή αντανακλά τη συνάθροιση έντονα προοδευτικών (π.χ. σε ένδυση, οικιακό εξοπλισμό, αναψυχή,

¹¹⁴ Μητράκος Θ., 2017, 2018.

μεταφορές) και έντονα αντιστρόφως προοδευτικών (π.χ. σε διατροφή, καπνό, στέγαση, υγεία) φόρων. Ωστόσο, όλες οι εκτιμήσεις συγκλίνουν ότι η ανισότητα αυξάνεται με την επιβολή των έμμεσων φόρων. Έτσι, η αύξηση της έμμεσης φορολογίας δημιουργεί ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού επιβαρύνονται δυσανάλογα, σε σύγκριση πάντοτε με ανάλογες αυξήσεις της άμεσης φορολογίας, η οποία διακρίνεται από κάποια προοδευτικότητα.

Πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι οι αυξήσεις στους έμμεσους φόρους την περίοδο της κρίσης συμβάδισαν χρονικά με τη σημαντική συρρίκνωση των εισοδημάτων. Για το λόγο αυτό τα νοικοκυριά, προκειμένου να αποφύγουν τις αυξημένες επιβαρύνσεις, άλλαξαν συνήθειες και καταναλωτικές συμπεριφορές. Για παράδειγμα, τα νοικοκυριά χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος επέλεξαν είτε φθηνότερους τρόπους θέρμανσης είτε να μην αγοράσουν καθόλου πετρέλαιο. Πολλά νοικοκυριά περιόρισαν τις μετακινήσεις τους, καταναλώνοντας μικρότερες ποσότητες καυσίμων, ενώ άλλα κατέθεσαν τις πινακίδες κυκλοφορίας των οχημάτων τους διότι αδυνατούσαν να πληρώσουν τα αυξημένα τέλη.

Κατά συνέπεια, πίσω από τη μέτρια αρνητική αναδιανεμητική επίδραση της αύξησης των έμμεσων φόρων (η ανισοκατανομή της δαπάνης μετά τους φόρους γίνεται λίγο πιο άνιση, καθώς αυξάνεται από 5,6 σε 5,7 με βάση το δείκτη S80/S20) κρύβονται δυσμενέστερες καταναλωτικές επιλογές. Έως το 2008 οι φόροι στην αγορά και χρήση των αυτοκινήτων ανέτρεπαν την αρνητική αναδιανεμητική επίδραση του υπόλοιπου φορολογικού συστήματος, αφού οι ανώτερες εισοδηματικές τάξεις είχαν ακριβότερα και πιο ενεργοβόρα αυτοκίνητα και παράλληλα οι φόροι κατοχής και κτήσης αυτοκινήτων είχαν έντονα προοδευτική δομή. Η κατάρρευση της αγοράς αυτοκινήτων μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης απενεργοποίησε την προοδευτική λειτουργία των φόρων αυτών. Όμοια, η δραστική αύξηση του ειδικού φόρου κατανάλωσης στο πετρέλαιο θέρμανσης τον Οκτώβριο του 2012 έχει επιφέρει τεράστια επιβάρυνση στα φτωχά νοικοκυριά, στο βαθμό που αυτά θα ήθελαν να διατηρήσουν τις συνθήκες θέρμανσής τους σταθερές. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η συνολική μείωση της κατανάλωσης πετρελαίου θέρμανσης άγγιξε το 60% το 2013, υποδηλώνοντας ότι υπήρξαν δραστικές μεταβολές στα καταναλωτικά πρότυπα και άρα στο επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών και ιδιαίτερα των φτωχών.

5.7. Η ανισότητα στην κατανομή του πλούτου: Γενικές παρατηρήσεις

Το εισόδημα, ειδικότερα μετά την αφαίρεση των φόρων και των παροχών, αποτελεί έναν ισχυρό δείκτη της ικανότητας του ατόμου να αντεπεξέρχεται στις οικονομικές του υποχρεώσεις και να προγραμματίζει μακροχρόνιες επενδύσεις, όπως στην εκπαίδευση και τη στέγαση. Εκτός όμως από το εισόδημα, ένας άλλος οικονομικός δείκτης που επίσης ενδιαφέρει είναι ο πλούτος, όχι μόνο ως πηγή εισοδήματος από κεφάλαιο, αλλά και ως ευρύτερη κοινωνικοοικονομική δύναμη, η οποία μπορεί να διευρύνει τις εισοδηματικές ανισότητες. Στην έννοια του πλούτου

συμπεριλαμβάνονται τα ακίνητα, οι καταθέσεις, οι μετοχές, τα ομόλογα και οι άλλοι χρηματοοικονομικοί τίτλοι. Επισημαίνεται πάντως ότι, σε αντίθεση με το εισόδημα για το οποίο τα διαθέσιμα συγκριτικά στατιστικά στοιχεία αφθονούν, τα αντίστοιχα στοιχεία για τον πλούτο είναι πολύ λιγότερα, κάτι που ίσως εξηγεί γιατί οι ανισότητες πλούτου έχουν σε μεγάλο βαθμό μέχρι πρόσφατα αγνοηθεί.¹¹⁵

Μεταξύ 2010 και 2015 το ποσοστό του πλούτου που κατέχει το ανώτερο 10% του πληθυσμού αυξήθηκε ελαφρά μεταξύ των 16 χωρών του ΟΟΣΑ (How's Life? Measuring Well-Being, Νοέμβριος 2017) για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία και ανήλθε σε 48,7%. Στην Ελλάδα το αντίστοιχο ποσοστό από 38,8% το 2010 αυξήθηκε σε 42,4% το 2015.

Οικονομικό και κοινωνικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφορές στους μέσου όρους του πλούτου ως προς τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο. Στις χώρες του ευρωπαϊκού βορρά, η μέση αξία του πλούτου των νεαρών νοικοκυριών, ηλικίας μικρότερης των 35 ετών, ανέρχεται μόλις στο 20% περίπου της αντίστοιχης μέσης αξίας των νοικοκυριών ηλικίας 55-64 ετών. Αντίθετα, στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, το αντίστοιχο ποσοστό κινείται σε εμφανώς υψηλότερα επίπεδα, όπως στην Ελλάδα που είναι γύρω στο 40%. Στις χώρες αυτές η οικογένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ευημερία των μελών της και έτσι, η υψηλότερη μέση αξία του πλούτου στα νεαρά νοικοκυριά των χωρών αυτών οφείλεται στη διαγενεακή μεταβίβαση πλούτου από τις μεγαλύτερες προς τις μικρότερες ηλικίες. Επισημαίνεται επίσης ότι, κατά μέσο όρο, τα νοικοκυριά με ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης κατέχουν στις χώρες του ΟΟΣΑ 1,7 φορές μεγαλύτερο πλούτο σε σχέση με τα νοικοκυριά με δευτεροβάθμιο επίπεδο εκπαίδευσης (Ελλάδα: 1,4, Γερμανία: 2,2, ΗΠΑ: 3,3).

Η Έρευνα για τα Οικονομικά και την Κατανάλωση των Νοικοκυριών (Household Finance and Consumption Survey, HFCS) αποτελεί σημαντική πηγή μικροοικονομικών δεδομένων και παρέχει λεπτομερή πληροφόρηση για τα περιουσιακά στοιχεία, τα δάνεια και τον καθαρό πλούτο των νοικοκυριών, καθώς επίσης και για το εισόδημα και την κατανάλωσή τους. Το ευρωπαϊκό δείγμα του πρώτου κύματος της έρευνας περιλαμβάνει περισσότερα από 62.000 νοικοκυριά σε 15 χώρες της ζώνης του ευρώ, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, ενώ το αντίστοιχο δείγμα του δεύτερου κύματος περιλαμβάνει περισσότερα από 84.000 νοικοκυριά για 18 χώρες της ζώνης του ευρώ (εκτός της Λιθουανίας), καθώς και την Ουγγαρία και την Πολωνία. Στην Ελλάδα, το πρώτο κύμα της έρευνας διεξήχθη το 2009 και το δεύτερο το 2014 με δείγμα 3.000 περίπου νοικοκυριά.

Από την επεξεργασία των πρωτογενών στοιχείων των ερευνών αυτών προέκυψαν τα εξής:

- Την περίοδο της κρίσης καταγράφηκε μία σχετική αύξηση της ανισότητας του πλούτου για τα ελληνικά νοικοκυριά. Συγκεκριμένα, ο συντελεστής Gini αυξήθηκε στην Ελλάδα κατά 6,8% (από 0,56 το 2009 σε 0,60 το 2014), ενώ η

¹¹⁵ Η ενότητα αυτή βασίζεται στις εκτιμήσεις του Μητράκο, 2017, 2018.

- αντίστοιχη αύξηση ήταν μικρότερη στην Πορτογαλία (από 0,66 το 2010 σε 0,68 το 2013) και στην Κύπρο (από 0,70 το 2010 σε 0,72 το 2014).
- Ο διάμεσος καθαρός πλούτος των ελληνικών νοικοκυριών το 2014 ήταν 65.030 ευρώ, μειωμένος κατά 40% σε σχέση με το 2009 (108.649 ευρώ). Η μείωση του διάμεσου καθαρού πλούτου την περίοδο της κρίσης ήταν σημαντική και σε άλλες χώρες της ευρωζώνης, όπως στην Κύπρο (40%), τη Σλοβενία (26%), την Ιταλία (22%), την Ισπανία (17%) και την Πορτογαλία (16%). Οι χώρες που σημείωσαν αύξηση του διάμεσου καθαρού πλούτου των νοικοκυριών την περίοδο της κρίσης ήταν η Γερμανία (10%) και το Λουξεμβούργο (0,6%).
 - Η μείωση του καθαρού πλούτου των ελληνικών νοικοκυριών είναι εμφανής σε όλο το εύρος της κατανομής. Πράγματι, η καθαρή αξία των περιουσιακών στοιχείων του 10% των πλουσιότερων νοικοκυριών μειώθηκε κατά 114.673 ευρώ (από 353.573 ευρώ το 2009 σε 238.900 ευρώ το 2014) ή κατά 32%, έναντι αντίστοιχης μείωσης κατά 1.423 ευρώ (από 2.011 ευρώ σε 588 ευρώ) σε απόλυτους αριθμούς ή κατά 71% για το 10% των φτωχότερων νοικοκυριών.
 - Η πτώση της αξίας του καθαρού πλούτου των νοικοκυριών αποδίδεται κυρίως στη μείωση της αξίας της ακίνητης περιουσίας και δευτερευόντως στη συρρίκνωση της αξίας των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων. Πράγματι, η διάμεση αξία της ακίνητης περιουσίας των ελληνικών νοικοκυριών συρρικνώθηκε κατά 37% (από 127.795 ευρώ το 2009 σε 80.203 ευρώ το 2014), ενώ η αντίστοιχη αξία της πρώτης κατοικίας των νοικοκυριών μειώθηκε στη διάρκεια της κρίσης κατά 34% (από 106.340 ευρώ σε 69.834 ευρώ). Ανάλογη μείωση της αξίας της ακίνητης περιουσίας (κατά 34,3%) για την ίδια περίοδο αποτυπώνεται και με βάση το δείκτη τιμών κατοικιών που καταρτίζει η Τράπεζα της Ελλάδος. Σωρευτικά από το 2008 έως το γ' τρίμηνο του 2017 οι τιμές των διαμερισμάτων μειώθηκαν με βάση τον ίδιο δείκτη κατά 42,1%, ενώ η υποχώρηση των τιμών ήταν εντονότερη στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα: -44,1% και Θεσσαλονίκη: -46,4%), καθώς και στα παλαιότερα και μεγαλύτερου εμβαδού ακίνητα στις σχετικά ακριβότερες περιοχές της χώρας. Σημαντική πτώση στην αξία των ακινήτων σημειώθηκε και σε άλλες χώρες της ευρωζώνης. Στη Σλοβενία η διάμεση αξία της πρώτης κατοικίας των νοικοκυριών μειώθηκε κατά 26%, στην Κύπρο κατά 22%, στην Ισπανία κατά 21%, στη Σλοβακία κατά 18%, στην Ιταλία κατά 17% και στην Πορτογαλία κατά 15%.
 - Η διάμεση τιμή των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων των ελληνικών νοικοκυριών μειώθηκε κατά 56,9% (από 4.631 ευρώ το 2009 σε 1.995 ευρώ το 2014). Οι καταθέσεις, που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων, συρρικνώθηκαν την περίοδο 2009-2014 κατά 48,5%.
 - Η διάμεση τιμή του υπολοίπου των δανείων των ελληνικών νοικοκυριών μειώθηκε την περίοδο της κρίσης κατά 21,6% (από 15.425 ευρώ το 2009 σε 12.097 ευρώ το 2014). Η μείωση της δανειακής επιβάρυνσης παρατηρείται σε όλες τις κατηγορίες δανείων την περίοδο της κρίσης. Η διάμεση αξία των ενυπόθηκων δανείων μειώθηκε την περίοδο της κρίσης κατά 18,8% και των δανείων χωρίς υποθήκη κατά 36%. Όσον αφορά τις υπόλοιπες χώρες του

Νότου, μείωση της διάμεσης αξίας του υπολοίπου των δανείων των νοικοκυριών την περίοδο της κρίσης σημειώθηκε και στην Πορτογαλία κατά 17%. Αντίθετα, στις χώρες του Βορρά παρατηρείται αξιοσημείωτη αύξηση της διάμεσης αξίας του υπολοίπου των δανείων των νοικοκυριών, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία (26%), στο Βέλγιο (17%), στη Γερμανία (13%) και στο Λουξεμβούργο (12%).

Όπως προκύπτει από τα προηγούμενα στοιχεία, η δανειακή επιβάρυνση των ελληνικών νοικοκυριών αυξήθηκε την περίοδο της κρίσης λόγω της ταχύτερης μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και της περιοχής των νοικοκυριών έναντι της μείωσης του υπολοίπου των δανείων. Αντίστοιχες πιέσεις έχουν ασκηθεί στη δανειακή επιβάρυνση των επιχειρήσεων έναντι του κύκλου εργασιών τους. Οι εξελίξεις αυτές αναδεικνύουν με τον πλέον ζοφερό τρόπο την ανάγκη για αποτελεσματική διαχείριση του υψηλού αποθέματος των μη εξυπηρετούμενων δανείων που αποτελεί τη σημαντικότερη πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει ο εγχώριος τραπεζικός τομέας. Το υψηλό ποσοστό μη εξυπηρετούμενων δανείων επηρεάζει αρνητικά τόσο την προσφορά, όσο και τη ζήτηση νέων δανείων και ουσιαστικά ακυρώνει το διαμεσολαβητικό ρόλο των τραπεζών μεταξύ αποταμίευσης και επένδυσης, επιβραδύνοντας τη χρηματοδότηση και την ανάκαμψη της οικονομικής δραστηριότητας.

Ορισμένοι βασικοί δείκτες για τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια αναδεικνύουν το μέγεθος του προβλήματος. Στο τέλος του Ιουνίου 2017 τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια ανέρχονταν σε 103 δισεκ. ευρώ ή 44,9% του δανειακού χαρτοφυλακίου των τραπεζών στην Ελλάδα. Το ποσοστό αυτό είναι το υψηλότερο στην Ευρώπη και σχεδόν δεκαπλάσιο από το σταθμισμένο μέσο όρο (4,5%) στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα ποσοστά των μη εξυπηρετούμενων δανείων ανά κατηγορία δανείων στην Ελλάδα διαμορφώνονται σε 42,7% για τα στεγαστικά, 44,4% για τα επιχειρηματικά και 53,6% για τα καταναλωτικά δάνεια και αφορούν περίπου 475 χιλιάδες, 410 χιλιάδες και 1,7 εκατομμύρια δανειακούς φακέλους αντίστοιχα.

Είναι προφανές ότι η αποτελεσματική διαχείριση των μη εξυπηρετούμενων δανείων μπορεί να συμβάλει στην απελευθέρωση πόρων για τη χρηματοδότηση της υγιούς επιχειρηματικότητας που θα συμβάλει και στην αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου με τη στροφή της ελληνικής οικονομίας προς καινοτόμους και εξαγωγικούς κλάδους διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών. Ο εντοπισμός των επιχειρήσεων με προοπτικές βιωσιμότητας, για τις οποίες θα πρέπει να εφαρμοστούν μακροπρόθεσμες λύσεις αναδιάρθρωσης, σε συνδυασμό με την προσέλκυση νέων κεφαλαίων, δεν είναι εύκολη διαδικασία. Θα πρέπει από τη μία πλευρά να επιβραβεύεται η υπεύθυνη επιχειρηματικότητα, η οποία δικαιούται μια δεύτερη ευκαιρία και από την άλλη, να ασκείται εύλογη πίεση στους στρατηγικούς κακοπληρωτές. Η συνολική διευθέτηση των οφειλών με δίκαιο, αποτελεσματικό και κοινωνικά ευαίσθητο τρόπο μπορεί να αποβεί επωφελής για όλους τους εμπλεκόμενους.

6. Φτώχεια και επίπεδο διαβίωσης

6.1. Μεθοδολογία και βασικοί ορισμοί

Για την ανάλυση και τη μέτρηση της φτώχειας χρησιμοποιούνται διάφοροι δείκτες, με πιο διαδεδομένο δείκτη, αυτός της *σχετικής φτώχειας*, σύμφωνα με τον οποίο φτωχά θεωρούνται τα νοικοκυριά (ή τα άτομα) με εισόδημα χαμηλότερο από το 60% του αντίστοιχου διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος της χώρας στη οποία διαβεί (το οποίο ορίζεται ως γραμμή φτώχειας). Η υιοθέτηση αυτού του δείκτη δεν αντανακλά την υπεροχή του έναντι των άλλων εναλλακτικών δεικτών που έχουν κατά καιρούς προταθεί στη σχετική βιβλιογραφία.¹¹⁶ Η επιλογή του επιβλήθηκε επειδή θεωρείται εύκολα κατανοητός, υπολογίζεται χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία και επιτρέπει τη συγκρισιμότητα των εκτιμήσεων με αυτές των επίσημων στατιστικών της ΕΕ. Ορισμένοι ερευνητές, με σκοπό να δώσουν ιδιαίτερο βάρος στις ακραίες τιμές των εισοδημάτων (είτε στα πολύ υψηλά, είτε στα πολύ χαμηλά), αντί του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος, χρησιμοποιούν το μέσο ισοδύναμο εισόδημα, το οποίο λαμβάνει υπόψη τις ακραίες τιμές.¹¹⁷

Επιπλέον, η σχετική φτώχεια μπορεί να υπολογίζεται χρησιμοποιώντας μια *σταθερή γραμμή φτώχειας* σε ένα προγενέστερο χρονικό σημείο. Ο δείκτης αυτός εκτιμά το ποσοστό του πληθυσμού που σήμερα θα ήταν περισσότερο ή λιγότερο εκτεθειμένο σε κίνδυνο φτώχειας με βάση της συνθήκες (το βιοτικό επίπεδο) του παρελθόντος. Ο σκοπός αυτής της σύγκρισης είναι να καταγραφεί πως διαφοροποιείται ο κίνδυνος φτώχειας σε *απόλυτους* και όχι σε σχετικούς όρους, όταν η γραμμή φτώχειας σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης παραμένει διαχρονικά σταθερή.¹¹⁸

Ένας άλλος δείκτης, η χρήση του οποίου φαίνεται να έχει διαγραφεί από την ατζέντα των αναπτυγμένων χωρών επειδή θεωρήθηκε ότι δεν υπάρχουν άτομα που ζουν σε τέτοιες συνθήκες σε αυτές τις χώρες, είναι ο δείκτης για τη μέτρηση της απόλυτης φτώχειας. Ορίζεται ως το ποσοστό των ατόμων (ή νοικοκυριών), το εισόδημα των οποίων αντιστοιχεί σε συνθήκες υψηλής στέρησης βασικών αγαθών και υπηρεσιών.

Τα τελευταία χρόνια ένας άλλος, σύνθετος δείκτης χρησιμοποιείται από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία και έχει καταστεί βασικός για την αξιολόγηση της εκπλήρωσης του πρωταρχικού στόχου της στρατηγικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το 2020 σχετικά με την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο δείκτης αυτός μετρά το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε *κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού* και αφορά στο ποσοστό των ατόμων που αντιμετωπίζουν μια τουλάχιστον από τις εξής τρεις καταστάσεις: κίνδυνο φτώχειας, σοβαρές υλικές στερήσεις ή και χαμηλή ένταση εργασίας.

Εκτός από τον υπολογισμό (τη μέτρηση) της σχετικής φτώχειας, διερευνάται επίσης και το χάσμα της φτώχειας ή το σχετικό βάθος του κινδύνου φτώχειας. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιείται ο *δείκτης «χάσματος»* ή βάθους φτώχειας, ο οποίος αναφέρεται στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων που βρίσκονται κάτω από τη γραμμή της φτώχειας και ορίζεται ως τη διαφορά του πραγματικού εισοδήματος των φτωχών

¹¹⁶ Περισσότερα σχετικά με τους δείκτες: Παπαθεοδώρου Χ. και Μισσός Β. 2013.

¹¹⁷ Γιαννίτσας Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2016.

¹¹⁸ Γιαννίτσας Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2016. Επίσης: Παπαθεοδώρου Χ. και Μισσός Β. 2013.

ατόμων από τη γραμμή της φτώχειας.¹¹⁹ Προσφέρει δηλαδή, μια εκτίμηση για το πόσο φτωχό είναι το φτωχό άτομο.

6.2. Φτώχεια και η εξέλιξη των βασικών δεικτών φτώχειας στην περίοδο της κρίσης

Στον Πίνακα 5 που ακολουθεί παρουσιάζεται ο δείκτης σχετικής φτώχειας των χωρών της ΕΕ-28 για το σύνολο του πληθυσμού και ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και την επαγγελματική κατάσταση των ατόμων. Από τα στοιχεία φαίνεται ότι το 16,9% του πληθυσμού της ΕΕ-28 το 2017 κινδυνεύει από τη φτώχεια μετά από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, που σημαίνει δηλαδή ότι το διαθέσιμο εισόδημά τους είναι χαμηλότερο από τη γραμμή φτώχειας της χώρας τους.

Τα υψηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας ανάμεσα στα κράτη-μέλη της ΕΕ το 2017, πάνω από 20% του πληθυσμού, καταγράφονται στη Ρουμανία (23,6%), τη Βουλγαρία (23,4%), την Ισπανία (21,6%), τη Λιθουανία (22,9%), τη Λετονία (22,1%), την Εσθονία (21,0%), την Ελλάδα (20,2%), την Ιταλία (20,3%) και την Κροατία (20,0%), ενώ στα υπόλοιπα κράτη-μέλη το ποσοστό αυτό ήταν κάτω από 20,0%. Τα χαμηλότερα ποσοστά καταγράφονται στην Τσεχία (9,1%), τη Φινλανδία (11,5%), τη Δανία και τη Σλοβακία (12,4%).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι το όριο της φτώχειας είναι ένας σχετικός όρος και ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ. Επίσης, τα όρια αυτά δεν μετράνε τον πλούτο ή τη φτώχεια, όμως παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τα επίπεδα εισοδήματος σε μία χώρα γενικά και ειδικά, κάτω από τα οποία επίπεδα ο πληθυσμός θεωρείται ότι έχει σχετικά χαμηλό εισόδημα και κινδυνεύει από φτώχεια.

Με βάση τα δεδομένα αυτά διαπιστώνεται ότι, όπως παρατηρείται και στην εισοδηματική ανισότητα, οι διαφοροποιήσεις ως προς το ποσοστό φτώχειας ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό, την ομαδοποίηση των χωρών ανάλογα με το σύστημα κοινωνικής προστασίας που έχει αναπτυχθεί σε κάθε χώρα. Συγκεκριμένα, υψηλά ποσοστά κινδύνου φτώχειας καταγράφονται στις χώρες της νότιας Ευρώπης, καθώς και στις χώρες που έχουν αναπτύξει φιλελεύθερο σύστημα κοινωνικής προστασίας (Μεγάλη Βρετανία και Ιρλανδία). Επιπλέον, υψηλή φτώχεια καταγράφουν και οι περισσότερες χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ. Από την άλλη πλευρά, οι χώρες που έχουν σοσιαλδημοκρατικό και συντηρητικό-κορπορατιστικό σύστημα κοινωνικής προστασίας καταγράφουν χαμηλότερα επίπεδα φτώχειας. Όπως είναι γνωστό, το σοσιαλδημοκρατικό σύστημα διακρίνεται για τις γενναιόδωρες και καθολικού χαρακτήρα παροχές, που χρηματοδοτούνται μέσω υψηλής φορολογίας.¹²⁰ Το συντηρητικό-κορπορατιστικό καθεστώς (Γαλλία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Λουξεμβούργο) χαρακτηρίζεται επίσης από σχετικά γενναιόδωρες παροχές, όμως το

¹¹⁹ Το χάσμα φτώχειας αναφέρεται στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων που βρίσκονται κάτω από τη γραμμή της φτώχειας και είναι η διαφορά μεταξύ της γραμμής φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού και του διάμεσου διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος του φτωχού πληθυσμού. Εκφράζεται ως ποσοστό του επί της γραμμής του κινδύνου φτώχειας. Βλ. Γιαννίτσης Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2016, όπως και Παπαθεοδώρου Χ. και Μισσός Β. 2013.

¹²⁰ Παπαθεοδώρου Χ., Μισσός Β., 2013.

δικαίωμα σε αυτές καθορίζεται από την κοινωνική και επαγγελματική θέση του ατόμου. Οι χώρες που έχουν αναπτύξει αυτά τα συστήματα παρουσιάζουν διαχρονικά τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.

Εξετάζοντας το κίνδυνο φτώχειας μεταξύ των δύο φύλων διαπιστώνεται ότι τόσο στο σύνολο των χωρών, όσο και στις περισσότερες χώρες ο κίνδυνος φτώχειας είναι μεγαλύτερος για τις γυναίκες, όπου σε ορισμένες χώρες η διαφορά ξεπερνά τις 2%, όπως στη Λετονία (κατά 5,5%), Εσθονία (4,9%), Βουλγαρία (3,1%), Τσεχία (3,1%), Λιθουανία (2,8%), Σλοβενία (2,5%), Κύπρος (2,2%), Γερμανία (2,1%), Βέλγιο και Κροατία (2%). Σε πέντε μόνο από τις ευρωπαϊκές χώρες ο κίνδυνος φτώχειας εμφανίζεται υψηλότερος για τους άνδρες, όπως στην Ολλανδία (κατά 1,3%), την Πολωνία (0,2%), τη Σλοβακία και τη Φινλανδία (0,1%).

Ο κίνδυνος φτώχειας ανάλογα με την ηλικία των ατόμων είναι συγκριτικά μεγαλύτερος για τους νέους τόσο στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, όσο και στις περισσότερες χώρες. Συγκεκριμένα, η σχετική φτώχεια των νέων ηλικίας 18-24 ετών στο σύνολο των χωρών εμφανίζεται κατά 5,2 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερη από αυτή του συνόλου του πληθυσμού (22,7% έναντι του 16,9% του συνόλου), ενώ μόνο σε πέντε από τις Ευρωπαϊκές χώρες ο κίνδυνος φτώχειας των νέων είναι μικρότερος από αυτόν του συνόλου του πληθυσμού, όπως στην Κροατία, την Κύπρο, τη Λετονία, τη Μάλτα και τη Σλοβενία. Αντίθετα, στις υπόλοιπες 23 χώρες της ΕΕ-28 ο κίνδυνος φτώχειας των νέων είναι υψηλότερος συγκριτικά με το σύνολο του πληθυσμού, με τα μεγαλύτερα ποσοστά να καταγράφονται στη Δανία (38,8%), τη Ρουμανία (31,4%), την Ελλάδα (28,4%), την Ισπανία (28,2%), τη Σουηδία (27,4%), κλπ. Ιδιαίτερα ανησυχητικό εμφανίζεται το γεγονός ότι παρόμοια εικόνα παρουσιάζει και ο κίνδυνος φτώχειας των νέων κάτω των 16 ετών (των ανηλίκων), δηλαδή είναι συγκριτικά μεγαλύτερος για τους ανήλικους τόσο στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 (19,9% έναντι του 16,9% του συνόλου), όσο και στην πλειοψηφία των χωρών, με τα υψηλότερα ποσοστά να καταγράφονται στη Ρουμανία (31,5%), τη Βουλγαρία (29,1%), την Ισπανία (28,1%), την Ιταλία (26,0%), τη Λιθουανία (25,3%), την Ελλάδα (24,0%), κλπ.

Όσον αφορά στην επαγγελματική κατάσταση των ατόμων άνω των 18 ετών, οι άνεργοι αντιμετωπίζουν κατά πολύ μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας, όπως είναι και αναμενόμενο, συγκριτικά με τις άλλες επαγγελματικές ομάδες και σχεδόν τριπλάσιο κίνδυνο συγκριτικά με το σύνολο του πληθυσμού στην ΕΕ-28 (47,8%), αλλά και σε όλες τις χώρες, με τα ποσοστά αυτά να φτάνουν σε 70,6% στη Γερμανία, σε 61,5% στη Λιθουανία, σε 58,7% στη Βουλγαρία, σε 57,7% στη Μάλτα, σε 56,5% στη Λετονία κλπ., ενώ στην Ελλάδα, αν και ο κίνδυνος αυτός είναι επίσης ψηλός (45,5%), βρίσκεται, συγκριτικά με τις άλλες χώρες, σε μεσαίο επίπεδο.

Πίνακας 5. Ποσοστά σχετικής φτώχειας ανά φύλο, ηλικία και επαγγελματική κατάσταση στις χώρες της ΕΕ-28, 2017

Χώρα	Σύνολο	Φύλο		Ηλικία ατόμου					Επαγγελματική κατάσταση ατόμου, 18 ετών και άνω					
		Άνδρες	Γυναίκες	16 ετών και κάτω	18-24 ετών	25-49 ετών	55-64 ετών	65 ετών και άνω	Σύνολο 18 ετών +	Απασχολούμενοι	Μισθω-Οί	Ελ. Επαγγε-ματίες	Άνεργοι	Συντα-ξιούχοι
ΕΕ-28	16,9	16,3	17,6	19,9	22,7	15,5	16,1	17,0	16,3	9,4	7,4	21,7	47,8	14,2
Βέλγιο	15,9	14,9	16,9	17,9	21,5	15,3	14,9	17,1	15,2	5,0	3,8	13,7	49,1	13,7
Βουλγαρία	23,4	21,8	24,9	29,1	24,6	18,5	15,9	38,4	23,4	9,9	10,0	8,7	58,7	32,4
Τσεχία	9,1	7,6	10,7	11,5	11,2	8,2	9,3	15,2	8,6	3,5	2,6	8,0	48,6	10,8
Δανία	12,4	13,0	11,7	10,2	38,8	9,9	5,3	8,6	12,8	5,3	4,1	22,0	43,8	8,6
Γερμανία	16,1	15,0	17,1	15,1	21,4	14,1	19,5	19,0	17,0	9,1	8,3	21,4	70,6	17,5
Εσθονία	21,0	18,4	23,3	16,0	22,3	12,7	19,0	47,8	22,2	9,3	7,7	23,5	50,2	46,1
Ιρλανδία	15,6	14,7	16,5	15,6	24,3	12,9	17,1	16,6	15,2	5,1	4,2	10,2	41,7	14,7
Ελλάδα	20,2	20,2	20,2	24,0	28,4	22,0	18,0	13,5	19,1	12,9	7,8	23,5	45,5	9,5
Ισπανία	21,6	21,0	22,2	28,1	28,2	23,1	18,2	15,9	20,1	13,1	11,5	21,5	46,4	12,7
Γαλλία	13,3	12,9	13,6	18,9	20,9	14,1	9,7	8,7	11,7	7,4	6,1	17,2	38,6	7,0
Κροατία	20,0	18,9	20,9	21,2	17,8	14,7	21,4	31,7	19,7	5,8	4,8	15,6	45,6	24,5
Ιταλία	20,3	19,4	21,1	26,0	24,9	22,5	17,8	17,4	19,0	12,2	10,1	18,8	42,2	12,7
Κύπρος	15,7	14,6	16,8	16,0	15,0	15,2	17,6	24,4	15,3	7,9	7,9	7,5	36,5	21,6
Λετονία	22,1	19,1	24,6	17,9	16,1	14,4	24,6	45,1	23,1	8,8	7,0	25,2	56,5	43,7
Λιθουανία	22,9	21,4	24,2	25,3	25,6	17,5	19,4	39,5	22,4	8,5	7,4	16,1	61,5	36,7
Λουξεμβούργο	18,7	17,9	19,4	21,3	26,4	19,2	15,0	13,3	17,4	13,7	13,2	22,4	54,4	9,3
Ουγγαρία	13,4	13,1	13,7	14,5	15,2	14,7	14,7	9,7	12,7	10,2	9,0	20,9	51,0	9,1
Μάλτα	16,8	16,2	17,3	20,7	14,4	13,1	18,7	26,4	15,8	5,9	5,1	11,7	57,7	21,8
Ολλανδία	13,2	13,2	13,3	14,1	27,7	11,9	13,6	10,2	12,9	6,1	4,4	16,3	45,7	10,8
Αυστρία	14,4	13,5	15,3	20,1	16,5	14,6	13,1	15,8	13,4	7,7	6,9	14,1	45,1	12,1
Πολωνία	15,0	15,1	14,9	13,2	20,9	12,7	17,3	15,8	15,4	9,9	5,2	28,2	42,7	13,3
Πορτογαλία	18,3	17,8	18,7	19,1	24,1	16,4	19,9	18,3	17,8	10,8	7,8	31,8	44,8	15,1
Ρουμανία	23,6	22,9	24,2	31,5	31,4	21,3	17,6	24,5	21,5	17,4	5,0	55,0	51,6	16,1
Σλοβενία	13,3	12,0	14,5	13,0	12,5	11,9	16,8	20,9	13,3	6,6	4,2	26,6	41,8	15,9

Σλοβακία	12,4	12,4	12,3	19,7	14,5	12,3	8,4	8,3	10,6	6,3	4,5	15,9	49,2	7,6
Φινλανδία	11,5	11,5	11,4	9,9	26,2	8,4	7,2	15,7	11,8	2,7	1,3	11,4	35,6	11,9
Σουηδία	15,8	15,4	16,2	17,5	27,4	13,8	9,1	20,0	14,6	6,9	5,6	18,4	50,3	16,2
Ην. Βασίλειο	17,0	16,1	17,9	21,1	20,0	15,2	18,2	18,9	15,8	8,9	7,5	16,7	52,6	19,1

Πηγή: Eurostat: [ilc_li02], [ilc_li04].

Οι απασχολούμενοι γενικά, όπως και οι απασχολούμενοι ως μισθωτοί αντίθετα, αντιμετωπίζουν χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας στην ΕΕ-28 (9,4% και 7,4% αντίστοιχα), όπως και σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες, με τα υψηλότερα ποσοστά απασχολούμενων σε κίνδυνο φτώχειας να καταγράφονται στη Ρουμανία (17,4%), στο Λουξεμβούργο (13,7%), την Ισπανία (13,1%), την Ελλάδα (12,9%), την Ιταλία (12,2%), κλπ. Όσον αφορά στους συνταξιούχους, αντιμετωπίζουν μικρότερο κίνδυνο φτώχειας συγκριτικά με το σύνολο του πληθυσμού στις χώρες της ΕΕ-28 (14,2%), ενώ παρατηρούνται μεγάλες διακυμάνσεις του κινδύνου αυτού ανάμεσα στις χώρες, όπου υψηλότερο κίνδυνο καταγράφεται στην Εσθονία (46,1%), τη Λετονία (43,7%), τη Λιθουανία (36,7%), τη Βουλγαρία (32,4%), κλπ. Αντίθετα, σε αρκετές χώρες ο κίνδυνος φτώχειας των συνταξιούχων εμφανίζεται χαμηλότερος συγκριτικά τόσο με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-28, όσο και με το σύνολο του πληθυσμού των χωρών αυτών, όπως στη Γαλλία (7,0%), τη Σλοβακία (7,6%), τη Δανία (8,6%), την Ουγγαρία (9,1%), την Ελλάδα (9,5%), κλπ.

Από την εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων για την εξέλιξη της σχετικής φτώχειας από την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης διαπιστώνεται ότι, σε σχέση με το 2010, το 2017 ο κίνδυνος φτώχειας αυξήθηκε κατά 0,1 ποσοστιαίες μονάδες στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, εφόσον στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, σε 19 από το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, ο κίνδυνος φτώχειας παρουσιάζει αύξηση. Πιο συγκεκριμένα, σε επτά από τις χώρες η αύξηση ήταν πάνω από 2%, όπως στην Εσθονία (κατά 5,2%), στο Λουξεμβούργο (4,2%), την Ολλανδία (2,9%), τη Βουλγαρία (2,7%) και τη Ρουμανία (2%), ενώ στις υπόλοιπες η αύξηση ήταν σε χαμηλότερα επίπεδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά την κρίση ο κίνδυνος φτώχειας, όπως δείχνει ο δείκτης σχετικής φτώχειας, παρουσιάζει αύξηση και σε ορισμένες χώρες που γενικά, καταγράφονται χαμηλά ποσοστά φτώχειας και ανισοκατανομής, όπως στην Ολλανδία και τη Σουηδία (κατά 1%).

Στις υπόλοιπες χώρες ο κίνδυνος φτώχειας παρουσιάζει ελάχιστη μεταβολή, αλλά και σχετικά σημαντική υποχώρηση σε ορισμένες χώρες, όπως φαίνεται από τις τιμές του δείκτη σχετικής φτώχειας, όπως στην Πολωνία (-2,6%), τη Φινλανδία (-1,6%) και το Βέλγιο (-1,3%).

Στην Ελλάδα ο δείκτης σχετικής φτώχειας παρουσιάζει αύξηση κατά την περίοδο 2010-2017 μόνο με 0,1%. Πως εξηγείται η ελάχιστη αύξηση της σχετικής φτώχειας κατά την περίοδο της κρίσης, όπου η κοινωνία βίωσε σημαντική μείωση εισοδημάτων και αποχώρηση του βιοτικού επιπέδου γενικά; Δεδομένου επιπλέον ότι οι πληθυσμιακές ομάδες που κατά τεκμήριο είναι φτωχές ή ζουν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας, όπως είναι οι άστεγοι, τα άτομα σε ιδρύματα, οι Ρομά, κ.α., δεν περιλαμβάνονται στις δειγματοληπτικές έρευνες (είτε υπο-αντιπροσωπεύονται), θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι οι εκτιμήσεις αυτές για τη φτώχεια είναι υποεκτιμημένες. Επίσης, από την εξέταση του κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, στον οποίο περιλαμβάνονται εκτός από τη σχετική φτώχεια, οι υλικές στερήσεις και η ένταση εργασίας, το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζει σημαντική αύξηση μετά το 2010, όπως διαπιστώνεται παρακάτω.

Η εξήγηση για την ελάχιστη αύξηση της σχετικής φτώχειας κατά την περίοδο της κρίσης, όπου μεγάλα τμήματα της κοινωνίας υπέστησαν σημαντικές μειώσεις στο

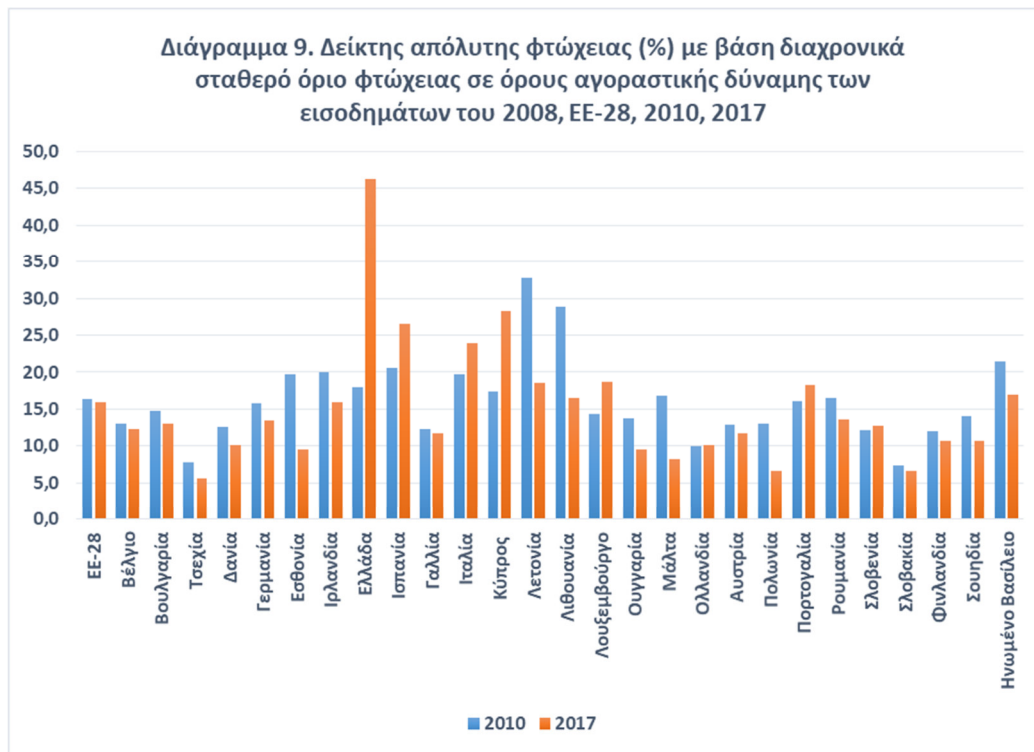
εισόδημα, βρίσκεται στο γεγονός ότι η σχετική γραμμή φτώχειας μετατοπίστηκε σε χαμηλότερο επίπεδο, όπως αυτό διαπιστώνεται και από τα επίσημα διαθέσιμα στοιχεία. Συγκεκριμένα, το όριο φτώχειας στην Ελλάδα ήταν 7.178 ευρώ το 2010, στη συνέχεια μειώνεται σταδιακά και το 2017 διαμορφώνεται σε 4.516 (ή 7.559 το 2010 και 5.411 το 2017 σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης), παρουσιάζει δηλαδή σημαντική μείωση κατά την περίοδο 2010-2017. Αξίζει να αναφερθεί ότι το όριο φτώχειας για την περίοδο αυτή παρουσιάζει μείωση σε τρεις μόνο χώρες της ΕΕ-28, στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Κύπρο, όπου ωστόσο, η μείωση στις τελευταίες δύο χώρες είναι ελάχιστη, ενώ σε όλες τις υπόλοιπες χώρες το όριο φτώχειας αυξάνεται. Σημειώνεται δηλαδή ότι, οι μεταβολές στην ανισοκατανομή των εισοδημάτων διαχρονικά, όπως και στα ποσοστά του κινδύνου φτώχειας ενδέχεται να αλλάξουν λόγω των αλλαγών στο όριο της φτώχειας, όπως αναφέρεται σε όλες τις σχετικές μελέτες.

Συνεπώς, ο δείκτης της σχετικής φτώχειας φαίνεται ότι δεν μπορεί να αποτυπώσει πλήρως την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης ειδικά στην Ελλάδα, καθώς προσδιορίζεται από το ύψος των εισοδημάτων των ατόμων που βρίσκονται στο μέσο της κατανομής του εισοδήματος και κατά συνέπεια, το όριο φτώχειας τείνει να μειώνεται όταν τα εισοδήματα των μεσαίων εισοδηματικών στρωμάτων μειώνονται, όπως συνέβη και στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης. Όπως επισημάνθηκε ήδη, το σχετικό ποσοστό φτώχειας εξαρτάται από το επίπεδο του διάμεσου εισοδήματος κάθε συγκεκριμένο έτος χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι μεταβολές των συνολικών εισοδημάτων και κυρίως, του εισοδήματος των ατόμων που βρίσκονται στο μέσο της κατανομής. Ως αποτέλεσμα, το ποσοστό σχετικής φτώχειας και οι ετήσιες μεταβολές του δεν επαρκούν για τη συγκριτική αποτίμηση τόσο της φτώχειας και επιπέδου διαβίωσης σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όσο και των διαχρονικών μεταβολών τους.

Πιο ενδεικτικός για την αποτύπωση των αλλαγών στα εισοδήματα (και το επίπεδο διαβίωσης) είναι ο *δείκτης απόλυτης φτώχειας*, όπως ορίζεται από το Eurostat, για τον οποίο χρησιμοποιείται ένα διαχρονικά σταθερό όριο φτώχειας (σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης). Έτσι, σε σύγκριση με το δείκτη σχετικής φτώχειας, ο δείκτης απόλυτης φτώχειας υπολογίζεται σύμφωνα με ένα διαχρονικά σταθερό όριο σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης και έτσι, μπορεί να αποτυπώνει καλύτερα τόσο το επίπεδο φτώχειας, όσο και τις αλλαγές της φτώχειας και των συνθηκών διαβίωσης διαχρονικά, ειδικά σε περίοδο οικονομικής κρίσης και ειδικότερα, όταν μειώνεται το διάμεσο εισόδημα. Ο δείκτης αυτός παρέχει μια διαφορετική (πιο πραγματική) εικόνα της φτώχειας, αποφεύγοντας την επίπτωση των διακυμάνσεων του ορίου φτώχειας στο ποσοστό φτώχειας.

Στο Διάγραμμα 9 παρουσιάζεται ο δείκτης της *απόλυτης φτώχειας*, με βάση ένα διαχρονικά σταθερό όριο φτώχειας σε όρους αγοραστικής δύναμης των εισοδημάτων του 2008 στις χώρες της ΕΕ-28 για τα έτη 2010 και 2017, όπου απεικονίζονται και οι μεταβολές των δεικτών κατά την περίοδο αυτή.

Διάγραμμα 9: Δείκτης απόλυτης φτώχειας (%) με βάση διαχρονικά σταθερό όριο φτώχειας σε όρους αγοραστικής δύναμης των εισοδημάτων του 2008, ΕΕ-27, 2010, 2017

Δεν υπάρχουν στοιχεία για την Κροατία. Πηγή: Eurostat: [Ilc_li22b].

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία, ο κίνδυνος απόλυτης φτώχειας για το σύνολο των χωρών της ΕΕ ανέρχεται σε 15,9% το 2017, παρουσιάζοντας μια μικρή μείωση (-0,4 μονάδες) κατά την περίοδο 2010-2017. Ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, κατά πολύ υψηλότερο κίνδυνο απόλυτης φτώχειας συγκριτικά καταγράφεται στην Ελλάδα (46,3%) και ακολουθούν Κύπρος (28,3%), Ισπανία (26,5%), Ιταλία (23,9%), Λουξεμβούργο (18,7%), Λετονία (18,6%), Πορτογαλία (18,3%) και Μεγάλη Βρετανία (17,0%).

Διαχρονικά, σε οκτώ χώρες της ΕΕ-28 καταγράφεται αύξηση στον κίνδυνο απόλυτης φτώχειας μετά την κρίση, γεγονός που απεικονίζει την επίδραση της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών περιορισμού των δημόσιων δαπανών για την αντιμετώπιση της φτώχειας. Σημειώνεται ωστόσο, ότι η αύξηση του κινδύνου απόλυτης φτώχειας αφορά λιγότερες χώρες συγκριτικά με την αύξηση του κινδύνου σχετικής φτώχειας κατά την ίδια περίοδο και αυτό οφείλεται στο ότι ο δείκτης του κινδύνου σχετικής φτώχειας είναι ευαίσθητος στις μεταβολές του εισοδήματος και κυρίως, της κατανομής του εισοδήματος, όπως ήδη αναφέρθηκε. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι, παρά το γεγονός ότι το όριο φτώχειας παρουσιάζει αύξηση σε όλες σχεδόν τις χώρες κατά την περίοδο 2010-2017 (με εξαίρεση την Ελλάδα, Κύπρος και Ισπανία, όπως αναφέρθηκε), σε οκτώ από το σύνολο των κρατών της ΕΕ η φτώχεια επίσης παρουσιάζει αύξηση.

Ωστόσο, η αύξηση του ποσοστού της απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα για την περίοδο 2010-2017, κατά 28,3 ποσοστιαίες μονάδες, είναι τόσο έντονη, που επισκιάζει αυτή που καταγράφεται στις υπόλοιπες επτά χώρες. Παρατηρείται πάντως ότι σχετικά σημαντικές αυξήσεις παρουσιάζονται και στις υπόλοιπες χώρες της νότιας Ευρώπης και ειδικά, σε αυτές που έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες συνέπειες από την οικονομική κρίση και έχουν εφαρμόσει προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής, όπως Κύπρος (κατά 10,9 ποσοστιαίες μονάδες), Ισπανία (κατά 5,7 μονάδες), Ιταλία (κατά 4,2 μονάδες) και Πορτογαλία (κατά 2,2 μονάδες). Σημειώνεται ότι στις χώρες αυτές καταγράφονται επίσης και από τους συγκριτικά υψηλότερους δείκτες σχετικής φτώχειας, καθώς και μεγαλύτερη αύξηση της σχετικής φτώχειας διαχρονικά (αν και σε όρους απόλυτης φτώχειας οι αυξήσεις εμφανίζονται μεγαλύτερες). Αξίζει να αναφερθεί ότι και η Λουξεμβούργο παρουσιάζει αύξηση της απόλυτης φτώχειας κατά 4,3 μονάδες για την περίοδο 2010-2017, παρά το γεγονός ότι το όριο φτώχειας καταγράφει επίσης αύξηση για την περίοδο αυτή.

Από την άλλη πλευρά, η απόλυτη φτώχεια παρουσιάζει μείωση στις περισσότερες χώρες της ΕΕ-28 μετά την οικονομική κρίση, όπως δείχνουν τα στοιχεία, με μεγαλύτερη μείωση στη Λετονία (-14,2 μονάδες), τη Λιθουανία (-12,3 μονάδες), την Εσθονία (-10,1 μονάδες), τη Μάλτα (-8,6 μονάδες), την Πολωνία (-6,4 μονάδες) κ.α.

Σημειώνεται ότι η απόλυτη φτώχεια φαίνεται να μειώνεται στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και το 2018, όπως δείχνουν τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν πολύ πρόσφατα από την Eurostat. Συγκεκριμένα, στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 ο δείκτης απόλυτης φτώχειας φτάνει σε 15,3% το 2018, παρουσιάζοντας μείωση κατά -0,6 ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με το 2017, ενώ μείωση καταγράφεται και στην Ελλάδα (κατά -1,4 ποσοστιαίες μονάδες από το 2017, φτάνοντας σε 44,9% το 2018). Ωστόσο η χώρα μας παραμένει η χώρα με κατά πολύ υψηλότερο ποσοστό απόλυτης φτώχειας σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Στα νέα μέλη της ΕΕ τα ποσοστά απόλυτης φτώχειας εμφανίζονται σχετικά χαμηλά, παρουσιάζοντας στις περισσότερες από αυτές και μια μικρή μείωση διαχρονικά, όπως στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Σλοβενία, τη Σλοβακία, κλπ. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου υπήρξε αύξηση του διάμεσου ισοδύναμο εισοδήματος και των πραγματικών εισοδημάτων, κυρίως των φτωχότερων και μεσαίων εισοδηματικών στρωμάτων. Πιθανότατα επίσης, δείχνει ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν ήταν περισσότερο εκτεθειμένο σε κίνδυνο φτώχειας το 2010 και το 2017 με βάση τις συνθήκες (το βιοτικό επίπεδο) το 2008, σύμφωνα με τον ορισμό του δείκτη φτώχειας, με βάση σταθερό όριο φτώχειας σε ένα προγενέστερο χρονικό σημείο.

Από την εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων για τα ποσοστά απόλυτης φτώχειας ανά ηλικία, ειδικά για την Ελλάδα διαπιστώνεται ότι παραπάνω από τα μισά άτομα (52,6%) σε ηλικία κάτω των 18 ετών (οι ανήλικοι) αντιμετωπίζουν κίνδυνο απόλυτης φτώχειας το 2017, ενώ ο αριθμός τους εμφανίζεται πάνω από διπλάσιος σε σχέση με το 2010 (20,7%). Το ποσοστό απόλυτης φτώχειας των ανήλικων στη χώρα μας είναι μακράν υψηλότερος σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες, ενώ ακολουθούν με επίσης συγκριτικά υψηλά ποσοστά η Ισπανία (33%), η Ιταλία (31,0%), η Κύπρος (29,8%) κτλ., οι οποίες είναι και από τις λίγες χώρες που παρουσιάζουν σημαντική αύξηση της απόλυτης φτώχειας των ανήλικων στην περίοδο της κρίσης.

(Παρατηρείται ότι ο δείκτης απόλυτης φτώχειας των ανηλίκων στις περισσότερες χώρες παρουσιάζει διακυμάνσεις από το την αρχή της κρίσης, αλλά στη συνέχεια μειώνεται. Στην Ελλάδα παρουσιάζει σταδιακή αύξηση, ξεπερνάει το 50% το 2013, φτάνει σε 55,7% το 2016 και το 2017 παρουσιάζει μια μικρή μείωση).

Αξίζει να επισημανθεί επιπλέον, ότι το ποσοστό απόλυτης φτώχειας των ατόμων άνω των 65 ετών στη χώρα μας φτάνει σε 42,4% το 2017 (αύξηση κατά 24,2 ποσοστιαίες μονάδες από το 2010, όπου ήταν 18,2%), ενώ το ποσοστό της σχετικής φτώχειας της ηλικιακής αυτής ομάδας καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό (13,5%) ανάλογα με την ηλικία, το 2017 στην Ελλάδα. Το ποσοστό απόλυτης φτώχειας των ατόμων άνω των 65 ετών, αν και είναι συγκριτικά λίγο χαμηλότερο από το αντίστοιχο του συνόλου (και των άλλων ηλικιακών ομάδων) στην χώρα μας, εμφανίζεται υψηλότερο σε ευρωπαϊκό επίπεδο και δείχνει ότι οι επιπτώσεις της κρίσης ήταν επίσης πολύ σημαντικές και για την ηλικιακή αυτή ομάδα.

Στη Βουλγαρία το ποσοστό απόλυτης φτώχειας των ανηλίκων φτάνει σε 20,3% το 2017, παρουσιάζοντας μια ελάχιστη μείωση σε σχέση με το 2010, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τα άτομα άνω των 65 ετών φτάνει το 11,4%, παρουσιάζοντας μείωση κατά 10,2 ποσοστιαίες μονάδες από το 2010. Σημειώνεται ότι το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-28 καταγράφει ποσοστό απόλυτης φτώχειας των ανηλίκων 19,1%.

Διαπιστώνεται γενικά ότι οι επιπτώσεις της κρίσης ανάλογα με τα συστήματα κοινωνικής προστασίας διαφαίνονται και από τους δείκτες απόλυτης φτώχειας, οι οποίοι, αν και στα πρώτα χρόνια της κρίσης παρουσιάζουν αύξηση σε όλες τις χώρες (και συνεπώς, σε όλους τους τύπους κοινωνικού κράτους), στη συνέχεια όμως καταγράφουν μείωση. Εξαίρεση αποτελούν οι χώρες που ανήκουν στο νοτιοευρωπαϊκό τύπου κοινωνικού κράτους, οι οποίες έχουν υποστεί κιάλας τις σημαντικότερες συνέπειες της κρίσης.

Ο δείκτης που μετράει το *χάσμα* (το βάθος) της σχετικής φτώχειας αποτυπώνει το πόσο απέχει το εισόδημα των φτωχών από το όριο φτώχειας κάθε χώρας. Στον παρακάτω Πίνακα παρουσιάζονται τα στοιχεία για το χάσμα της φτώχειας στις χώρες της ΕΕ-28, καθώς και η μεταβολή του δείκτη σε ποσοστιαίες μονάδες κατά την περίοδο 2010-2017.

Πίνακας 6: Χάσμα σχετικής φτώχειας στις χώρες της ΕΕ-28, 2010, 2017

Χώρα	2010	2017	Μεταβολή
ΕΕ-28	22,9	24,1	1,2
Βέλγιο	18,0	17,7	-0,3
Βουλγαρία	29,6	30,5	0,9
Τσεχία	21,1	16,6	-4,5
Δανία	21,6	21,7	0,1
Γερμανία	20,7	20,9	0,2
Εσθονία	23,2	20,7	-2,5
Ιρλανδία	15,5	18,3	2,8
Ελλάδα	23,4	30,3	6,9
Ισπανία	26,8	32,4	5,6
Γαλλία	19,5	16,7	-2,8
Κροατία	27,6	26,0	-1,6
Ιταλία	24,8	28,1	3,3

Κύπρος	18,0	15,1	-2,9
Λετονία	28,9	25,3	-3,6
Λιθουανία	32,6	28,0	-4,6
Λουξεμβούργο	18,6	21,8	3,2
Ουγγαρία	16,5	16,7	0,2
Μάλτα	17,3	17,5	0,2
Ολλανδία	16,2	17,8	1,6
Αυστρία	21,8	22,4	0,6
Πολωνία	22,2	23,6	1,4
Πορτογαλία	22,7	27,0	4,3
Ρουμανία	31,3	34,5	3,2
Σλοβενία	20,2	19,6	-0,6
Σλοβακία	25,7	26,0	0,3
Φινλανδία	13,8	13,7	-0,1
Σουηδία	19,9	21,2	1,3
Ηνωμένο Βασίλειο	21,4	20,1	-1,3

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων, Eurostat: [ilc_li11].

Από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι υπάρχει αύξηση χάσματος φτώχειας τόσο στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 (κατά 1,2%), όσο και σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, με μεγαλύτερη αύξηση να καταγράφεται στην Ελλάδα (κατά 6,9 ποσοστιαίες μονάδες), την Ισπανία (κατά 5,6 μονάδες), την Πορτογαλία (κατά 4,3 μονάδες), την Ιταλία (κατά 3,3 μονάδες), τη Ρουμανία και το Λουξεμβούργο (κατά 3,2 μονάδες), κλπ.

Η μεγάλη αύξηση του χάσματος φτώχειας στην Ελλάδα καταδεικνύει ότι εκτός από την αύξηση του κινδύνου φτώχειας υπάρχει και σημαντική επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού, όπως αυτό θα φανεί και παρακάτω από την εξέταση του δείκτη που αφορά στην υλική αποστέρηση. (Σημειώνεται ότι το χάσμα φτώχειας στη χώρα μας είχε φτάσει στο υψηλότερο ποσοστό, 32,7%, το 2013, παρουσιάζει κάποιες διακυμάνσεις στη συνέχεια, ενώ το 2017 καταγράφει μια μικρή μείωση).

Από την άλλη πλευρά, σε πολλές χώρες της ΕΕ το χάσμα της φτώχειας έχει μειωθεί διαχρονικά, όπως στη Λιθουανία (κατά -4,6 ποσοστιαίες μονάδες), την Τσεχία (κατά -4,5 μονάδες), τη Λετονία (κατά -3,6 μονάδες) κλπ. Η μείωση αυτή πιθανόν αντανάκλα αφενός το γεγονός ότι ένα σημαντικό αριθμό των φτωχών έχει βρεθεί οριακά κάτω από τα όρια φτώχειας με αποτέλεσμα το διάμεσο εισόδημα των φτωχών να εμφανίζεται αυξημένο, ή και αφετέρου, ότι το διάμεσο εισόδημα έχει υποστεί μεγαλύτερη μείωση, έτσι ώστε τα εισοδήματα των φτωχών να απέχουν πλέον λιγότερο από το όριο φτώχειας της χώρας.

Τα τελευταία χρόνια η Eurostat παρουσιάζει και έναν άλλο δείκτη που σχετίζεται με τη φτώχεια, αυτός του *επίμονου κινδύνου φτώχειας* (persistent at-risk-of-poverty-rate). Το ποσοστό επίμονου κινδύνου φτώχειας δείχνει το ποσοστό ατόμων με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας όχι μόνο κατά το έτος αναφοράς, αλλά και τουλάχιστον δύο από τα τρία προηγούμενα έτη. Έτσι, ο δείκτης αυτός καταγράφει τα μέλη της κοινωνίας που είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι στον συνεχή κίνδυνο φτώχειας για σχετικά μεγάλες χρονικές περιόδους. Το σκεπτικό πίσω από αυτόν τον δείκτη βασίζεται στη διαπίστωση ότι οι πιθανότητες ένα νοικοκυριό να ξεφύγει από τη

φτώχεια είναι μικρότερες, όσο περισσότερο (δηλαδή, μεγαλύτερο χρονικό διάστημα) το νοικοκυριό αυτό παραμένει κάτω από το όριο φτώχειας.

Τα στοιχεία για το σύνολο του πληθυσμού της ΕΕ-28 δείχνουν ότι το ποσοστό των ατόμων που αντιμετωπίζουν επίμονο κίνδυνο φτώχειας ανέρχεται σε 10,8% του πληθυσμού το 2017, παρουσιάζοντας μια μικρή αύξηση από το 2010 (κατά 0,8 ποσοστιαίες μονάδες). Ο κίνδυνος αυτός εμφανίζεται χαμηλότερος από το μέσο όρο στις μισές περίπου χώρες της ΕΕ-28 το 2017, όπως στη Τσεχία (4,4%), τη Δανία (5,5%), την Ολλανδία (5,6%), την Ουγγαρία (5,8%), τη Φινλανδία (6,0%), κτλ.¹²¹

Αντίθετα, στις υπόλοιπες περίπου μισές χώρες, παραπάνω από 11% του πληθυσμού αντιμετωπίζει επίμονο κίνδυνο φτώχειας, όπως στη Ρουμανία (19,1%), την Εσθονία και τη Λιθουανία (16,1%), τη Βουλγαρία (15,9%), την Κροατία (15,2%), τη Λετονία (14,9%), την Ισπανία (14,7%), την Ελλάδα (14,0%), κτλ.

Αξίζει να αναφερθεί ότι ο δείκτης του επίμονου κινδύνου φτώχειας εμφανίζεται υψηλότερος για τις οικογένειες με ανήλικα παιδιά σε ορισμένες χώρες (κυρίως της νότιας Ευρώπης) και ειδικά στην Ελλάδα και Βουλγαρία.¹²² Έτσι, στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το ποσοστό επίμονου κινδύνου φτώχειας για οικογένειες με ανήλικα παιδιά είναι κατά 0,7 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο από αυτό του συνόλου του πληθυσμού το 2017, ανέρχεται δηλαδή σε 11,5%. Σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό επίμονου κινδύνου φτώχειας για οικογένειες με ανήλικα παιδιά από το σύνολο του πληθυσμού τους εμφανίζεται σε αρκετές χώρες, όπως στη Ρουμανία (24,7%), την Ελλάδα (17,4%), την Ισπανία, την Ιταλία, τη Λιθουανία, τη Βουλγαρία και την Πορτογαλία (16% με 17%). Αντίθετα, ο δείκτης αυτός είναι χαμηλότερος, τόσο ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, όσο από το σύνολο του πληθυσμού τους στη Δανία (1,5%), τη Φινλανδία (2,6%), την Ολλανδία (3,3%), κτλ.

Ένας από τους βασικούς δείκτες, αυτός της *φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού* που υιοθετήθηκε από τον Eurostat στο πλαίσιο της «Στρατηγικής 2020», συνιστά μια πολυδιάστατη προσέγγιση της φτώχειας, καθώς δεν περιορίζεται μόνο στα εισοδηματικά κριτήρια, αλλά λαμβάνει υπόψη και άλλες δύο παραμέτρους, την υλική αποστέρηση και την ένταση εργασίας. Συγκεκριμένα, ο αριθμός ή το ποσοστό των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού συνδυάζει τρεις ξεχωριστούς δείκτες και αναφέρεται στα άτομα, τα οποία αντιμετωπίζουν μία τουλάχιστον από τις εξής τρεις καταστάσεις:

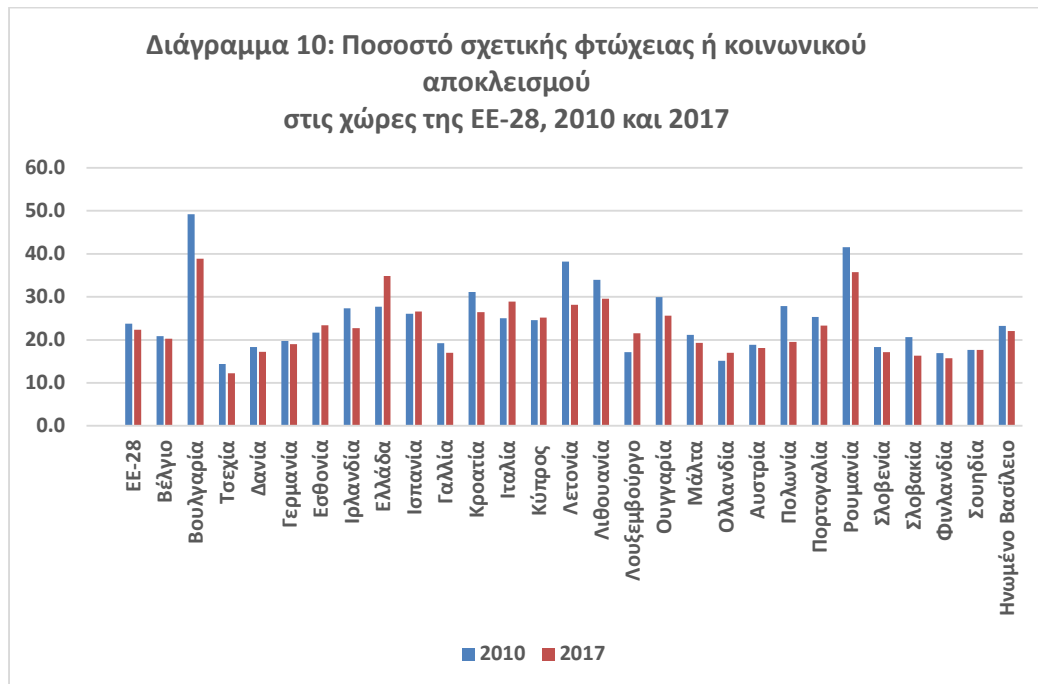
- άτομα που κινδυνεύουν από εισοδηματική φτώχεια, δηλαδή το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημά τους βρίσκεται κάτω από τα όρια φτώχειας,
- άτομα που αντιμετωπίζουν σοβαρή υλική αποστέρηση, δηλαδή τα άτομα που δεν μπορούν να καλύψουν τουλάχιστον τέσσερις από τις εννέα προκαθορισμένες βασικές ανάγκες που θεωρούνται απαραίτητες για μια ικανοποιητική ποιότητα ζωής και
- άτομα (ηλικίας 0 έως 59 ετών) που ζουν σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας, δηλαδή όσοι ζουν σε νοικοκυριά όπου οι ενήλικες δεν εργάζονται περισσότερο από το 20% του συνολικού εργάσιμου χρόνου κατά τη διάρκεια του προηγούμενων 12 μηνών (δηλαδή, του προηγούμενου έτους).

¹²¹ Eurostat: [ilc_li21].

¹²² Eurostat: [ilc_li23].

Στο Διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι τιμές του δείκτη για τις χώρες της ΕΕ-28 για τα έτη 2010 και 2017. Από μια πρώτη εξέταση των στοιχείων φαίνεται ότι το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού έχει αυξηθεί σημαντικά στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης, σε σύγκριση με τις άλλες χώρες, ενώ στη Βουλγαρία, αν και το ποσοστό αυτό παρουσιάζει σημαντική μείωση την ίδια περίοδο, εμφανίζεται σε υψηλότερο επίπεδο ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-28.

Διάγραμμα 10. Ποσοστό σχετικής φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, χώρες της ΕΕ-28, 2010 και 2017

Πηγή: Eurostat: [ilc-peps01].

Από τα διαθέσιμα στοιχεία διαπιστώνεται ότι το 22,4% του πληθυσμού στο σύνολο της ΕΕ-28 το 2017, μένει σε νοικοκυριά που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού. Το μερίδιο του πληθυσμού της ΕΕ-28 που κινδυνεύει από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μεταξύ των κρατών μελών. Σύμφωνα με τα στοιχεία, περισσότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού κινδύνευε από τη φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό σε τρία κράτη μέλη της ΕΕ το 2017, στη Βουλγαρία (38,9%), τη Ρουμανία (35,7%) και την Ελλάδα (34,8%), ενώ με επίσης υψηλά ποσοστά συγκριτικά ακολουθούν Λιθουανία (29,6%), Ιταλία (28,9%), Λετονία (28,2%), Ισπανία (26,6%), κλπ. Στο άλλο άκρο της κλίμακας, τα χαμηλότερα ποσοστά ατόμων που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό καταγράφονται στην Τσεχία (12,2%), τη Φινλανδία (15,7%), τη Σλοβακία (16,3%), τη Γαλλία και την Ολλανδία (17,0%), τη Δανία (17,2%), Σουηδία (17,7%), κλπ.

Κατά την περίοδο 2010-2017 καταγράφονται από ελάχιστες έως και σημαντικές μεταβολές ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες, όσον αφορά το κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού. Παρατηρείται καταρχάς ότι ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζει μια σχετικά μικρή μείωση για το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 (κατά -1,4 ποσοστιαίες μονάδες), όπως παρουσιάζει μείωση και στις περισσότερες (20) από τις Ευρωπαϊκές χώρες με τις σημαντικότερες μειώσεις να καταγράφονται στη Βουλγαρία (κατά -10,3 ποσοστιαίες μονάδες), τη Λετονία (κατά -10 ποσοστιαίες μονάδες), την Πολωνία (-8,3 μονάδες), τη Ρουμανία (κατά -5,8 μονάδες), την Κροατία (κατά -4,7 μονάδες), την Ιρλανδία (κατά -4,5 μονάδες), κλπ.

Αντίθετα, ο κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζει αύξηση σε οκτώ μόνο από το σύνολο των Ευρωπαϊκών χωρών κατά την περίοδο 2010-2017, με την μεγαλύτερη αύξηση να καταγράφεται στην Ελλάδα (κατά 7,1 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά 25,6%), το Λουξεμβούργο (κατά 4,4 ποσοστιαίες μονάδες), την Ιταλία (κατά 3,9 μονάδες), κλπ.

Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Eurostat για το 2018, που δημοσιεύθηκαν μετά την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας, ο δείκτης φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό συνεχίζει να μειώνεται στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ανάμεσα στις οποίες και στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το 2018 παρουσιάζει μείωση κατά 0,7 ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με το 2017, ενώ μεγαλύτερη μείωση καταγράφεται στη Βουλγαρία (κατά -6,1 μονάδες), την Ουγγαρία (-6,0 μονάδες), τη Ρουμανία (-3,2 μονάδες), την Ελλάδα (-3 μονάδες), την Ιταλία και την Κροατία (-1,6 μονάδες), κτλ. Αντίθετα, ο δείκτης παρουσιάζει ελάχιστη αύξηση σε 7 μόνο χώρες, όπως στην Εσθονία, τη Φινλανδία, το Λουξεμβούργο, κτλ. (από 0,2 έως και 1,0 ποσοστιαίες μονάδες).

Από την εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων σχετικά με το προφίλ των ατόμων που αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στις χώρες της ΕΕ-28 θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι γυναίκες, ανήλικοι, νέοι, άνεργοι και άτομα με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο είναι εκείνοι που βιώνουν, κατά μέσο όρο, μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού συγκριτικά με το σύνολο του πληθυσμού της ΕΕ-28 το 2017.

Ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στην ΕΕ-28 είναι μεγαλύτερος για τις γυναίκες (23,3%) από όσο για τους άνδρες (21,6%), χωρίς να παρατηρούνται πολύ σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις χώρες. Λαμβάνοντας υπόψη τα ποσοστά φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ανάλογα με την ηλικία και την επαγγελματική κατάσταση, όπως αναφέρεται παρακάτω, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι η διαφορά αυτή είναι σχετικά μικρή.

Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι υπάρχουν συγκριτικά μεγάλες διαφορές για κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ανάλογα με την ηλικία στο σύνολο του πληθυσμού της ΕΕ-28 το 2017, όπου ο υψηλότερος κίνδυνος (29,0%) καταγράφεται για νέους ηλικίας 18-24 ετών, ενώ ο χαμηλότερος κίνδυνος (18,2%) καταγράφεται για άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω. Ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού φτάνει σε 24,1% για άτομα μεγαλύτερης ηλικίας 55-64 ετών, ενώ τα άτομα σε εργάσιμη ηλικία (18-64 ετών) αντιμετωπίζουν επίσης σχετικά υψηλό κίνδυνο, 23,0%.

Αξίζει να αναφερθεί ότι και οι ανήλικοι (κάτω των 18 ετών) στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 αντιμετωπίζουν υψηλό κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (24,9%), υψηλότερο από το αντίστοιχο για το σύνολο του πληθυσμού.¹²³

Σημειώνεται ότι σε σύγκριση με το 2010, το 2017 ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζει μια ελάχιστη μείωση σε όλες τις ηλικιακές ομάδες στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, ενώ η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα όπου ο κίνδυνος αυτός αυξάνεται και μάλιστα σημαντικά, με πάνω από 10 ποσοστιαίες μονάδες μετά το 2010 σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, εκτός των ατόμων άνω των 65 ετών. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι νέοι, ηλικίας 18-24 ετών είναι η μόνη ηλικιακή ομάδα για την οποία στις περισσότερες χώρες έχει αυξηθεί διαχρονικά ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού.

Όσον αφορά την Ελλάδα και τη Βουλγαρία, παρατηρείται ότι καταγράφουν από τα υψηλότερα, συγκριτικά, ποσοστά κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού σε όλες τις ηλικιακές ομάδες ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Στον παρακάτω Πίνακα παρουσιάζονται τα ποσοστά του δείκτη για τις δύο χώρες ανάλογα με την ηλικία.

Πίνακας 7. Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (%) ανάλογα με την ηλικία, ΕΕ-28, Βουλγαρία, Ελλάδα, 2017

Ηλικία	ΕΕ-28	Βουλγαρία	Ελλάδα
Κάτω των 18 ετών	24,9	41,6	36,2
18-24 ετών	29,0	44,5	47,0
18-64 ετών	23,0	34,8	38,6
55-64 ετών	24,1	34,6	38,5
Άνω των 65 ετών	18,2	48,9	22,8

Πηγή: Eurostat: [ilc_peps01].

Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα καταγράφεται ο υψηλότερος κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού μεταξύ των χωρών της ΕΕ-28 για τις τρεις από τις πέντε εξεταζόμενες ηλικιακές ομάδες (18-24 ετών, 18-64 ετών και 55-64 ετών) και ακολουθούν η Βουλγαρία και η Ρουμανία. Όσον αφορά τις άλλες δύο ηλικιακές ομάδες, για τα άτομα ηλικίας κάτω των 18 ετών υψηλότερο ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού καταγράφεται στη Ρουμανία και ακολουθούν η Βουλγαρία και η Ελλάδα, ενώ το ποσοστό αυτό για τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα, άνω των 65 ετών, εμφανίζεται υψηλότερο στη Βουλγαρία. Στην Ελλάδα τα άτομα άνω των 65 ετών είναι η μοναδική ηλικιακή ομάδα, για την οποία το ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού για την χώρα μας βρίσκεται σε μεσαίο επίπεδο συγκριτικά με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τα πρόσφατα στοιχεία της Eurostat για το 2018, όπως για το σύνολο του πληθυσμού, έτσι και για όλες τις ηλικιακές ομάδες ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το 2018 παρουσιάζει μικρή μείωση σε σύγκριση με το 2017, με μεγαλύτερες μειώσεις από το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 να καταγράφονται στη Βουλγαρία (από -3,8 μονάδες για τα άτομα άνω των 65 ετών έως και -9,5 μονάδες για τους νέους 18-24

¹²³ Πηγή: Eurostat: [ilc_peps01].

ετών), καθώς και στην Ελλάδα (από -1,5 μονάδες για τα άτομα άνω των 65 ετών έως και -3,6 μονάδες για τα άτομα εργάσιμης ηλικίας 18-64 ετών και – 3,7 μονάδες για τους νέους 18-24 ετών).

Η επαγγελματική κατάσταση των ατόμων είναι επίσης ένας παράγοντας, οποίος έχει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, όπως φαίνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία. Όπως είναι αναμενόμενο, οι άνεργοι αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα υψηλό κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, ο οποίος παραμένει σχετικά σταθερός διαχρονικά, ενώ το σύνολο των απασχολούμενων (άνω των 18 ετών), όπως και οι απασχολούμενοι ως μισθωτοί είναι οι κατηγορίες με το συγκριτικά χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας στις ΕΕ-28. Στον Πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται τα ποσοστά του κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ανάλογα με την επαγγελματική δραστηριότητα στην ΕΕ-28, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα.

Πίνακας 8. Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (%) ανάλογα με την επαγγελματική κατάσταση του ατόμου (άνω των 18 ετών), ΕΕ-28, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2017

Επαγγελματική Κατάσταση	ΕΕ-28	Βουλγαρία	Ελλάδα
Απασχολούμενοι	12,0	23,3	22,7
Μισθωτοί	10,0	24,1	18,2
Ελ. Επαγγελματίες	23,7	16,2	32,1
Άνεργοι	64,9	74,5	68,7
Συνταξιούχοι	18,7	47,4	23,6

Πηγή: Eurostat: [ilc_peps02]

Όπως δείχνουν τα στοιχεία, τα άτομα σε όλες τις βασικές ομάδες στην Ελλάδα, ανάλογα με την επαγγελματική κατάσταση, αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού συγκριτικά με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-28, ενώ είναι η μόνη χώρα στην οποία καταγράφεται σημαντική αύξηση του κινδύνου αυτού από το 2010 σε όλες τις κατηγορίες, εντός των συνταξιούχων. Στη Βουλγαρία επίσης ο κίνδυνος είναι από τους υψηλότερους σε ευρωπαϊκό επίπεδο για όλες τις κατηγορίες, με εξαίρεση τους ελεύθερους επαγγελματίες, παρά τη σημαντική μείωση του κινδύνου για όλες τις κατηγορίες με πάνω από 10 ποσοστιαίες μονάδες από το 2010, (με εξαίρεση τον κίνδυνο για τους άνεργους, όπου η μείωση είναι συγκριτικά μικρή, κατά 5 μονάδες).

Αξίζει να επισημανθεί ότι οι απασχολούμενοι στο σύνολό τους, όπως και οι μισθωτοί και στις δύο χώρες, Βουλγαρία και Ελλάδα, αντιμετωπίζουν από τα υψηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. Στην κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών η Ελλάδα είναι ανάμεσα στις τρεις χώρες με το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ η Βουλγαρία είναι ανάμεσα στις χώρες με το υψηλότερο κίνδυνο για τους συνταξιούχους. Σημειώνεται ότι εκτός από τη Βουλγαρία, στα αρκετά από τα νέα μέλη της ΕΕ οι συνταξιούχοι παρουσιάζουν αρκετά υψηλά ποσοστά φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, με πάνω από το 30% του συνόλου των συνταξιούχων, όπως Λετονία (48,9%), Εσθονία (47,4%), Λιθουανία (43,7%), Ρουμανία (33,4%) και Κροατία (32,5%).

Σύμφωνα με τα πρόσφατα στοιχεία της Eurostat για το 2018, όπως για το σύνολο του πληθυσμού, έτσι και για όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το 2018 παρουσιάζει μικρή μείωση σε σύγκριση με το 2017, με μεγαλύτερες μειώσεις από το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 να καταγράφονται στη Βουλγαρία (από -1,6 μονάδες για τους ελεύθερους επαγγελματίες έως και -6,1 μονάδες για τους μισθωτούς), καθώς και στην Ελλάδα (από -1,6 μονάδες για τους μισθωτούς έως και -5,0 μονάδες για τους ελεύθερους επαγγελματίες).

Η οικογενειακή κατάσταση των ατόμων είναι άλλος ένας παράγοντας, οποίος επηρεάζει τη διαμόρφωση του κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, όπως φαίνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία. Έτσι, ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση, το πάνω από το ένα πέμπτο των νοικοκυριών με ή χωρίς παιδιά στην ΕΕ-28 αντιμετωπίζει κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ η Βουλγαρία και η Ελλάδα είναι ανάμεσα στις χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά.¹²⁴ Συγκεκριμένα, το 40,3% από τις οικογένειες χωρίς παιδιά στη Βουλγαρία (το υψηλότερο ποσοστό στην ΕΕ-28) και το 33,5% στην Ελλάδα (το τρίτο υψηλότερο ποσοστό μετά τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία) αντιμετωπίζουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, έναντι του 21,6% κατά μέσο όρο στις χώρες της ΕΕ-28. Επίσης, και οι οικογένειες με παιδιά στις δύο χώρες εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, 37,5% στη Βουλγαρία (και τη Ρουμανία) και 36,2% στην Ελλάδα (έναντι το 23,3% κατά μέσο όρο στις χώρες της ΕΕ-28). Σημειώνεται επιπλέον ότι ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση, όπως και στο σύνολο του πληθυσμού, η Βουλγαρία παρουσιάζει μείωση του κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού κατά την περίοδο 2010-2017, διατηρώντας ωστόσο τα υψηλότερα ποσοστά σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αντίθετα, η Ελλάδα είναι από τις ελάχιστες χώρες (μαζί με την Ιταλία, Ισπανία και Κύπρος) όπου καταγράφεται αύξηση του κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού και μάλιστα, κατά πολύ μεγαλύτερη συγκριτικά με τις προαναφερόμενες άλλες τρεις χώρες.

Ενώ ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού είναι μια πολυδιάστατη προσέγγιση, περιλαμβάνει δηλαδή δείκτη σχετικής φτώχειας, υλική αποστέρηση και εργασιακή ένταση, η εξέταση μόνο της υλικής αποστέρησης παρέχει μια συμπληρωματική, αλλά και πιο ολοκληρωμένη εικόνα, βασισμένη σε αντικειμενικά και απόλυτα κριτήρια, σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών και ειδικά στην Ελλάδα, όπου οι πολιτικές λιτότητας σε συνδυασμό με την υπερφορολόγηση έχουν συμβάλει στην επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης, όπως αναφέρεται και σε προηγούμενες μελέτες.

6.3. Επίπεδο διαβίωσης, υλική αποστέρηση και οικονομική στενότητα

Για την εξέταση του βιοτικού επιπέδου μιας χώρας, εκτός από το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα που χρησιμοποιείται ευρύτερα, η Έρευνα Εισοδήματος και

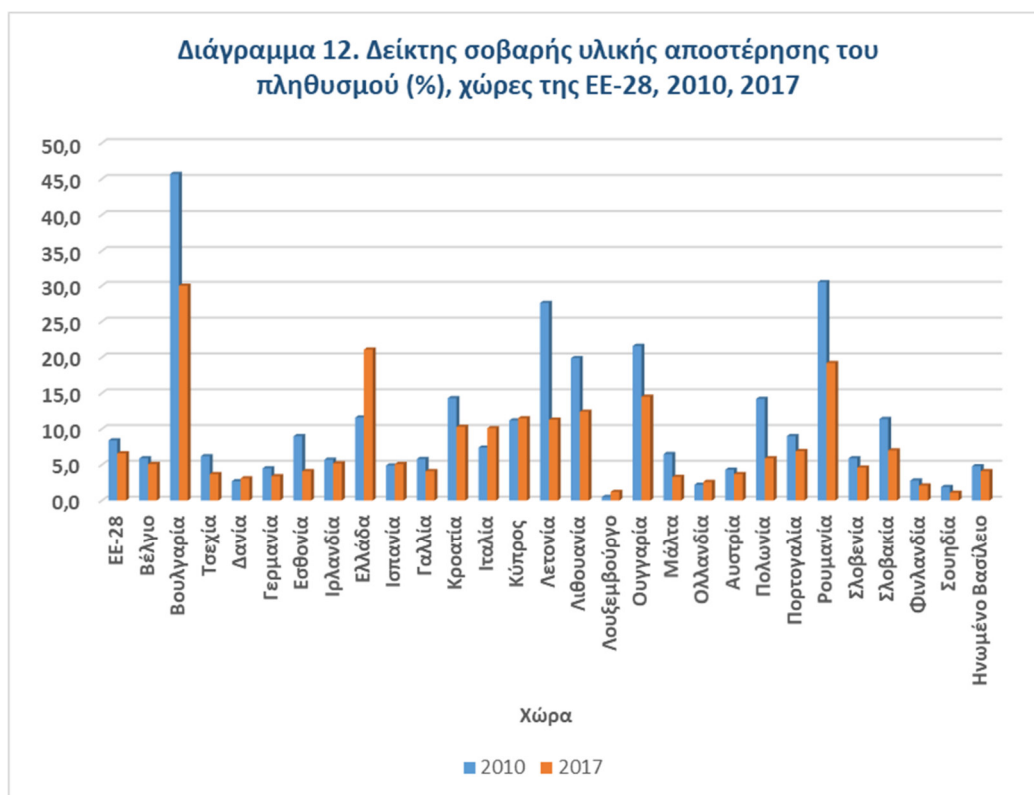
¹²⁴ Πηγή: Eurostat: [ilc_peps02]

Συνθηκών Διαβίωσης, παρέχει και σημαντικές πληροφορίες που αφορούν στην υλική αποστέρηση, την οποία βιώνουν τμήματα του πληθυσμού.

Η υλική αποστέρηση αναφέρεται στη δυνατότητα των ατόμων να καλύψουν ορισμένες βασικές ανάγκες, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής των νοικοκυριών. Οι βασικές αυτές ανάγκες περιλαμβάνουν τα εξής: 1) αποπληρωμή πάγιων λογαριασμών χωρίς δυσκολία, 2) μια εβδομάδα διακοπές του χρόνου, 3) γεύμα με κρέας ή ψάρι κάθε δεύτερη ημέρα, 4) αντιμετώπιση έκτακτων, αλλά αναγκαίων δαπανών, 5) χρήση τηλεφώνου (συμπεριλαμβανομένου του κινητού), 6) κατοχή έγχρωμης τηλεόρασης, 7) κατοχή πλυντηρίου, 8) κατοχή αυτοκινήτου και 9) εξασφάλιση επαρκούς θέρμανσης στο σπίτι.

Σύμφωνα με τον ορισμό της Eurostat, *σοβαρή υλική αποστέρηση* βιώνει ένα άτομο (ή νοικοκυριό) όταν αδυνατεί να καλύψει τουλάχιστον τέσσερες από τις παραπάνω εννέα βασικές ανάγκες, ενώ αντιμετωπίζει *υλική αποστέρηση* όταν αδυνατεί να καλύψει τουλάχιστον τρεις από τις βασικές ανάγκες. Στο Διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζεται ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης στις χώρες της ΕΕ-28 για τα έτη 2010 και 2017, δηλαδή το ποσοστό των ατόμων που αδυνατεί να καλύψει τουλάχιστον τέσσερες βασικές ανάγκες.

Διάγραμμα 12. Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης του πληθυσμού (%), χώρες της ΕΕ-28, 2010, 2017

Πηγή: Eurostat: [ilc_sip8].

Όπως δείχνουν τα στοιχεία, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης στην ΕΕ-28 ήταν 6,6% το 2010, παρουσιάζοντας μείωση με 1,8 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά

20% σε σύγκριση με το 2010 (8,4%). Στα περισσότερα κράτη μέλη ο δείκτης ήταν σε μονοψήφιους αριθμούς το 2017 και επιπλέον, ήταν χαμηλότερος σε σύγκριση με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-28, με εξαίρεση μόνο τη Σλοβακία και την Πορτογαλία που καταγράφουν μονοψήφια ποσοστά υψηλότερα από το μέσο όρο για το σύνολο των χωρών. Παρατηρείται επιπλέον ότι σε μερικές χώρες ο δείκτης αποστέρησης ήταν αρκετά χαμηλότερος από το μέσο όρο, κάτω από 3,0%, όπως στην Ολλανδία (2,6%), τη Φινλανδία (2,1%), το Λουξεμβούργο (1,2%) και τη Σουηδία (1,1%).

Στο άλλο άκρο, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης παρουσιάζει διψήφιο ποσοστό σε επτά μόνο χώρες από το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, με τα υψηλότερα ποσοστά να καταγράφονται στη Βουλγαρία (30,0%), την Ελλάδα (21,1%), τη Ρουμανία (19,7%), την Ουγγαρία (14,5%), κτλ.

Κατά την περίοδο 2010-2017, στα περισσότερα κράτη-μέλη της ΕΕ σημειώθηκε σχετικά μικρή μείωση του ποσοστού του πληθυσμού που αντιμετωπίζει σοβαρή υλική αποστέρηση, ενώ σε ορισμένες χώρες η μείωση αυτή είναι σημαντική όπως στη Βουλγαρία (κατά -15,7 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά -34%), τη Λετονία (κατά -16,3 μονάδες, τη Ρουμανία (κατά -11,3 μονάδες), κτλ.

Από την άλλη πλευρά, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης παρουσιάζει ελάχιστη αύξηση σε ορισμένες χώρες, έως και μια ποσοστιαία μονάδα στην Ισπανία, την Κύπρο, τη Δανία και την Ολλανδία, ενώ σχεδόν διπλασιάστηκε στην Ελλάδα μεταξύ 2010 και 2017, αυξήθηκε από 11,6% σε 21,1% (με 9,5 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά 82% περίπου), ενώ υπήρξε συγκριτικά μεγάλη αύξηση και στην Ιταλία (με 2,7 μονάδες ή κατά 36%).

Ειδικά για την Ελλάδα αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως δείχνουν τα διαθέσιμα στοιχεία και τονίζεται από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, το έτος 2017 ήταν η πρώτη χρονιά μετά από μία σειρά ετών κατά την οποία ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης σημείωσε μείωση, τόσο στο σύνολο του πληθυσμού, όσο και κατά ηλικιακή ομάδα, με μόνη εξαίρεση την ομάδα 65 ετών και άνω που σημείωσε αύξηση κατά 0,6 ποσοστιαίες μονάδες. Επιπλέον, σύμφωνα και τα πρόσφατα στοιχεία της Eurostat για το 2018, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης παρουσιάζει και πάλι μείωση, σε σύγκριση με το 2017, στην Ελλάδα (κατά -4,4 μονάδες, φτάνοντας σε 16,7% του συνόλου του πληθυσμού), όπως και στη Βουλγαρία (κατά -9,1 μονάδες, φτάνοντας σε 20,9% του συνόλου του πληθυσμού).

Ωστόσο, στην Ελλάδα, όπως και στη Βουλγαρία, το 2017 καταγράφονται τα υψηλότερα ποσοστά νοικοκυριών ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες, που αδυνατούν να καλύψουν συγκεκριμένες βασικές κατηγορίες αναγκών που θεωρείται ότι εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης, όπως φαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 9. Αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών του πληθυσμού (%), 2017, Βουλγαρία και Ελλάδα

Κατηγορία αναγκών	Βουλγαρία	Ελλάδα
Αντιμετώπιση βασικών αναγκών	43,8	36,0
Γεύμα με κρέας ή ψάρι κάθε 2-η μέρα	31,7	13,2
Αντιμετώπιση έκτακτων δαπανών	53,2	52,7

Μια βδομάδα διακοπές το χρόνο	52,6	50,9
Εξασφάλιση επαρκούς θέρμανσης	36,5	25,7
Αποπληρωμή ενοίκιο, στεγαστικών ή άλλων δανείων	33,8	44,9
Αποπληρωμή λογαριασμών κοινής ωφέλειας	31,1	38,5

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_md01], [ilc_md02], [ilc_md03], [ilc_md04], [ilc_md05], [ilc_md07].

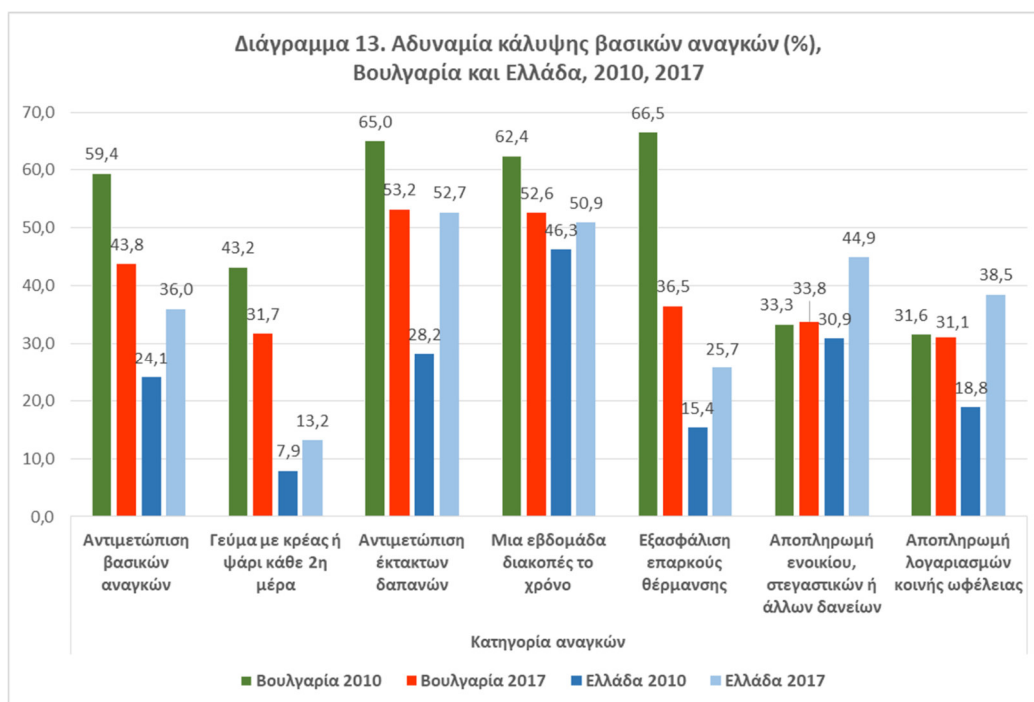
Παρατηρείται καταρχάς ότι το 2017 πάνω από το μισό του πληθυσμού της Ελλάδας (52,7%) αδυνατεί να αντιμετωπίσει χωρίς δυσκολία έκτακτες δαπάνες, όπως επίσης δεν έχει δυνατότητα για διακοπές μια φορά το χρόνο, σχεδόν ο μισός πληθυσμός (44,9%) αδυνατεί να αποπληρώσει πάγιες υποχρεώσεις που περιλαμβάνουν ενοίκιο, στεγαστικό ή άλλο δάνειο κλπ., πάνω από το 1/3 του πληθυσμού (36,0%) αδυνατεί να αντιμετωπίσει βασικές καθημερινές ανάγκες και το 1/4 του πληθυσμού δεν μπορεί να εξασφαλίσει επαρκή θέρμανση στο σπίτι του.

Στη Βουλγαρία πάνω από το μισό του πληθυσμού της χώρας (53,2%) αδυνατεί να αντιμετωπίσει χωρίς δυσκολία έκτακτες δαπάνες, όπως και να έχει δυνατότητα για διακοπές μια φορά το χρόνο το 2017, σχεδόν ο μισός πληθυσμός (43,8%) αδυνατεί να αντιμετωπίσει βασικές καθημερινές ανάγκες (πάνω από τρεις), πάνω από το 1/3 των νοικοκυριών (33,8%) αδυνατεί να αποπληρώσει πάγιες υποχρεώσεις που περιλαμβάνουν ενοίκιο, στεγαστικό ή άλλο δάνειο κλπ., καθώς και να εξασφαλίσει επαρκή θέρμανση (36,5%) και σχεδόν το 1/3 του πληθυσμού αδυνατεί να αποπληρώσει λογαριασμών κοινής ωφέλειας, καθώς και να εξασφαλίσει γεύμα με κρέας ή ψάρι κάθε δεύτερη μέρα.

Κατά την περίοδο 2010-2017, στην Ελλάδα σε όλα τα αναφερόμενα πεδία που αφορούν στη δυνατότητα κάλυψης βασικών αναγκών, παρουσιάζονται σημαντικές μεταβολές που δείχνουν αύξηση τον αριθμό των νοικοκυριών, τα οποία αδυνατούν να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες, όπως φαίνεται από τα στοιχεία το παρακάτω Διαγράμματος. Οι μεγαλύτερες ποσοστιαίες αυξήσεις αφορούν τα νοικοκυριά που αδυνατούν να αποπληρώσουν λογαριασμούς κοινής ωφέλειας (παραπάνω από διπλάσιο ποσοστό κατά την εξεταζόμενη περίοδο, από 18,8% το 2010 σε 38,5% το 2017), εκείνα που δυσκολεύονται να καλύψουν έκτακτες δαπάνες (από 28,2% το 2010 σε 52,7% το 2017), τα νοικοκυριά που αδυνατούν να αποπληρώσουν ενοίκιο, στεγαστικών ή άλλων δανείων (από 30,9% σε 44,9% το 2017), τα νοικοκυριά που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν επαρκή θέρμανση στο σπίτι τους (από 15,4% το 2010 σε 25,7% το 2017), και τα νοικοκυριά που αδυνατούν να εξασφαλίσουν γεύμα με κρέας ή ψάρι κάθε δεύτερη μέρα (από 7,9% το 2010 σε 13,2% το 2017).

Αντίθετα, στη Βουλγαρία, σε όλα τα αναφερόμενα πεδία που αφορούν στη δυνατότητα κάλυψης βασικών αναγκών, εκτός από την αδυναμία αποπληρωμής ενοικίου, στεγαστικών ή άλλων δανείων, κατά την περίοδο 2010-2017 παρουσιάζονται επίσης σημαντικές μεταβολές που, σε αντίθεση με την Ελλάδα, δείχνουν μείωση των νοικοκυριών, τα οποία αδυνατούν να καλύψουν τις βασικές ανάγκες διαβίωσης, αν και παρά το γεγονός αυτό τα ποσοστά αυτά παραμένουν ανάμεσα στα υψηλότερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Διάγραμμα 13. Αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών του πληθυσμού (%), Βουλγαρία και Ελλάδα, 2010-2017

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat: [ilc_md01], [ilc_md02], [ilc_md03], [ilc_md04], [ilc_md05], [ilc_md07].

Όπως αναφέρθηκε ήδη, στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία καταγράφονται τα υψηλότερα ποσοστά νοικοκυριών ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες που αδυνατούν να καλύψουν τις παραπάνω βασικές κατηγορίες αναγκών που εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης και όπως παρατηρείται από τα στοιχεία, όσον αφορά ορισμένες ανάγκες, όπως η πληρωμή λογαριασμών κοινής ωφέλειας και η αποπληρωμή ενοικίων, στεγαστικών και άλλων δανείων, η χώρα μας παρουσιάζει τα υψηλότερα ποσοστά, ακόμα και από τη Βουλγαρία.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι τα ποσοστά αδυναμίας για κάλυψη βασικών αναγκών στα περισσότερα πεδία διπλασιάζονται ή και τριπλασιάζονται, αν εξετάσουμε τα αντίστοιχα στοιχεία που αφορούν αντί για το σύνολο του πληθυσμού, τον πληθυσμό που βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας. Για παράδειγμα, το 45,5% των νοικοκυριών αυτών στη χώρα μας και το 61,9% στη Βουλγαρία αδυνατούν να εξασφαλίσουν γεύμα με κρέας ή ψάρι κάθε δεύτερη μέρα, 58,6% των νοικοκυριών στην Ελλάδα και 52,3% στη Βουλγαρία αδυνατούν να πληρώσουν λογαριασμούς κοινής ωφέλειας. Επιπλέον, η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα στην οποία τα ποσοστά των νοικοκυριών που αδυνατούν να καλύψουν βασικές ανάγκες διαβίωσης παρουσιάζει τόσο μεγάλη αύξηση κατά την περίοδο της κρίσης. Σημειώνεται ότι σχετικά μικρές αυξήσεις καταγράφονται σε ελάχιστες χώρες (κυρίως σε αυτές του νότου, Ιταλία, Ισπανία, Κύπρος).

Αξίζει τέλος να αναφερθεί και η άποψη των ίδιων των ατόμων σχετικά με την οικονομική τους στενότητα και την υλική αποστέρηση. Συγκεκριμένα, Eurostat διαθέτει στοιχεία που καταγράφουν την εκτίμηση των ατόμων σχετικά με την αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών (πάνω από τρία πεδία αναγκών), καθώς και πολύ μεγάλη αδυναμία (αφορά την κάλυψη πάνω από τέσσερα πεδία/ κατηγορίες αναγκών). Ο δείκτης αυτός (ο οποίος είναι ένα υποκειμενικό μέτρο) παρουσιάζει το ποσοστό των ατόμων που δηλώνει ότι με δυσκολία ή πολύ μεγάλη δυσκολία καλύπτουν βασικές ανάγκες (ή ικανότητα να 'τα βγάλουν πέρα' - make ends meet).

Για το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, πάνω από το ένα πέμπτο του πληθυσμού (21,6%) αντιμετωπίζει αδυναμία ή πολύ μεγάλη αδυναμία να καλύψει βασικές ανάγκες (7,7% έχει πολύ μεγάλη δυσκολία και 13,9% έχει δυσκολία). Η Ελλάδα καταγράφει (μακράν) υψηλότερο ποσοστό αδυναμίας ή πολύ μεγάλης αδυναμίας κάλυψης βασικών αναγκών ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, (77,2%, όπου 37,3% αντιμετωπίζει αδυναμία και 39,9% αντιμετωπίζει μεγάλη αδυναμία). Ακολουθούν η Βουλγαρία με ποσοστό 58,4%, η Κύπρος (43,6%), η Ουγγαρία (41,2%), η Ρουμανία (37,4%) κλπ. Από την άλλη πλευρά, λιγότεροι από 10% αντιμετωπίζουν αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών στη Νορβηγία, τη Σουηδία, τη Γερμανία, τη Φινλανδία, την Ολλανδία.

Συνοψίζοντας την μέχρι τώρα ανάλυση θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης εμφανίζεται μια σημαντική πτώση του βιοτικού επιπέδου των νοικοκυριών στην Ελλάδα (αν και οι περισσότεροι δείκτες παρουσιάζουν μια μικρή αποκλιμάκωση μετά το 2014, όπως δείχνουν τα διαθέσιμα στοιχεία). Ιδιαίτερα ανησυχητικό είναι το γεγονός ότι την ίδια περίοδο τα νοικοκυριά της ΕΕ φαίνεται να εξέρχονται από τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης, το οποίο αποτυπώνεται στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους. Το αποτέλεσμα των δύο αυτών αντίθετων τάσεων είναι να διευρύνονται ακόμα περισσότερο οι αποκλίσεις στο βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού της Ελλάδας και των χωρών της ΕΕ.

6.4. Επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων στα επίπεδα της φτώχειας

Ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων και του συστήματος κοινωνικής προστασίας γενικά, είναι πολύ σημαντικός τόσο στην κατανομή του εισοδήματος, όσο και στα επίπεδα της φτώχειας μιας χώρας. Επίσης, το ύψος και η διάρθρωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων αποτελούν κρίσιμος παράγοντας στη σύγκριση και την εξέταση των διαφορών στα επίπεδα της ανισότητας και της φτώχειας ανάμεσα στις χώρες, όπως έχουν επισημανθεί πολλές προηγούμενες μελέτες.¹²⁵

Η εξέταση του ρόλου των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη διαμόρφωση των επιπέδων της φτώχειας βασίζεται στα διαθέσιμα στοιχεία του Eurostat, που αφορούν στον κίνδυνο φτώχειας πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, όπου οι κοινωνικές μεταβιβάσεις διακρίνονται σε συντάξεις και λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις. Οι τελευταίες

¹²⁵ Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος, 2010. Επίσης, Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου, 2005.

περιλαμβάνουν τα διάφορα επιδόματα, όπως οικογενειακά, ανεργίας, αναπηρίας κλπ. Στο Διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζονται:

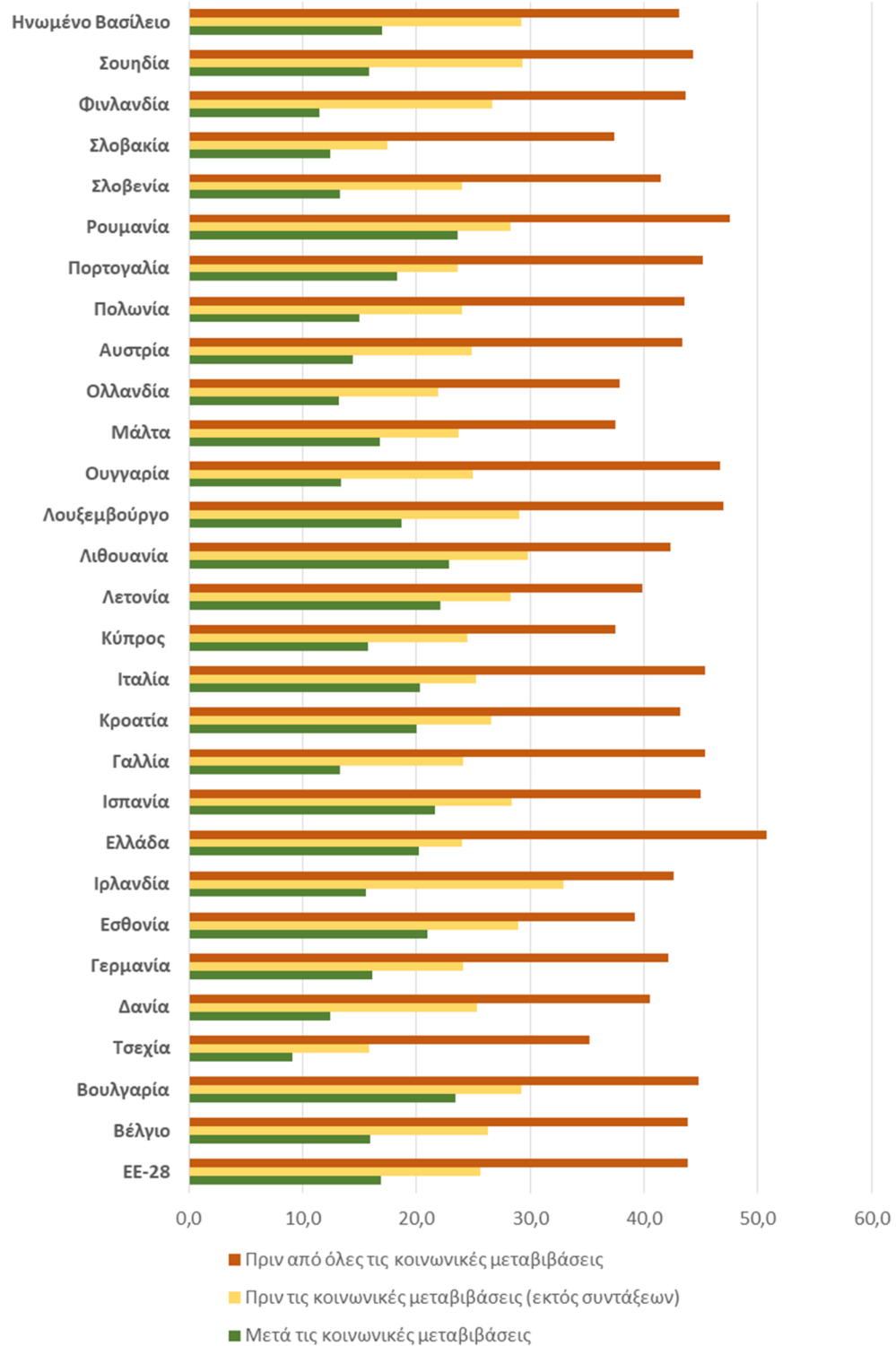
- τα ποσοστά φτώχειας μετά όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων (δηλαδή, το ποσοστό φτώχειας συμπεριλαμβανομένων όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων) στις χώρες της ΕΕ-28,

- τα ποσοστά φτώχειας χωρίς (πριν) κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην των συντάξεων και - τα ποσοστά φτώχειας πριν όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (δηλαδή χωρίς όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις - συντάξεις και λοιπές μεταβιβάσεις).

Τα στοιχεία αποκαλύπτουν την επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη διαμόρφωση του ποσοστού φτώχειας σε κάθε χώρα και όπως φαίνεται, η επίδραση αυτή είναι πολύ σημαντική.

Διάγραμμα 11: Ποσοστό φτώχειας (%) πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις στις χώρες της ΕΕ-28, 2017

Διάγραμμα 11. Ποσοστό φτώχειας (%) πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, χώρες της ΕΕ-28, 2017

Πηγή: Eurostat: [ilc_li02], [ilc_li10], [ilc_09].

Συγκρίνοντας το ποσοστό φτώχειας (μετά όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων) με το ποσοστό φτώχειας χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις, πλην συντάξεων, παρατηρείται εύκολα ότι η σχετική απόκλιση είναι αρκετά περιορισμένη στην Ελλάδα, δηλαδή το ποσοστό φτώχειας χωρίς λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις θα ήταν μόνο με 3,8 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο, ενώ στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 θα ήταν με 8,7 μονάδες υψηλότερο. Η πολύ χαμηλή επίδραση των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων συνεχίζεται και σε όλη την περίοδο μετά την εκδήλωση της κρίσης, όπως δείχνουν τα στοιχεία και όπως αναφέρουν και άλλες μελέτες.¹²⁶ Φαίνεται κιόλας ότι το ποσοστό φτώχειας χωρίς τις λοιπές μεταβιβάσεις στην Ελλάδα είναι σε σχετικά χαμηλό επίπεδο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες.

Αντίθετα, με την ενσωμάτωση και των συντάξεων στις κοινωνικές μεταβιβάσεις, δηλαδή όταν δεν συνυπολογίζονται στο ποσοστό φτώχειας το σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων (μαζί με τις συντάξεις), το ποσοστό φτώχειας στην Ελλάδα υπερδιπλασιάζεται (φτάνει το 50,8%) και είναι το υψηλότερο στην ΕΕ-28, ενώ σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια εμφανίζει ισχυρές τάσεις διεύρυνσης. Το υψηλό λοιπόν ποσοστό φτώχειας στη χώρα μας είναι αποτέλεσμα κυρίως της χαμηλής αναδιανεμητικής επίδρασης των λοιπών, εκτός συντάξεων, κοινωνικών μεταβιβάσεων. Η μείωση της φτώχειας στην Ελλάδα το 2017 λόγω της παροχής των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων (δηλαδή των διαφόρων επιδομάτων) ανέρχεται μόλις σε 3,8 μονάδες, χαμηλότερη επίδραση ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-28, όπου στις περισσότερες χώρες η αντίστοιχη μείωση ξεπερνάει τις 10 μονάδες και εξαρτάται σε μικρότερο βαθμό από τις συντάξεις.

Τα στοιχεία αυτά αναδεικνύουν την ανεπάρκεια των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων (δηλαδή, των επιδομάτων) στην άμβλυση της σχετικής φτώχειας στην Ελλάδα και την ανάγκη για την αύξηση αυτών των μεταβιβάσεων, καθώς και για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητάς τους. Αναδεικνύουν επίσης και το γεγονός ότι ο χαρακτήρας του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας καθορίζεται ιδιαίτερα από την παροχή των συντάξεων, οι οποίες πλέον δεν συνιστούν δίκτυ προστασίας μόνο για τους δικαιούχους τους, αλλά και για άλλα μέλη της οικογένειας, ειδικά κατά την περίοδο της κρίσης.

Όσον αφορά στη Βουλγαρία, η επίδραση των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων στο ποσοστό φτώχειας, αν και είναι μεγαλύτερη από αυτή στη χώρα μας, είναι επίσης από τα χαμηλότερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Παρατηρείται ωστόσο ότι στη Βουλγαρία το επίπεδο της φτώχειας επηρεάζεται σε μικρότερο βαθμό από το σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες, γεγονός που αναδεικνύει την ανεπάρκεια γενικά, του συστήματος κοινωνικής προστασίας στη χώρα.

¹²⁶ INE/ΓΣΕΕ, 2018. Επίσης: Παπαθεοδώρου και Μισσός, 2013.

7. Αγορά εργασίας: φτώχεια, ευέλικτες μορφές εργασίας και ανεργία

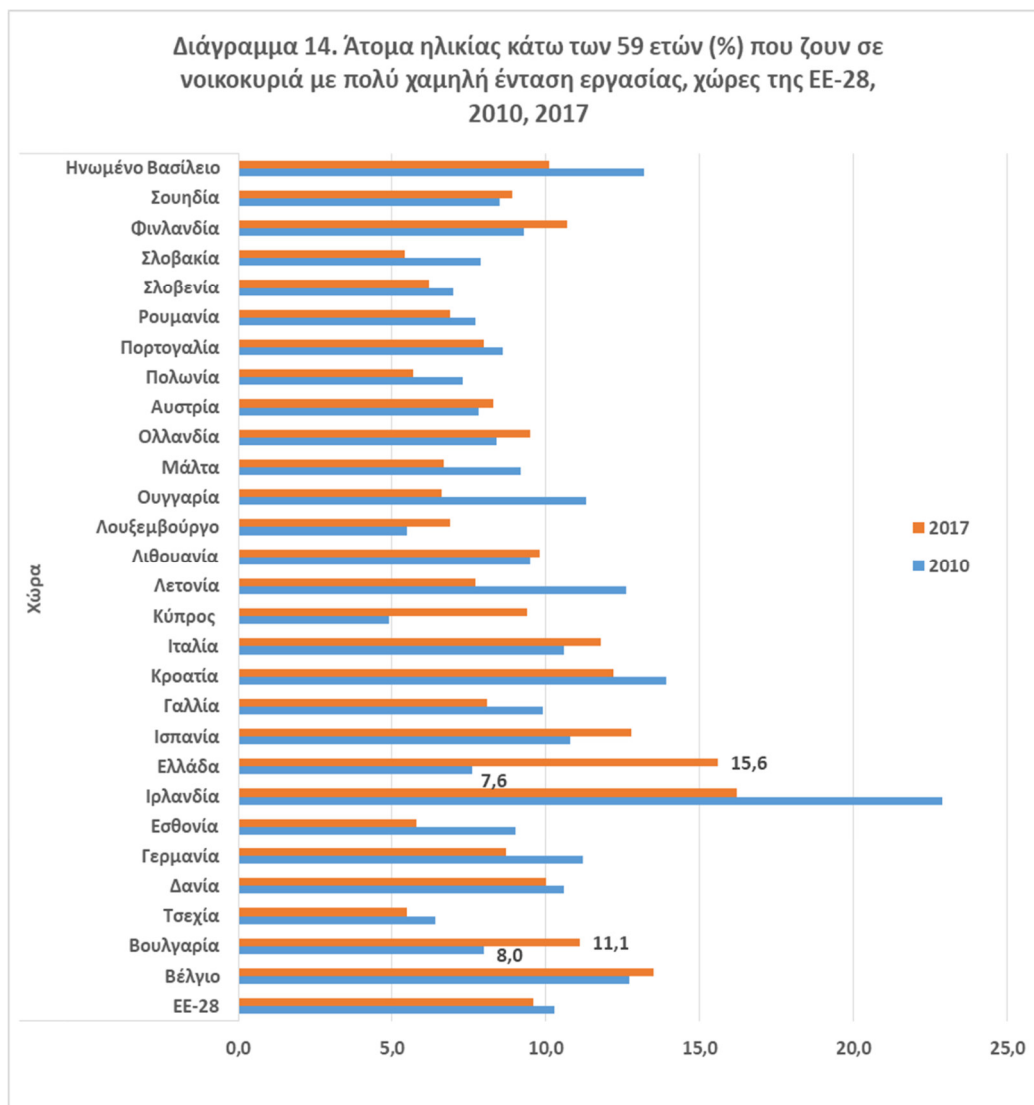
Όπως αναφέρθηκε αρχικά, ανάμεσα στους βασικούς δείκτες που παρουσιάζονται στην σχετική έκθεση για την ποιότητα ζωής και που θα λάβει υπόψη η παρούσα εργασία, περιλαμβάνονται και αυτοί που αφορούν στις 'παραγωγικές και άλλες βασικές δραστηριότητες', αναγνωρίζοντας ότι η βασική πηγή εισοδήματος για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι η εργασία. Οι δείκτες αυτοί αναφέρονται κυρίως στις τάσεις και μεταβολές στην οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή, στην απασχόληση και την ανεργία, όπως και στην ποιότητα της απασχόλησης όπου δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στη χαμηλά αμειβόμενη εργασία, στις διάφορες ευέλικτες μορφές απασχόλησης και τον ρόλο τους στη διαμόρφωση των εισοδημάτων και του επιπέδου διαβίωσης. Στην ενότητα αυτή αναλύονται τα στοιχεία που αφορούν στα ζητήματα αυτά.

7.1. Ένταση εργασίας

Ανάμεσα στους δείκτες για την εργασία είναι και ο δείκτης για την πολύ χαμηλή ένταση εργασίας. Σημειώνεται ότι ο δείκτης αυτός περιλαμβάνεται και στο δείκτη φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό, όπου ο τελευταίος ενσωματώνει τρεις διαστάσεις, όπως αναφέρθηκε ήδη, τη σχετική φτώχεια, την υλική αποστέρηση και την ένταση εργασίας.

Η *ένταση εργασίας* αναφέρεται στην αναλογία του αριθμού των μηνών που εργάστηκαν, κατά τη διάρκεια του έτους αναφοράς, τα μέλη του νοικοκυριού σε εργάσιμη ηλικία (18-59 ετών, χωρίς να περιλαμβάνονται οι μαθητές ηλικίας 18-24 ετών) προς το συνολικό αριθμό των μηνών που θα μπορούσαν θεωρητικά να έχουν εργαστεί τα ίδια μέλη του νοικοκυριού. Για τα άτομα που δήλωσαν ότι εργάζονταν με μερική απασχόληση, ο αριθμός των μηνών ως ισοδύναμα της πλήρους απασχόλησης εκτιμάται με βάση τον αριθμό των ωρών που συνήθως εργάζονταν κατά τη στιγμή της συνέντευξης. Άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας θεωρούνται τα άτομα ηλικίας 0-59 ετών, τα οποία ζουν σε νοικοκυριά όπου οι ενήλικες έχουν εργαστεί 20% ή λιγότερο του συνολικού εργάσιμου χρόνου κατά τους τελευταίους 12 μήνες (δηλαδή, λιγότερο από τρεις μήνες τον τελευταίο χρόνο). Στο Διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζεται το ποσοστό των ατόμων ηλικίας κάτω των 59 ετών που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας για τα έτη 2010 και 2017.

Διάγραμμα 14. Άτομα ηλικίας κάτω των 59 ετών (%) που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας, χώρες της ΕΕ-28, 2010, 2017

Πηγή: Eurostat: [ilc_lvh11].

Από τα στοιχεία διαπιστώνεται ότι σχεδόν το ένα δέκατο (9,6%) του πληθυσμού της ΕΕ-28 ηλικίας κάτω των 59 ετών ζούσε σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας το 2017, ενώ σε 11 από τα κράτη μέλη το ποσοστό αυτό εμφανίζεται υψηλότερο από το μέσο όρο, όπως στην Ιρλανδία (16,2%), την Ελλάδα (15,6%), το Βέλγιο (13,5%), την Ισπανία (12,8%), την Κροατία (12,2%), τη Βουλγαρία (11,1%), κλπ. Αντίθετα, χαμηλότερη ένταση εργασίας εμφανίζουν η Σλοβακία (5,4%), η Τσεχία (5,5%), η Πολωνία (5,7%) και η Εσθονία (5,8%).

Διαχρονικά, το ποσοστό του πληθυσμού που ζούσε σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 παρουσιάζει μια σχετικά μικρή μείωση, κατά -0,8 ποσοστιαίες μονάδες κατά την περίοδο 2010-2017, όπως παρουσιάζουν μείωση και οι υπόλοιπες μισές περίπου χώρες με τη μεγαλύτερη μείωση να καταγράφεται στην Ιρλανδία, κατά -6,7 ποσοστιαίες μονάδες, τη Λετονία (κατά -4,8 μονάδες), το Ενωμένο Βασίλειο (κατά -3,1 μονάδες), στη Σλοβακία (κατά -2,7 μονάδες), την Εσθονία (κατά -3,2 μονάδες), τη Γερμανία (κατά -2,5 μονάδες), κλπ.

Από την άλλη πλευρά, οι υπόλοιπες μισές περίπου από τις χώρες μέλη της ΕΕ-28 καταγράφουν το 2017 αύξηση του ποσοστού νοικοκυριών με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας συγκριτικά με το 2010, η οποία αύξηση φτάνει έως και 2 ποσοστιαίες μονάδες στις περισσότερες από αυτές τις χώρες, με την Ελλάδα και την Κύπρο να καταγράφουν τις μεγαλύτερες συγκριτικά αυξήσεις (με 8 και 4,5 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα) και ακολουθούν η Βουλγαρία (κατά 3,1 μονάδες), η Ισπανία (κατά 2 μονάδες, η Ιταλία (κατά 1,2 μονάδες), κλπ.

Επιπλέον, τα διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με τη ένταση εργασίας ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση δείχνουν ότι η μονογονεϊκή οικογένεια αντιμετωπίζει τα υψηλότερα επίπεδα χαμηλής έντασης εργασίας, το 25,8% του συνόλου των χωρών της ΕΕ-28, ενώ το ποσοστό αυτό φτάνει και μέχρι 53,7% στην Ιρλανδία, 36,4% στη Μεγάλη Βρετανία, 35,5 στο Βέλγιο, 35,2% στη Μάλτα και 32,3% στην Ολλανδία. Στην Ελλάδα και Βουλγαρία τα ποσοστά αυτά είναι επίσης υψηλά (28,7% και 20,3% αντίστοιχα), αν και συγκριτικά, είναι σε χαμηλότερα επίπεδα από αρκετές ευρωπαϊκές χώρες.

Αντίθετα, για οικογένειες τόσο χωρίς παιδιά όσο και με παιδιά, αν και τα ποσοστά των νοικοκυριών με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας είναι, συγκριτικά με το σύνολο του πληθυσμού, χαμηλότερα στις ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία είναι από τα υψηλότερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Έτσι, οικογένειες με ένα παιδί με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας φτάνουν σε μόνο 4,9% στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, ενώ οικογένειες με δύο παιδιά παρουσιάζουν ακόμα χαμηλότερο ποσοστό, 3,7%. Στη Βουλγαρία το ποσοστό νοικοκυριών με ένα παιδί που αντιμετωπίζει πολύ χαμηλή ένταση εργασίας είναι λίγο υψηλότερο από το μέσο όρο των ευρωπαϊκών χωρών, 5,7%, ενώ στην Ελλάδα είναι από τα υψηλότερα ανάμεσα στα κράτη μέλη, όπου το υψηλότερο ποσοστό καταγράφεται στην Κροατία (9,5%) και ακολουθούν η Ιρλανδία (8,8%) και η Ελλάδα (7,9%). Όσον αφορά στις οικογένειες με δύο παιδιά, και στις δύο χώρες, Ελλάδα και Βουλγαρία τα ποσοστά αυτά είναι υψηλότερα από το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ και από τα υψηλότερα ανάμεσα στις χώρες μέλη, 6,1% και 5,6% αντίστοιχα (σημειώνεται ότι σε πέντε χώρες το ποσοστό αυτό ξεπερνάει τις πέντε ποσοστιαίες μονάδες). Τέλος, από τις οικογένειες ηλικίας κάτω των 65 ετών χωρίς παιδιά το 8,8% των χωρών της ΕΕ-28 αντιμετωπίζει πολύ χαμηλή ένταση εργασίας, ενώ σε αρκετές χώρες το ποσοστό αυτό είναι υψηλότερο, όπως στην Κροατία (21,0%), την Ελλάδα (18,8%), την Κύπρο (16,2%), την Ιρλανδία (13,3%), την Ισπανία (12,8%), τη Βουλγαρία (12,5%).

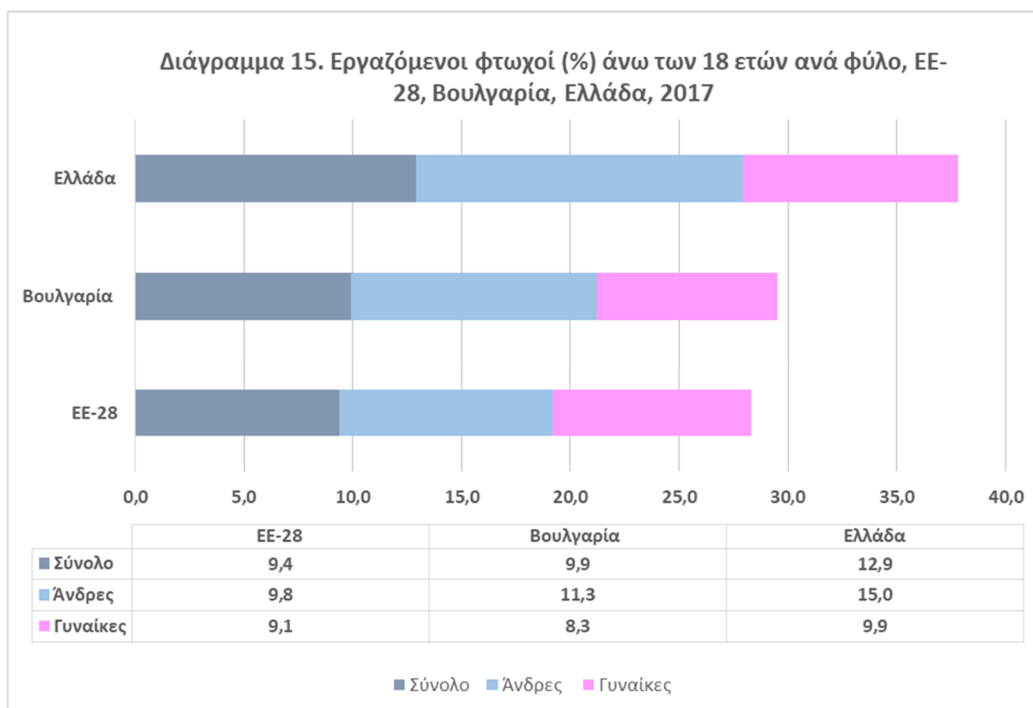
7.2. Εργαζόμενοι φτωχοί

Η πολύ χαμηλή ένταση εργασίας σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση της φτώχειας και ειδικά της *φτώχειας των εργαζομένων*. Αρκετές κυβερνήσεις στις χώρες την ΕΕ έχουν επικεντρωθεί στην επανένταξη των ατόμων στην αγορά εργασίας και την εισαγωγή αλλαγών στα κοινωνικά και φορολογικά συστήματα με στόχο την ενθάρρυνση της εργασίας και την άμβλυνση της φτώχειας.

Η χαμηλή ένταση εργασίας ωστόσο αποτελεί ένας μόνο από τους πολλούς παράγοντες που επηρεάζουν το επίπεδο της φτώχειας και το επίπεδο της διαβίωσης των εργαζομένων. Ειδικά για την Ελλάδα, μια σειρά από μελέτες έχουν εξετάσει τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας και έχουν διαπιστώσει ότι η οικονομική ύφεση και η εισαγωγή μιας σειράς παρεμβάσεων και θεσμικών ρυθμίσεων στο πλαίσιο των πολιτικών για την εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας και τη δημοσιονομική προσαρμογή, έχουν διαμορφώσει ένα νέο εργασιακό περιβάλλον, διαφορετικό από αυτό των τελευταίων δεκαετιών. Οι σημαντικότερες εξελίξεις σχετίζονται όχι μόνο με τη ραγδαία αύξηση της ανεργίας κατά την περίοδο της κρίσης, αλλά και με τη μείωση της πλήρους απασχόλησης και την ταχεία εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (το τελευταίο ειδικά χαρακτηρίζει και τις εξελίξεις στις χώρες της ΕΕ, όπως δείχνουν διαθέσιμες μελέτες).

Η απορρύθμιση γενικά που συνέβη στην αγορά εργασίας τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας έχει οδηγήσει σε αύξηση της φτώχειας και των ανισοτήτων, καθώς και στην επιδείνωση των όρων διαβίωσης όλων των εργαζομένων, όπως έχουν αναφέρει και αρκετές μελέτες. Στο παρακάτω Διάγραμμα παρουσιάζονται τα ποσοστά φτώχειας των εργαζομένων (18 ετών και άνω) ανάλογα με το φύλο στην ΕΕ-28, την Βουλγαρία και την Ελλάδα για το 2017.

Διάγραμμα 15. Εργαζόμενοι φτωχοί (%) άνω των 18 ετών ανά φύλο, ΕΕ-28, Βουλγαρία, Ελλάδα, 2017

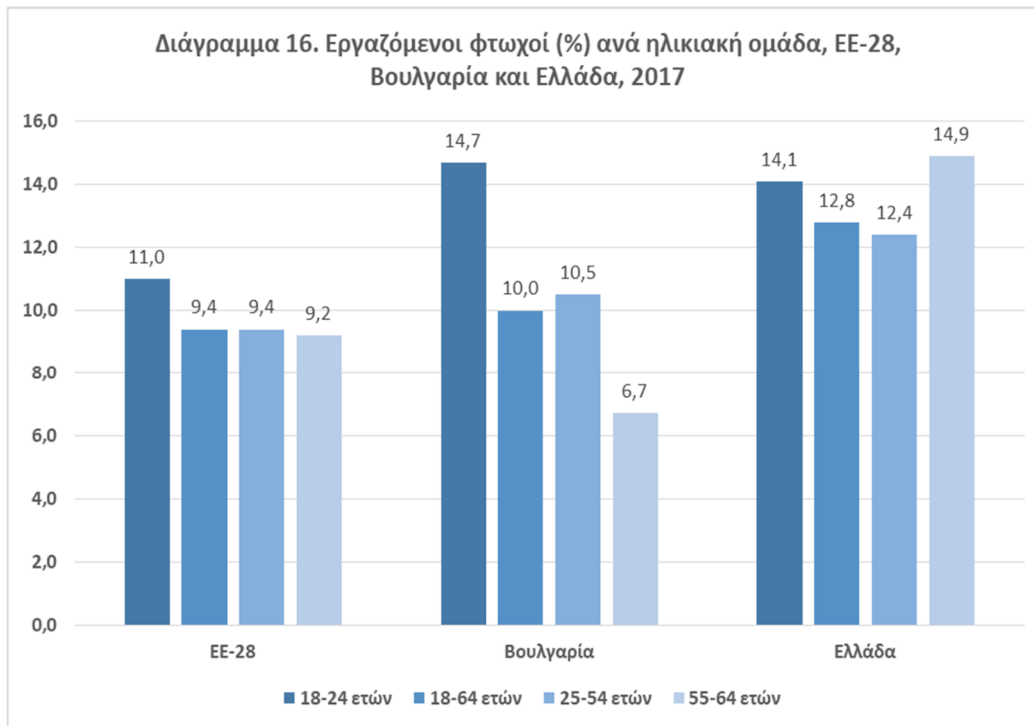
Πηγή: Eurostat [ilc_iw01]

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία, τα ποσοστά των εργαζόμενων σε κίνδυνο φτώχειας στις δύο χώρες είναι υψηλότερα από αυτά για τις χώρες της ΕΕ-28, με την Ελλάδα να καταγράφει συγκριτικά μεγαλύτερα ποσοστά τόσο για το σύνολο των εργαζομένων, όσο και ανάλογα με το φύλο, παρουσιάζοντας από τα υψηλότερα ποσοστά και ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Συγκεκριμένα, υψηλότερα ποσοστά φτώχειας των εργαζομένων καταγράφονται στη Ρουμανία (17,4%), στο Λουξεμβούργο (13,7%), την Ισπανία (13,1%), την Ελλάδα (12,9%), κλπ. Αξίζει να αναφερθεί ότι ανάμεσα στους άνδρες, η Ελλάδα είναι η δεύτερη χώρα με το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας των εργαζόμενων ανδρών (15,0%) μετά από τη Ρουμανία (20,1%).

Ειδικά στην Ελλάδα, μετά το 2010 παρατηρείται μια αποκλιμάκωση της φτώχειας των εργαζομένων, η οποία είχε φτάσει σε πάνω από το 15% του συνόλου το 2012. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η φτώχεια των εργαζομένων, όπως και η σχετική φτώχεια του συνόλου του πληθυσμού επηρεάζεται από τη μεταβολή του διάμεσου εισοδήματος και τα αντίστοιχα όρια φτώχειας και όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα και κατά συνέπεια, και τα όρια φτώχειας στη χώρα μας παρουσιάζουν σημαντικότερη μείωση μετά το 2010.

Τα ποσοστά των εργαζομένων στο όριο της φτώχειας ανάλογα με την ηλικία παρουσιάζει επίσης σημαντικές διαφοροποιήσεις σε όλες τις χώρες της ΕΕ, με αυτά των νέων να εμφανίζονται υψηλότερα συγκριτικά με τις άλλες ηλικιακές ομάδες σε όλες τις χώρες. Στο Διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζονται τα ποσοστά φτώχειας των εργαζομένων ανάλογα με την ηλικία στην ΕΕ-28, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα.

Διάγραμμα 16. Εργαζόμενοι φτωχοί ανά ηλικιακή ομάδα, ΕΕ-28, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2017

Πηγή: Eurostat: [ilc_iw01].

Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι τα ποσοστά των νέων εργαζόμενων 18-24 ετών που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας παρουσιάζουν διψήφιους αριθμούς στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, όπως στη Ρουμανία (18,2%), το Λουξεμβούργο (20,0%), την Ισπανία (19,0%), τη Βουλγαρία (14,7%), την Ελλάδα (14,1%), κλπ. Αντίθετα, χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας των νέων καταγράφονται στην Τσεχία (1,5%), τη Σλοβακία (3,8%), τη Φινλανδία (4,2%), τη Μάλτα (5,1%), τη Σλοβενία (5,4%) κλπ.

Περισσότερα μονοψήφια ποσοστά φτώχειας των εργαζομένων ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-28 καταγράφονται στην ηλικιακή ομάδα των 25-54 ετών, ενώ μόνο σε έξι χώρες τα ποσοστά αυτά είναι διψήφια, όπως στη Ρουμανία (16,1%), την Ισπανία (13,4%), το Λουξεμβούργο (13,1%), την Ιταλία (12,8%), την Ελλάδα (12,4%) και τη Βουλγαρία (10,0%).

Συγκριτικά χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας των εργαζομένων ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες καταγράφεται επίσης και για τους μεγαλύτερους σε ηλικία εργαζόμενους, 55-64 ετών, που ξεκινούν από 2,6% στη Φινλανδία, 3,3% στη Δανία, 3,6% στη Τσεχία, από 4% με 6% στη Σουηδία, την Αυστρία, τη Μάλτα και την Ολλανδία, ενώ διψήφια ποσοστά καταγράφονται στη Ρουμανία (19,6%), στο Λουξεμβούργο (15,7%) και στην Ελλάδα (14,9%).

7.3. Ευέλικτες μορφές απασχόλησης

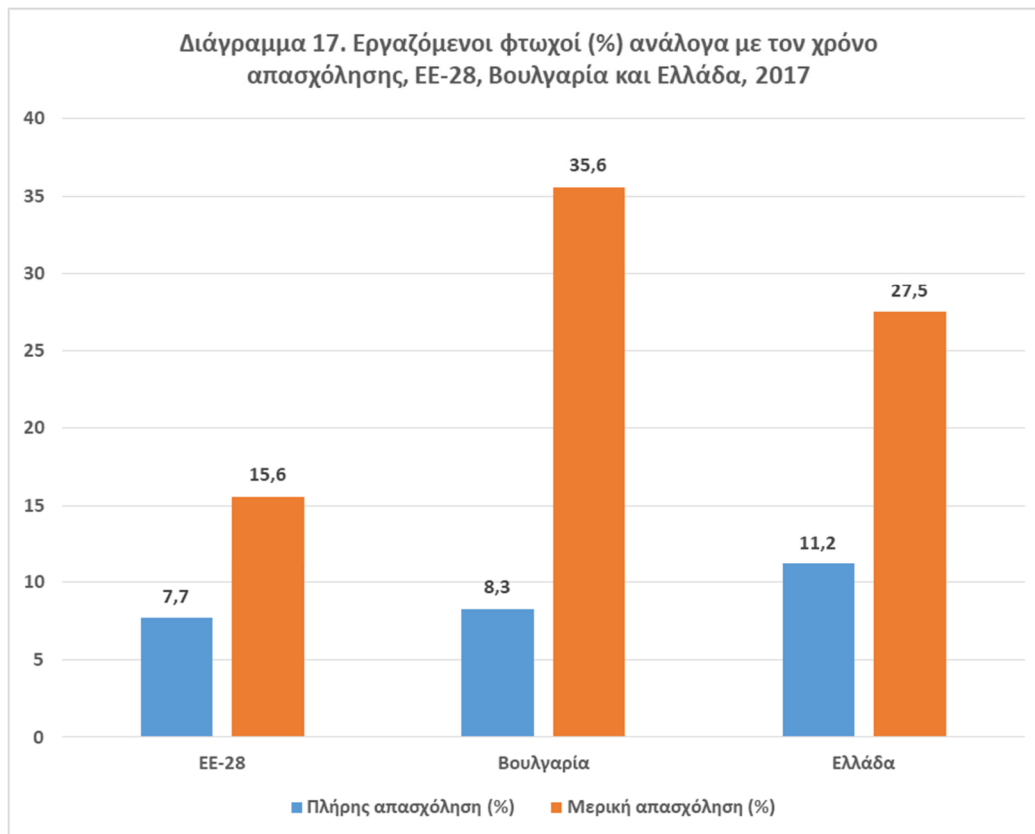
Όπως αναφέρθηκε αρχικά, οι δείκτες για την ποιότητα ζωής που χρησιμοποιούνται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αναφέρονται κυρίως στις τάσεις και μεταβολές στην οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή, στην απασχόληση και την ανεργία, όπως και στην *ποιότητα της απασχόλησης* όπου δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στη χαμηλά αμειβόμενη εργασία και στις διάφορες ευέλικτες μορφές απασχόλησης, καθώς και στον ρόλο τους στη διαμόρφωση των εισοδημάτων, των ανισοτήτων και του επιπέδου διαβίωσης.

Πολλές συζητήσεις γίνονται και έντονοι προβληματισμοί εκφράζονται στις ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα στην Ελλάδα, σχετικά με την ταχεία εξάπλωση διαφόρων *ευέλικτων μορφών εργασίας* τόσο ως προς την αποτελεσματικότητά τους σχετικά με τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, όσο και για τις επιπτώσεις που έχουν στο εισόδημα, στις συνθήκες εργασίας και το επίπεδο διαβίωσης των εργαζομένων.

Τα διαθέσιμα στοιχεία επιβεβαιώνουν τους προβληματισμούς αυτούς, δεδομένου ότι η φτώχεια των εργαζομένων με μερική απασχόληση είναι πάνω από διπλάσια σε σχέση με αυτή των εργαζομένων με πλήρους απασχόληση στις χώρες της ΕΕ-28. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνει την αντίληψη ότι η διεύρυνση των ευέλικτων σχέσεων εργασίας συνιστά διαβατήριο για τη φτώχεια σε μεγάλο κομμάτι του εργαζόμενου πληθυσμού. Για την Ελλάδα ειδικά, τα ευρήματα αυτά συμβαδίζουν με τα στατιστικά στοιχεία που είχε γνωστοποιήσει πρόσφατα ο ΕΦΚΑ για τον Μάιο 2017, τα οποία αναδεικνύουν ότι ένας στους τρεις εργαζόμενους με μερική απασχόληση λαμβάνει μισθό χαμηλότερο από το επίδομα ανεργίας.¹²⁷ Στο παρακάτω Διάγραμμα παρουσιάζονται τα ποσοστά εργαζομένων στο όριο της φτώχειας ανάλογα με τον χρόνο απασχόλησης για την ΕΕ-28, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα.

¹²⁷ INE/ ΓΣΕΕ, 2018. Επίσης, ιστοσελίδα ΕΦΚΑ.

Διάγραμμα 17. Εργαζόμενοι φτωχοί (%) ανάλογα με τον χρόνο απασχόλησης, ΕΕ-28, Βουλγαρία και Ελλάδα, 2017

Πηγή: Eurostat: [ilc_iw07].

Από τα διαθέσιμα στοιχεία παρατηρείται καταρχάς ότι στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 τα ποσοστά εργαζομένων μερικής απασχόλησης στα όρια της φτώχειας είναι υψηλότερα σε σχέση με αυτά των εργαζομένων πλήρους απασχόλησης, όπως είναι και αναμενόμενο.

Όπως διαπιστώνεται, στη Βουλγαρία και την Ελλάδα τα ποσοστά των εργαζόμενων φτωχών και στις δύο ομάδες είναι μεγαλύτερες από το μέσο όρο των ευρωπαϊκών χωρών, όπου τα ποσοστά των απασχολούμενων φτωχών μερικής απασχόλησης είναι κατά πολύ υψηλότερα, σχεδόν διπλάσια στην Ελλάδα (27,5% έναντι το 15,6% στην ΕΕ-28) και πάνω από διπλάσια στη Βουλγαρία (35,6%). Εξετάζοντας τα διαθέσιμα στοιχεία φαίνεται ότι μόνο σε έξι από το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 τα ποσοστά φτώχειας των εργαζομένων φτωχών μερικής απασχόλησης λαμβάνουν μονοψήφιο αριθμό, όπως στο Βέλγιο (6,5%), την Ολλανδία (6,7%), τη Φινλανδία (7,3%), την Τσεχία (8,0%), την Ιρλανδία (9,7%) και τη Σουηδία 9,5%). Αντίθετα, τα υψηλότερα ποσοστά φτάνουν σε 61,1% στη Ρουμανία, 35,6% στη Βουλγαρία, 31,5% στην Πορτογαλία, 29,4% στη Λιθουανία, 27,5% την Ελλάδα κλπ.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι διαχρονικά, από την αρχή της κρίσης και μετά, τα ποσοστά των εργαζόμενων φτωχών αυξάνεται και για τις δύο ομάδες, δηλαδή για τους εργαζόμενους με μερική αλλά και για αυτούς με πλήρη απασχόληση. Παρατηρείται ωστόσο ότι οι αυξήσεις των ποσοστών των εργαζόμενων φτωχών

πλήρους απασχόλησης ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-28 είναι σχετικά μικρές διαχρονικά (λιγότερο από 2 ποσοστιαίες μονάδες) και καταγράφονται σε αρκετές, σχεδόν στις μισές ευρωπαϊκές χώρες, όπως και στην Ελλάδα, όπου η φτώχεια των εργαζόμενων πλήρους απασχόλησης (11,2%) το 2017 είναι από στα τρία υψηλότερα ποσοστά ανάμεσα στα κράτη μέλη (μετά τη Ρουμανία με 13,3% και το Λουξεμβούργο με 12,2%).

Αντίθετα, τα ποσοστά των εργαζόμενων φτωχών με μερική απασχόληση διαχρονικά αυξάνονται σε όλες, χωρίς εξαίρεση ευρωπαϊκές χώρες με σχετικά μεγαλύτερα ποσοστά σε ορισμένες από αυτές, που φτάνουν και έως και 6 ποσοστιαίες μονάδες όπως στην Ελλάδα (και σχεδόν 3 μονάδες στη Βουλγαρία).

Η αύξηση αυτή των εργαζόμενων φτωχών με μερική απασχόληση σε όλες τις χώρες προφανώς και συνδέεται άμεσα με την αύξηση των διαφόρων ευέλικτων μορφών απασχόλησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η οποία χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την Ελλάδα, όπου καταγράφεται και ραγδαία εξάπλωση των ευέλικτων μορφών εργασίας, αλλά αναδεικνύεται και μια γενίκευση των μορφών αυτών που προωθείται χωρίς προστασία των εργαζομένων, όπως αναφέρουν διάφορες μελέτες.¹²⁸

Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθούν τα βασικά συμπεράσματα από την έρευνα του Eurofound (2015 και 2017), η οποία καταγράφει τα χαρακτηριστικά των νέων μορφών απασχόλησης στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι νέες μορφές απασχόλησης που έχουν εμφανιστεί στην Ευρώπη από το 2000 έως σήμερα έχουν αναπτυχθεί κατ' απόκλιση από τον παραδοσιακό τύπο απασχόλησης δηλαδή, από τη σύμβαση εργασίας πλήρους απασχόλησης για αόριστο χρόνο, σε συγκεκριμένο εργοδότη, με σταθερό ωράριο και σταθερό μισθό. Αποβλέπουν κατεξοχήν στη διευκόλυνση της προσαρμοστικότητας και την ανάπτυξη της καινοτομίας στην αγορά εργασίας, με παράλληλη αποφυγή υπερβολικών διοικητικών επιβαρύνσεων για τις επιχειρήσεις όλων των μεγεθών. Έτσι, από μια πλευρά οι εκπρόσωποι των εργοδοτών υπερασπίζον την ανάγκη για ευελιξία στην αγορά εργασίας και από την άλλη, οι εκπρόσωποι των εργαζομένων εγείρουν τις ανησυχίες τους σχετικά με την κοινωνική προστασία, τα εργασιακά δικαιώματα και τις συνθήκες εργασίας των εργαζομένων. Η στρατηγική της «ευελιξίας με ασφάλεια» («Flexicurity») που κάποτε κατείχε εξέχουσα θέση στις συζητήσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο, φαίνεται πλέον να αποδυναμώνεται στα περισσότερα κράτη μέλη.

Στο πλαίσιο αυτής της ευρωπαϊκής στρατηγικής έχουν ήδη ρυθμιστεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο κάποιες από τις νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας μετά από διαβούλευση με τους κοινωνικούς εταίρους και ακολούθως, έχουν θεσμοθετηθεί και στη χώρα μας ρυθμίσεις, όπως η εξ αποστάσεως εργασία (τηλεργασία), η μερική και εκ περιτροπής απασχόληση, οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου, η εργασία μέσω Επιχειρήσεων Προσωρινής Απασχόλησης (Ε.Π.Α.) (κατ' επάγγελμα δανεισμός). Επίσης τόσο από τη θεωρία όσο και από τη νομολογία ρυθμίζονται στην Ελλάδα και τα θέματα των συμβάσεων ετοιμότητας, ενώ από το έτος 2010 ρυθμίστηκε και η εργασία μέσω εργοσήμου.¹²⁹

¹²⁸ ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2018.

¹²⁹ Άρθρα 20–24 του ν. 3863/2010, όπως ισχύουν.

Ωστόσο, αρκετές από τις νέες μορφές απασχόλησης που αναφέρει η έρευνα του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας Eurofound, αν και χρησιμοποιούνται πλέον και στη χώρα μας, δε ρυθμίζονται ακόμα από το εθνικό εργατικό δίκαιο ή είναι ασαφώς ή ελλιπώς ρυθμισμένες.¹³⁰ Αρκετά κενά ή και ασάφειες στο θεσμικό πλαίσιο δημιουργούν αβεβαιότητα ως προς τα εφαρμοστέα δικαιώματα των εργαζομένων και οδηγούν σε εκμετάλλευση και καταχρηστικές πρακτικές από την πλευρά των εργοδοτών, με δυσμενείς συνέπειες στην κοινωνική προστασία, στα εισοδήματα, τις συνθήκες εργασίας και γενικότερα στα εργασιακά δικαιώματα των εργαζομένων σ' αυτές τις νέες μορφές απασχόλησης.

Καταρχάς, αξίζει να αναφερθούν ορισμένα στοιχεία του Πληροφοριακού Συστήματος «Εργάνη» που αφορούν στις ροές μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα στην Ελλάδα. Όπως δείχνουν τα στοιχεία, το 2017 η μισθωτή απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα παρουσιάζει αύξηση, καθώς καταγράφηκαν 143.545 περισσότερες θέσεις εργασίας σε σχέση με το 2016 σύμφωνα με στοιχεία. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό ότι το 54,87% των προσλήψεων αφορούσαν ευέλικτες μορφές απασχόλησης, ενώ η δεινή αυτή κατάσταση φαίνεται να συνεχίζει και κατά τον τελευταίο μήνα του έτους 2017, με το αντίστοιχο ποσοστό να διαμορφώνεται στο 57,39%.¹³¹

Οι παράγοντες που εκτιμάται ότι συντείνουν στην κυριαρχία των ευέλικτων μορφών απασχόλησης είναι η αύξηση των εργοδοτικών εισφορών, η οποία ανεβάζει το κόστος των επιχειρήσεων και έχει ανασταλτική επίδραση στην πρόσληψη εργαζομένων πλήρους απασχόλησης. Επίσης, το υψηλό ποσοστό ανεργίας στρέφει πολλούς εργαζόμενους σε θέσεις μερικής απασχόλησης, εφόσον αδυνατούν να βρουν καλύτερης ποιότητας εργασία.

Όπως επισημαίνει έρευνα της Τράπεζας της Ελλάδος, η μερική απασχόληση τείνει να μετατραπεί από μεσοπρόθεσμη λύση για τον περιορισμό της ανεργίας σε ένα από τα βασικότερα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Μάλιστα, το ποσοστό της ακούσιας μερικής απασχόλησης, δηλαδή των εργαζομένων που αναγκάζονται να εργασθούν με ευέλικτες μορφές εργασίας, αυξήθηκε από 46% το 2000 σε 71,6% το 2015 και είναι ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά στην Ε.Ε. Συνεπώς, σύμφωνα με την έρευνα η πρακτική αυτή επιδρά δυσμενώς στα δημόσια οικονομικά και στη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος, περιορίζοντας αυτομάτως και τα δημόσια έσοδα.¹³²

Τον Δεκέμβριο το 2017 το ισοζύγιο προσλήψεων-απολύσεων ήταν θετικό κατά 15.315 θέσεις εργασίας έναντι 11.132 το ίδιο διάστημα πέρυσι, σύμφωνα με στοιχεία του συστήματος «Εργάνη».¹³³ Πιο συγκεκριμένα, οι προσλήψεις ανήλθαν στις 172.064, ήταν δηλαδή 16.928 περισσότερες σε σχέση με τον Δεκέμβριο του 2016,

¹³⁰ Η έρευνα του Eurofound (2015) αποτελεί μια άσκηση χαρτογράφησης των νέων τάσεων στην αγορά εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η έρευνα στηρίχθηκε στην ανάλυση της βιβλιογραφίας και των στατιστικών δεδομένων, καθώς και στη διεξαγωγή και ανάλυση 66 μελετών περίπτωσης (case studies) προκειμένου να αναδειχτεί ο τρόπος με τον οποίο εννέα (9) νέες μορφές απασχόλησης λειτουργούν στα κράτη μέλη και οι επιπτώσεις που έχουν στις συνθήκες εργασίας και στην αγορά εργασίας γενικότερα.

¹³¹ Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2017. Επίσης: Εφημερίδα Καθημερινή, 01/2018.

¹³² Εφημερίδα Καθημερινή, 01/2018.

¹³³ Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2018.

όπου ο αριθμός τους ανήλθε στις 155.136. Στον αντίποδα, πραγματοποιήθηκαν 156.749 αποχωρήσεις, δηλαδή 12.745 περισσότερες σε σχέση με τις 144.004 που σημειώθηκαν ένα χρόνο νωρίτερα. Το σημαντικότερο όμως εύρημα από τα στοιχεία του συστήματος «Εργάνη» είναι ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της αγοράς εργασίας και τον Δεκέμβριο του 2017. Έτσι, από το σύνολο των προσλήψεων, με μερική απασχόληση ήταν το 41,78% ή 71.893 θέσεις εργασίας, ενώ το 15,61% ή 26.859 θέσεις αφορούσαν εκ περιτροπής εργασία. Εν τω μεταξύ, από τη μισθωτή απασχόληση, 60.006 άτομα αποχώρησαν οικειοθελώς, 31.679 απολύθηκαν, ενώ για 65.064 άτομα η σύμβαση εργασίας έληξε. Ως εκ τούτου, τον περασμένο Δεκέμβριο διαπιστώθηκε ότι το 57,39% των νέων προσλήψεων αφορούσε ευέλικτες μορφές εργασίας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του συστήματος «Εργάνη», είναι χαρακτηριστικό ότι από τις νέες προσλήψεις του τελευταίου δωδεκαμήνου, που ανέρχονται συνολικά στα 2.400.398 θέσεις, οι 1.316.980 ήτοι το 54,87% του συνόλου, αφορούσε ευέλικτες μορφές απασχόλησης, ενώ η πλήρης απασχόληση περιορίστηκε στο 45,13%. Υπό αυτό το πρίσμα, η θετική επίδοση που καταγράφηκε στο ισοζύγιο ρών απασχόλησης και θεωρείται η υψηλότερη από το 2001, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να ανατρέψει τη δεινή εικόνα της αγοράς εργασίας. Η εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης συνεχίζεται και το 2018, όπου το πρώτο τρίμηνο του έτους επί συνόλου προσλήψεων 500.363, το 46,7% (233.475) αφορά στην πλήρη απασχόληση, ενώ το 40,04% (200.362) σε μερική και το 13,30% (66.526) σε εκ περιτροπής.

Αξίζει να αναφερθεί ότι έκτος από τη διεύρυνση των προσλήψεων σε θέσης ευέλικτων μορφών απασχόλησης παρατηρείται επιπλέον και μετατροπή συμβάσεων πλήρους απασχόλησης σε μερική και σε εκ περιτροπής απασχόληση (κατόπιν συμφωνίας εργαζόμενου – εργοδότη ή μονομερούς απόφασης του εργοδότη). Για παράδειγμα, κατά το μήνα Μάρτιο 2018, 2.101 συμβάσεις εργασίας μετατράπηκαν από πλήρη σε μερική απασχόληση, και άλλες 1.066 μετατράπηκαν από πλήρη σε εκ περιτροπής απασχόληση.¹³⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση της έρευνας του Eurofound (2015) ότι εκτός από τους παραδοσιακούς τύπους μη τυπικής εργασίας (προσωρινή και μερική απασχόληση), νέες μορφές απασχόλησης έχουν πρόσφατα αναδειχθεί, οι οποίες έχουν μετασχηματίσει τη σχέση εργοδότη και εργαζόμενου και χαρακτηρίζονται από μη συμβατικά πρότυπα εργασίας. Σύμφωνα με την έρευνα του Eurofound, από το έτος 2000 έως σήμερα έχουν εμφανιστεί εννέα νέες μορφές απασχόλησης, για τις περισσότερες από τις οποίες δεν είναι ιδιαίτερα γνωστά τα διακριτικά χαρακτηριστικά τους, το εύρος της εφαρμογής τους στα κράτη μέλη και οι συνέπειές τους στις συνθήκες εργασίας και την αγορά εργασίας ευρύτερα.

Η εμφάνισή τους αποτελεί σημαντική κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας, όπως αναφέρει η έρευνα. Οι περισσότερες από αυτές συμβάλλουν στην καινοτομία στην αγορά εργασίας και την καθιστούν πιο ελκυστική για ένα ευρύτερο φάσμα δυνητικών εργαζομένων και εργοδοτών. Ωστόσο, υπάρχει κίνδυνος κατάτμησης της αγοράς εργασίας, αν το

¹³⁴ Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2018.

αποτέλεσμα είναι ο αυξανόμενος κατακερματισμός των θέσεων εργασίας που συνδέονται κυρίως με χαμηλό εισόδημα και περιορισμένη κοινωνική προστασία.

Σύμφωνα με την έρευνα λοιπόν, από το 2000 έως σήμερα, οι εξής εννέα νέες μορφές απασχόλησης εξαπλώνονται στις ευρωπαϊκές χώρες: η πολυπρόσωπη ενοχική σχέση, η εναλλαγή θέσεων εργασίας, η περιστασιακή απασχόληση, η προσωρινή διαχείριση, η κινητή εργασία μέσω χρήσης ΤΠΕ, η εργασία με εργόσημο, η εργασία με χαρτοφυλάκιο, η εργασία βάσει του μοντέλου του πληθοπορισμού ή εργασία μέσω πλατφόρμας και η συνεργατική απασχόληση.

Όπως φαίνεται από τη χαρτογράφηση του Eurofound (2015), οι περισσότερες από τις νέες μορφές απασχόλησης που αναφέρθηκαν δεν έχουν μια συγκεκριμένη νομική μορφή ή δεν έχουν συμφωνηθεί με συλλογική σύμβαση στα περισσότερα κράτη μέλη, πράγμα που θα μπορούσε να αποδοθεί στην πρόσφατη ανάπτυξή τους και στην ανάδειξή τους περισσότερο ως «πρακτικές», παρά ως στρατηγικά προγραμματισμένες παρεμβάσεις για την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας. Εξαιρέσεις είναι η περιστασιακή εργασία (casual work) και η εργασία με εργόσημο (voucher-based work), για τις οποίες έχουν θεσπιστεί κανονιστικά πλαίσια για την αποφυγή κατάχρησης ή για να νομιμοποιηθεί η αδήλωτη εργασία.

Παρά τις σημαντικές διαφορές ανάμεσά τους, η ευελιξία είναι η βασική έννοια που είναι εγγενής σε όλες τις νέες μορφές απασχόλησης, οι οποίες έχουν αναδυθεί λόγω της αυξημένης ζήτησης για βελτιωμένη ευελιξία από τους εργοδότες, τους εργαζόμενους ή και τους δύο. Αυτή η απαίτηση πηγάζει είτε από τις οικονομικά δύσκολες συνθήκες, είτε από τις κοινωνικές εξελίξεις. Κατά συνέπεια, μερικές από τις μορφές απασχόλησης που συζητούνται δημιουργούνται λόγω συγκυριών, ενώ άλλες αναδύονται από ανάγκη και αυτό το στοιχείο ενδέχεται να διαφέρει μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Η ανομοιογένεια του κανονιστικού συστήματος σε ολόκληρη την Ε.Ε., αναφορικά με τις ανωτέρω νέες μορφές απασχόλησης καθιστά απαραίτητη την αναθεώρηση του εργασιακού καθεστώτος και τη διαμόρφωση κατάλληλου θεσμικού πλαισίου για τους όρους εργασίας των εργαζομένων.

Ειδικότερα, η κινητή εργασία που βασίζεται σε ΤΠΕ (ICT-based mobile work) φαίνεται να έχει αναδυθεί από τις αυξανόμενες ευκαιρίες για καινοτόμες πρακτικές ανθρώπινου δυναμικού που προσφέρουν οι σύγχρονες τεχνολογίες σε εργοδότες και εργαζόμενους. Η περιστασιακή εργασία (casual work) και η απασχόληση βάσει του μοντέλου του πληθοπορισμού (crowd employment), μπορεί να θεωρηθούν ως ένα αποτελεσματικό μέσο για τους εργοδότες προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις ιδιαιτερότητες και διακυμάνσεις των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων (όπως η κυμαινόμενη ζήτηση που είναι δύσκολο να προβλεφθεί) ή τις μακροοικονομικές συνθήκες (συμπεριλαμβανομένης της πίεσης ανταγωνισμού, της παγκοσμιοποίησης, των περικοπών στις δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού και των αναγκών αναδιοργάνωσης). Επιτρέπουν την ολοκλήρωση των εργασιών με την απαραίτητη ευελιξία για υγιείς επιχειρηματικές δραστηριότητες και σε ένα κόστος που είναι εφικτό για τον εργοδότη. Για τους εργαζόμενους ωστόσο, αυτές οι μορφές απασχόλησης περιλαμβάνουν τουλάχιστον κάποιο στοιχείο ακούσιας συμμετοχής, δεδομένου ότι αποδέχονται αυτού του είδους την απασχόληση ως ένα μέσο για να κερδίσουν πρόσθετο εισόδημα ή οποιοδήποτε άλλο εισόδημα, όταν οι άλλες δυνατότητες απασχόλησης είναι περιορισμένες.

Το αντίθετο ισχύει για την εναλλαγή θέσεων εργασίας (job sharing), για την οποία η έρευνα δείχνει ότι είναι περισσότερο επιλογή των εργαζόμενων για μειωμένο ωράριο εργασίας, για παράδειγμα λόγω των ευθυνών φροντίδας παιδιών λόγω ηλικίας ή και προβλημάτων υγείας. Οι εργοδότες αποδέχονται την εναλλαγή θέσεων εργασίας επειδή θέλουν ή πρέπει να κρατήσουν αυτούς τους εργαζόμενους, ενώ ταυτόχρονα επιτυγχάνουν την πλήρη κάλυψη της συγκεκριμένης θέσης εργασίας, συνδυάζοντας δύο ή περισσότερους εργαζόμενους με μερική απασχόληση σε μία θέση εργασίας πλήρους απασχόλησης.

Η πολυπρόσωπη ενοχική σχέση (employee sharing) και η εργασία με εργόσημο (voucher-based work) φαίνεται να αποτελούν αναγκαιότητα και ευκαιρία τόσο για τους εργοδότες, όσο και για τους εργαζόμενους. Και οι δύο μορφές απασχόλησης χρησιμοποιούνται από τους εργοδότες όταν υπάρχει ζήτηση για ανθρώπινο δυναμικό που δεν δικαιολογεί μια θέση πλήρους απασχόλησης, αλλά παρόλα αυτά θέλουν να δώσουν στους εργαζόμενους ευνοϊκές συνθήκες απασχόλησης που είναι λιγότερο αβέβαιες από ό,τι κάθε άλλη περίπτωση κατακερματισμένων θέσεων εργασίας. Επιλέγουν λοιπόν αυτές τις λύσεις για να προσφέρουν τουλάχιστον κάποια εργασία και κοινωνική ασφάλιση στους εργαζόμενούς τους. Ομοίως, για τους εργαζόμενους αυτών των μορφών απασχόλησης μπορεί να είναι η καλύτερη δυνατή επιλογή σε μια κατακερματισμένη αγορά εργασίας όταν για παράδειγμα, δεν υπάρχουν διαθέσιμες θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης σε μεμονωμένους εργοδότες, ή το επάγγελμά τους δεν έχει ζήτηση, ή δεν είναι σε θέση να εργαστούν σε θέσεις πλήρους απασχόλησης για προσωπικούς λόγους.

Η πολυπρόσωπη ενοχική σχέση (employee sharing), η εναλλαγή θέσεων εργασίας (job sharing), η προσωρινή διαχείριση (interim management), η περιστασιακή εργασία (casual work), η εργασία με εργόσημο (voucher-based work) και οι συνεταιρισμοί (cooperatives) φαίνεται να χρησιμοποιούνται περισσότερο στις παραδοσιακές βιομηχανίες, ενώ η κινητή εργασία που βασίζονται στις ΤΠΕ (ICT-based mobile work), η εργασία με χαρτοφυλάκιο (portfolio work), η εργασία βάσει του μοντέλου του πληθοπορισμού (crowd employment), και τα συνεργατικά κέντρα (coworking) είναι περισσότερο σχετικές με τον τομέα της πληροφορικής και της δημιουργικής βιομηχανίας (όπως διαφήμιση, τέχνη, σχέδιο, μόδα, μουσική, εκδόσεις, λογισμικό, κλπ.).

Οι εργαζόμενοι στην προσωρινή διοίκηση (interim management), στην κινητή εργασία που βασίζεται στις ΤΠΕ (ICT-based mobile work), σε εργασία χαρτοφυλακίου (portfolio work), σε εργασία βάσει του μοντέλου του πληθοπορισμού (crowd employment) και σε συνεργατικά κέντρα (coworking) τείνουν να είναι υψηλά καταρτισμένοι και εξειδικευμένοι, ενώ οι περιστασιακά απασχολούμενοι (casual work) και οι εργαζόμενοι με εργόσημο (voucher-based work) τείνουν να είναι εργαζόμενοι με χαμηλού επιπέδου δεξιότητες.

Η περιστασιακή εργασία (casual work), η κινητή εργασία που βασίζεται σε ΤΠΕ (ICT-based mobile work), η εργασία βάσει του μοντέλου του πληθοπορισμού (crowd employment) και η εργασία στα συνεργατικά κέντρα (coworking) χαρακτηρίζονται από ένα υψηλό επίπεδο εργαζόμενων νεότερης ηλικίας, ενώ οι εργαζόμενοι μεγαλύτερης ηλικίας απαντώνται περισσότερο στην προσωρινή διαχείριση (interim management), στην εργασία με χαρτοφυλάκιο (portfolio work), και στις οργανώσεις

ομπρέλα (umbrella organisations), που απαιτούν μεγαλύτερη εργασιακή εμπειρία. Εκτός από την περιστασιακή εργασία (casual work), την εργασία με εργόσημο (voucher-based work) και την εργασία βάσει του μοντέλου του πληθοπορισμού (crowd employment), οι υπόλοιπες νέες μορφές απασχόλησης είναι πιθανό να είναι η βασική ή αποκλειστική πηγή εισοδήματος για τους εργαζόμενους.

Αναμφίβολα, η ανομοιογένεια του κανονιστικού συστήματος σε ολόκληρη την Ε.Ε., αναφορικά με τις ανωτέρω νέες μορφές απασχόλησης, επιτείνει τον κίνδυνο ανταγωνισμού, γεγονός που έχει επιζήμιες συνέπειες και για τους εργοδότες, οι οποίοι υφίστανται μη βιώσιμη ανταγωνιστική πίεση, καθώς και για τα κράτη μέλη, τα οποία χάνουν φορολογικά έσοδα και εισφορές κοινωνικής ασφάλισης. Η πρόκληση είναι να διασφαλιστεί ότι οι δυναμικές, καινοτόμες αγορές εργασίας που στηρίζουν την ανταγωνιστικότητα της Ε.Ε. πλαισιώνονται κατά τρόπο που να παρέχει βασική προστασία σε όλους τους εργαζομένους και πιο μακροπρόθεσμη αύξηση της παραγωγικότητας για τους εργοδότες, ενώ να επιτρέπει τη σύγκλιση προς καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας σε ολόκληρη την Ε.Ε.

Οι νέες μορφές απασχόλησης καθιστούν απαραίτητη την αναθεώρηση του καθεστώτος και των όρων εργασίας των εργαζομένων. Σε αυτό το πλαίσιο των δυσδιάκριτων πολλές φορές ορίων μεταξύ των νέων εργασιακών καθεστώτων και μορφών εργασίας, απαιτείται περαιτέρω εξέταση των συνθηκών δημιουργίας σταθερών κοινωνικών δικαιωμάτων για όλες τις διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων σε μορφές απασχόλησης πέραν του παραδοσιακού τύπου. Η προσαρμογή των εργασιακών σχέσεων και των κοινωνικών πολιτικών θα πρέπει να διαμορφωθεί σε συνεργασία με εκπροσώπους των εργαζομένων, όπως είναι τα εργατικά συνδικάτα και οι ενώσεις, καθώς και με ανάπτυξη κοινωνικού διαλόγου με εμπειρογνώμονες και οργανώσεις εργοδοτών.

Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να κινείται η πρόταση οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που εκδόθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις 21 Δεκεμβρίου 2017.¹³⁵ Η πρωτοβουλία είναι μία από τις βασικές δράσεις της Επιτροπής για την υλοποίηση του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων¹³⁶ και συμβάλλει κυρίως στην αρχή 5 «Ασφαλής και ευπροσάρμοστη απασχόληση» και στην αρχή 7 «Ενημέρωση για τους όρους απασχόλησης και προστασία σε περίπτωση απολύσεων» του πυλώνα.¹³⁷

Οι στόχοι της πρότασης συνάδουν με τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ιδίως με το άρθρο 31 για δίκαιες και πρόσφορες συνθήκες

¹³⁵ Πρόταση Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (COM (2017) 797 /21-12-2017).

¹³⁶ Ο ευρωπαϊκός πυλώνας κοινωνικών δικαιωμάτων διακηρύχθηκε από κοινού από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και την Επιτροπή στην κοινωνική σύνοδο κορυφής για τη δίκαιη απασχόληση και την ανάπτυξη, που πραγματοποιήθηκε στο Γκέτεμποργκ στις 17 Νοεμβρίου 2017. Ο πυλώνας λειτουργεί ως πυξίδα για την ανανεωμένη ανοδική σύγκλιση στα κοινωνικά πρότυπα στο πλαίσιο της μεταβαλλόμενης πραγματικότητας του κόσμου της εργασίας.

¹³⁷ Αρχή 7: «Οι εργαζόμενοι έχουν δικαίωμα να ενημερώνονται γραπτώς στην αρχή της απασχόλησής τους για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους που απορρέουν από τη σχέση απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένης της δοκιμαστικής περιόδου...».

εργασίας, το οποίο προβλέπει ότι «κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε συνθήκες εργασίας οι οποίες σέβονται την υγεία, την ασφάλεια και την αξιοπρέπειά του». Ο γενικός στόχος της προτεινόμενης οδηγίας είναι η προώθηση ασφαλέστερης και πιο προβλέψιμης απασχόλησης, με παράλληλη διασφάλιση της προσαρμοστικότητας της αγοράς εργασίας και βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης. Οι ειδικοί στόχοι μέσω των οποίων θα επιτευχθεί ο γενικός στόχος είναι οι εξής:

- 1) βελτίωση της πρόσβασης των εργαζομένων σε ενημέρωση σχετικά με τους όρους εργασίας τους,
- 2) βελτίωση των όρων εργασίας για όλους τους εργαζομένους, ιδίως εκείνους που βρίσκονται σε νέα και μη τυπική απασχόληση, με παράλληλη διατήρηση περιθωρίου για προσαρμοστικότητα και καινοτομία της αγοράς εργασίας,
- 3) βελτίωση της συμμόρφωσης με τα πρότυπα των όρων εργασίας μέσω ενισχυμένης επιβολής της νομοθεσίας και
- 4) βελτίωση της διαφάνειας στην αγορά εργασίας, με παράλληλη αποφυγή της επιβολής υπερβολικών επιβαρύνσεων στις επιχειρήσεις όλων των μεγεθών.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, αξίζει να αναφερθεί ότι τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Σεπτέμβριος 2018) καταγράφουν την υψηλότερη επίδοση 9μήνου έτους από το 2001 έως το Σεπτέμβριο 2018, όσον αφορά στο ισοζύγιο των ροών μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα.¹³⁸ Συγκεκριμένα, το διάστημα Ιανουαρίου - Σεπτεμβρίου 2018 το ισοζύγιο των ροών μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα διαμορφώθηκε στις 288.369 νέες θέσεις εργασίας, ενώ το 2017 ήταν 265.871 νέες θέσεις εργασίας.

Οι αναγγελίες προσλήψεων το α' εννεάμηνο του 2018 ανήλθαν σε 2.057.917, ενώ κατά το ίδιο διάστημα η κυριαρχία των ευέλικτων μορφών απασχόλησης είναι απόλυτη, καθώς η ψαλίδα μεταξύ της πλήρους απασχόλησης και των ευέλικτων μορφών απασχόλησης εξακολουθεί να διευρύνεται, καθώς από το σύνολο των 2.057.917 προσλήψεων, 966.808 αφορούν σε προσλήψεις με συμβάσεις πλήρους απασχόλησης, ενώ 1.091.109 σε προσλήψεις με ευέλικτη απασχόληση (μερική και εκ περιτροπής). Έτσι, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης στις νέες προσλήψεις το 9μηνο του 2018 ανήλθαν στο 53,02%, όταν στο αντίστοιχο 9μηνο του 2014 ήταν 48,58%.¹³⁹

Φαίνεται ότι την περίοδο της κρίσης, δύο σημαντικά και αντικρουόμενα φαινόμενα κυριαρχούν και αναδεικνύονται στις βασικές μορφές της ευέλικτης απασχόλησης στην Ελλάδα: το ένα αφορά στην αύξηση της μερικής (και εκ περιτροπής) απασχόλησης και το άλλο στη μείωση της προσωρινής απασχόλησης. Και οι δύο αυτές μορφές συνδέονται με την επισφαλή απασχόληση, με χαμηλές αποδοχές και με υψηλό κίνδυνο εμφάνισης της φτώχειας.¹⁴⁰

Η εξήγηση για τη συνεχιζόμενη μείωση της προσωρινής απασχόλησης θα πρέπει να αναζητηθεί στις ιδιαιτερότητες του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων,

¹³⁸ Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Σεπτέμβριος 2018.

¹³⁹ Η Καθημερινή, 13/10/2018.

¹⁴⁰ Ευστράτογλου Α., 2015.

όπως έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια, το οποίο καθιστά: (α) άλλες μορφές ευελιξίας, όπως η μερική απασχόληση, πιο δελεαστικές για τις επιχειρήσεις και (β) τις προσλήψεις εργαζομένων αορίστου χρόνου, σε ένα περιβάλλον μεγάλης αβεβαιότητας, πιο δελεαστικές για τις επιχειρήσεις, από αυτές ορισμένου χρόνου, στο βαθμό που η απόλυση ενός πρόσφατα προσληφθέντος εργαζόμενου αορίστου χρόνου είναι συχνά ευκολότερη από την απόλυση ενός εργαζόμενου ορισμένου χρόνου πριν από τη λήξη της σύμβασης.¹⁴¹

Γενικά, η χρήση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στη χώρα μας, η παρουσία και επέκτασή τους είναι συνυφασμένη με διαδικασίες υποκατάστασης της πλήρους από τη μερική απασχόληση, με διαδικασίες υποκατάστασης της προσωρινής απασχόλησης από απασχόληση που (λόγω της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων) δεν οδηγεί σε αποζημιώσεις, με διαδικασίες υποκατάστασης αμειβόμενων από μη αμειβόμενες υπερωρίες και συνολικά με τη μείωση του εισοδήματος από εργασία, κατάσταση που αυξάνει σημαντικά τον κίνδυνο εγκλωβισμού ενός σημαντικού μέρους του ανθρώπινου δυναμικού στη παγίδα της φτώχειας. Οι συνθήκες φτωχοποίησης ενός σημαντικού τμήματος του ανθρώπινου δυναμικού, αντιστρατεύονται τις προσπάθειες βελτίωσης της παραγωγικότητας.¹⁴²

Αναφορικά με τη σχέση της παραγωγικότητας και των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, σύμφωνα με τη μελέτη τον Ευστράτογλου, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι η προσπάθεια αύξησης της παραγωγικότητας στους κλάδους και στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας δεν μπορεί να επέλθει μέσα από την επέκταση και την ισχυρή παρουσία των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Η επέκταση της ευελιξίας, που επιχειρείται με στόχο τη μείωση και διατήρηση του εργατικού κόστους σε χαμηλά επίπεδα, φαίνεται να εγκλωβίζει πολλούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας σε ένα φαύλο κύκλο χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης, χαμηλής έντασης δεξιοτήτων και χαμηλής παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα την αδυναμία τους να διατηρήσουν και να επεκτείνουν τη θέση τους στο εγχώριο και διεθνές παραγωγικό σύστημα.

Συνοψίζοντας διαπιστώνεται ότι η κρίση και η παρατεταμένη ύφεση της οικονομίας οδήγησαν στη σημαντική αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας, σε βάρος της πλήρους και σταθερής απασχόλησης. Παράλληλα με την εισαγωγή μιας σειράς παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας που εισήχθησαν με το μνημονιακό θεσμικό πλαίσιο, όπως ενίσχυση των ρυθμίσεων για τις ευέλικτες μορφές εργασίας, για τη διευκόλυνση των απολύσεων και τη μείωση της προστασίας των εργαζομένων σε περίπτωση καταγγελίας των συμβάσεων εργασίας, αύξηση σημειώνει και η ανασφάλιστη εργασία στη χώρα μας.

Στο πλαίσιο των οικονομικά δύσκολων συνθηκών έχουν αρχίσει να εφαρμόζονται και στην Ελλάδα οι νέες μορφές απασχόλησης που ανέδειξε η έρευνα του Eurofound, παράλληλα με τις θεσμοθετημένες ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Από τις εννέα νέες μορφές απασχόλησης, μόνο η εργασία με *εργόσημο* (voucher-based work) ρυθμίζεται στη χώρα μας από το εργατικό δίκαιο, αποτρέποντας οποιαδήποτε διάκριση σε σύγκριση με τους λοιπούς εργαζόμενους με σχέση εξαρτημένης

¹⁴¹ Γαβρόγλου Σ.Π., 2014.

¹⁴² Ευστράτογλου Α., 2015.

εργασίας ('standard' workers) και εξασφαλίζοντας πλήρη πρόσβαση στους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Ωστόσο στο θεσμό του εργοσήμου εντοπίζονται προβλήματα, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι δεν έχει προβλεφθεί στην επιταγή του εργοσήμου ειδικό πεδίο για τα δώρα εορτών και επιδόματος αδείας, για την καταβολή της αποζημίωσης λόγω καταγγελίας της σύμβασης εργασίας, για την αποζημίωση λόγω μη ληφθείσας άδειας, ενώ δεν αναγράφεται στην επιταγή του εργοσήμου η μισθολογική περίοδος απασχόλησης και έτσι δεν είναι εφικτός ο αποτελεσματικός έλεγχος της αδήλωτης εργασίας.

Η *περιστασιακή εργασία* (casual work) εφαρμόζεται ως επί το πλείστον στην Ελλάδα με βάση το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο άλλων μορφών απασχόλησης, όπως της μερικής απασχόλησης και των συμβάσεων ορισμένου χρόνου, αν και η έννοια της περιστασιακής εργασίας, στην έρευνα του Eurofound, δεν ταυτίζεται μ' αυτές, παρόλο που έχει στοιχεία και των δύο. Η πρόσφατη αύξηση της *εργασίας βάσει του μοντέλου του πληθοπορισμού* (crowd employment, platform work) στην Ελλάδα εξηγείται από την οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, η οποία έχει οδηγήσει σε έλλειψη ρευστότητας και στην ανάγκη εξεύρεσης εναλλακτικών (και φτηνών) τρόπων διαφήμισης και προβολής των υπηρεσιών των ενδιαφερομένων, καθώς και από τις ευκαιρίες που προσφέρουν οι σύγχρονες τεχνολογίες ιδιαίτερα σε θέματα εναρμόνισης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, αλλά και λόγω της ύπαρξης ιδιαίτερα εξειδικευμένων νέων επαγγελματιών που ψάχνουν για εναλλακτικές μορφές απασχόλησης.

Η *κινητή εργασία μέσω χρήσης προηγμένων τεχνολογιών επικοινωνίας και ενημέρωσης* (ICT-based mobile work) εμποδίζεται από την έλλειψη τεχνικής υποστήριξης και τεχνογνωσίας, καθώς και από την επικράτηση μιας παραδοσιακής επιχειρησιακής νοοτροπίας, που δίνει έμφαση στις αυστηρές εργασιακές διαδικασίες και στον έλεγχο αυτών. Επίσης σε πολλές ελληνικές εταιρείες εμποδίζεται από την έλλειψη διαπραγμάτευσης σε μη μισθολογικά θέματα. Η κινητή εργασία φαίνεται να είναι ιδιαίτερα δύσκολο να εφαρμοστεί σε οργανισμούς του δημόσιου τομέα, επειδή η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα είναι λιγότερο επικεντρωμένη στα αποτελέσματα και την αυτονομία και περισσότερο στη λογοδοσία των υπαλλήλων απέναντι στους ιεραρχικά ανώτερους τους. Φαίνεται ωστόσο ότι σε εταιρείες που χρησιμοποιούν αυτή τη νέα μορφή απασχόλησης, όπως Microsoft Ελλάς, υπάρχει μεγαλύτερη ικανοποίηση των εργαζομένων από την εργασία τους και αύξηση της παραγωγικότητάς τους.

Η *πολυπρόσωπη ενοχική σχέση για συγκεκριμένο σκοπό* (ad-hoc employee sharing) είναι μια νέα ή πρωτοεμφανιζόμενη μορφή απασχόλησης στην Ελλάδα που θα μπορούσε να ειπωθεί ότι προσιδιάζει σε ένα βαθμό στα χαρακτηριστικά του γνήσιου δανεισμού, ενώ η *προσωρινή διαχείριση* (interim management), αν και δεν είναι ευρέως διαδεδομένη, φαίνεται να είναι μια ολοένα πιο αναδυόμενη μορφή απασχόλησης και στην χώρα μας.

Η *εργασία με χαρτοφυλάκιο* (portfolio work), αποτελεί επίσης μια νέα και ολοένα και πιο σημαντική μορφή απασχόλησης στην Ελλάδα, πιθανά λόγω του γεγονότος ότι από την αρχή της κρίσης, υπάρχει στην Ε.Ε. ένας αυξανόμενος αριθμός των λεγόμενων ανεξάρτητων επαγγελματιών που είναι υψηλής ειδίκευσης αυτοαπασχολούμενοι, δεν απασχολούν άλλους εργαζόμενους και παρέχουν

εξειδικευμένες υπηρεσίες συχνά σε συνεργασία με άλλους συνεργάτες, αν και για τους περισσότερους αυτοαπασχολούμενους στην Ελλάδα, οι οποίοι είναι κάτοχοι δελτίων παροχής υπηρεσιών, η κατάσταση φαίνεται να είναι επιβαρυντική, λόγω της οικονομικής ύφεσης που σε πολλές περιπτώσεις έχει ως συνέπεια τη σταδιακή ή απότομη μείωση του όγκου και της συχνότητας των εργασιών, την ακανόνιστη εισροή στα έσοδα, τις καθυστερήσεις στην πληρωμή εργασιών κ.α. Τέλος, η *συνεργατική απασχόληση* με το πρότυπο συνεργασίας των «συνεταιρισμών» (cooperatives) έχει αποκτήσει αυξανόμενη σημασία στη χώρα μας με τον συνεταιριστικό νόμο 4019/30-9-2011 και την ισχύ του ν. 4430/2016 για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.

Γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τις παραπάνω εξελίξεις είναι ότι ο βίαιος μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας που συντελέστηκε λόγω της βαθιάς οικονομικής ύφεσης και των προγραμμάτων λιτότητας έχει καταστρέψει τις θεμελιώδεις σταθερές της μεγάλης πλειοψηφίας των ελλήνων πολιτών, σταθερές που έχουν να κάνουν με τον πυρήνα της ύπαρξής τους, όπως ασφάλεια, απασχόληση, εισόδημα, σύνταξη, περίθαλψη. Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες της διετίας 2010-2012 ανέτρεψαν ριζικά τους όρους εργασίας και το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων που είχαν κυριαρχήσει στη χώρα και είχαν εξασφαλίσει κοινωνική ειρήνη και αναδιανομή του εισοδήματος. Με την εξαέρωση των εργασιακών δικαιωμάτων και την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, το πεδίο φαίνεται να είναι ελεύθερο για την περαιτέρω μείωση του εργατικού κόστους των επιχειρήσεων, την ευέλικτη οργάνωση της εργασίας και την αυξομείωση του προσωπικού ανάλογα με τις ανάγκες των επιχειρήσεων.¹⁴³

Ότι λοιπόν, δεν μπόρεσαν να πετύχουν οι επανειλημμένες απόπειρες θεσμοθέτησης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας, που παρέμεναν για χρόνια περιθωριακές, φαίνεται ότι το κατάφεραν η κρίση και η παρατεταμένη ύφεση της οικονομίας με αποτέλεσμα η μερική απασχόληση, η προσωρινή απασχόληση και η εκ περιτροπής απασχόληση να επεκτείνονται διαρκώς σε βάρος της πλήρους και σταθερής απασχόλησης. Εκτός από τις ευέλικτες, επισφαλείς μορφές απασχόλησης, αύξηση σημειώνει και η ανασφάλιστη εργασία, η οποία ανερχόταν το 2012 στο 36,3% του συνόλου.¹⁴⁴

Χαρακτηριστικό επίσης των εξελίξεων στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο της κρίσης είναι και η αύξηση του μεριδίου των ανδρών στο σύνολο των μερικά απασχολούμενων, όπως έχουν διαπιστώσει και παλαιότερες μελέτες. Συγκεκριμένα, το γ' τρίμηνο του 2011, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, το 40% πλέον των εργαζομένων με μερική απασχόληση είναι άνδρες που στην πλειοψηφία τους αναγκάστηκαν να δεχτούν τη μερική απασχόληση λόγω αδυναμίας για εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης (ακούσια προσφυγή στη μερική απασχόληση).¹⁴⁵ Η σημαντική ποσοστιαία αύξηση της μερικής απασχόλησης των ανδρών την περίοδο 2010-2011 αφορά ειδικότερα τους άνδρες άνω των 30 ετών, ενώ η μερική απασχόληση των γυναικών, που μαζί μ' αυτή των νέων κυριαρχούσε

¹⁴³ Μουρίκη Α., 2012.

¹⁴⁴ Μουρίκη Α., ο.π.

¹⁴⁵ Για την περίοδο 2010 -2011, παρατηρείται σημαντική ποσοστιαία αύξηση της μερικής απασχόλησης των ανδρών και ειδικότερα αυτών της ηλικίας άνω των 35 ετών, ενώ αντίθετα η μερική απασχόληση των γυναικών μειώνεται (Κετσετζοπούλου Μ., 2012).

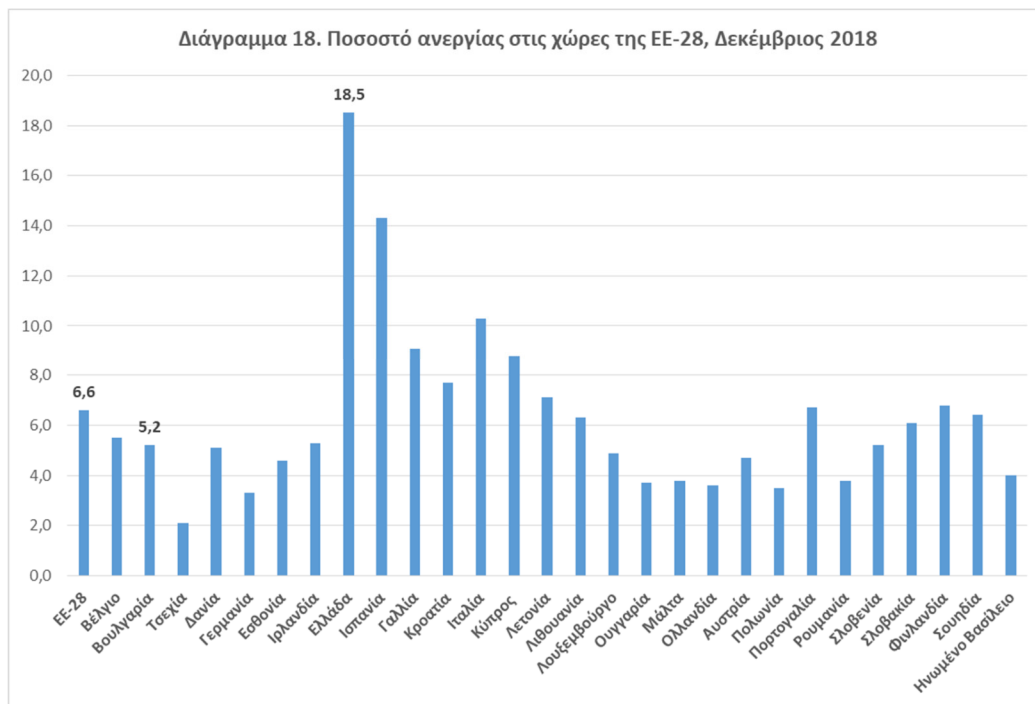
διαχρονικά στη χώρα μας, σημειώνει μείωση. Η ταχεία επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης σε βάρος της πλήρους απασχόλησης φαίνεται να έχει επιφέρει αρνητικές συνέπειες και ανατροπές στις εργασιακές σχέσεις, τα ασφαλιστικά δικαιώματα των εργαζομένων, καθώς και στο επίπεδο εισοδήματος και διαβίωσής τους.¹⁴⁶

7.4. Ανεργία

Παρά τις απόψεις ότι η διεύρυνση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης αποτελεί σημαντική κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας γενικά, στην Ελλάδα ειδικά, όπου το τελευταίο διάστημα καταγράφονται υψηλές επιδόσεις στο ισοζύγιο των ρών μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα και δημιουργία νέων θέσεων, έστω με ευέλικτες μορφές απασχόλησης, η ανεργία παραμένει σε υψηλά επίπεδα.

Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα μηναία στοιχεία του Eurostat, το ποσοστό ανεργίας ήταν στο 6,6% τον Δεκέμβριο του 2018 στην ΕΕ-28. Μεταξύ των κρατών μελών, τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας τον Δεκέμβριο του 2018 καταγράφονται στην Τσεχία (2,1%), τη Γερμανία (3,3%), την Πολωνία (3,4%) και την Ολλανδία (3,6%). Τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας εμφανίζονται στην Ελλάδα (18,5% το Νοέμβριο του 2018), την Ισπανία (14,3%) και την Ιταλία (10,3%), όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα που ακολουθεί.

Διάγραμμα 18. Ποσοστό ανεργίας στις χώρες της ΕΕ-28, Δεκέμβριος 2018

Πηγή: Eurostat: [une_rt_m].

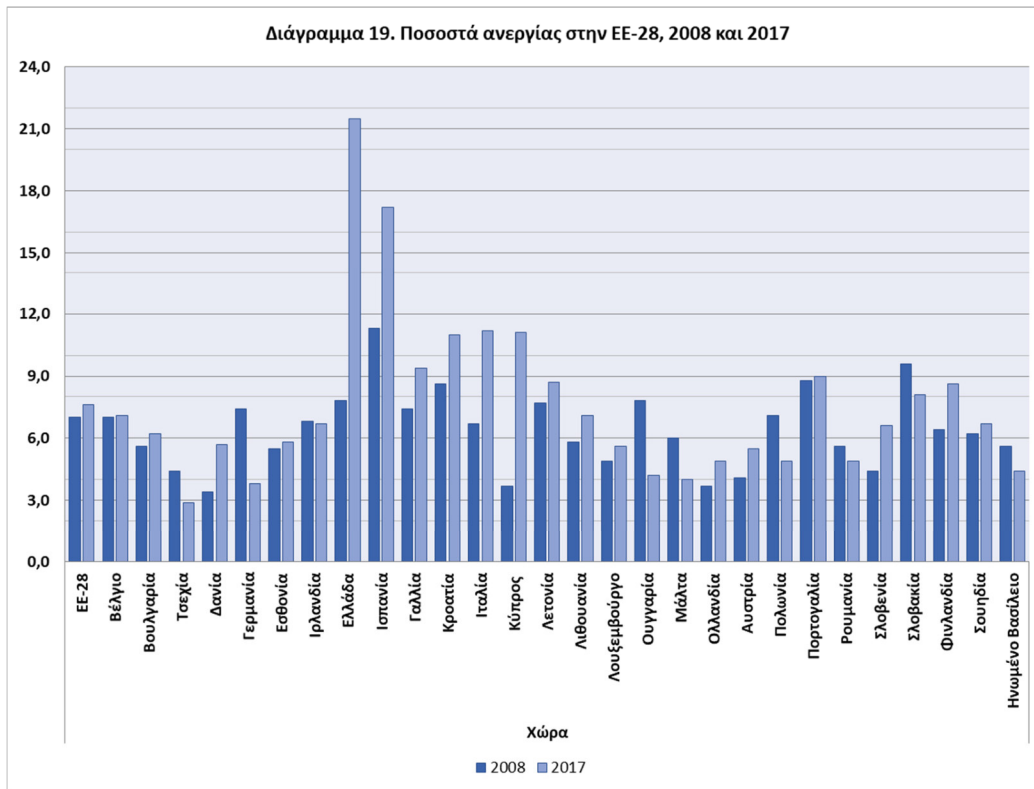
¹⁴⁶ Κετσετζοπούλου Μ., 2012.

Σε σύγκριση με τον προηγούμενο χρόνο, το ποσοστό ανεργίας παρουσιάζει μείωση σε όλα τα κράτη μέλη εκτός από τη Γαλλία, όπου παρέμεινε σταθερό. Οι μεγαλύτερες μειώσεις σημειώθηκαν στην Ελλάδα (από 21,1% σε 18,5% μεταξύ Νοέμβριο 2017 και Νοέμβριο 2018), την Ισπανία (από 16,5% σε 14,3%) και την Κροατία (από 9,7% σε 7,7%). Όσον αφορά στην ανεργία των νέων (κάτω των 25 ετών), το Δεκέμβριο του 2018 το ποσοστό ανεργίας ήταν 14,9% στην ΕΕ-28 έναντι το 16,1% το Δεκέμβριο του 2017. Το Δεκέμβριο του 2018, τα χαμηλότερα ποσοστά παρατηρήθηκαν στην Τσεχία (5,8%), τη Γερμανία (6,0%) και την Ολλανδία (6,6%), ενώ τα υψηλότερα ήταν στην Ελλάδα (39,1%, Νοέμβριο 2018), την Ισπανία (32,7%) και την Ιταλία (31,9%).

Τα επίπεδα ανεργίας κινούνται κυκλικά, σε μεγάλο βαθμό ακολουθώντας το γενικό επιχειρηματικό κύκλο και την ανάπτυξη μιας χώρας. Ωστόσο, άλλοι παράγοντες όπως οι πολιτικές για την αγορά εργασίας και οι δημογραφικές εξελίξεις μπορεί επίσης να επηρεάσουν τη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη εξέλιξη. Εστί, από τις αρχές του 2005 παρατηρείται μια περίοδο σταθερής μείωσης της ανεργίας, η οποία διαρκεί μέχρι το πρώτο τρίμηνο του 2008, όπου η ανεργία στην ΕΕ-28 είχε φτάσει στο 6,8%, πριν αυξηθεί απότομα με την αρχή της οικονομικής κρίσης. Μεταξύ του δεύτερου τριμήνου του 2008 και του 2010, το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε, φτάνοντας στο 9,7%, ενώ από το δεύτερο τρίμηνο του 2011 και μέχρι το δεύτερο τρίμηνο του 2013, η ανεργία σημείωσε σταθερή και σημαντική αύξηση, φθάνοντας σε ποσοστό 11%. Στη συνέχεια το ποσοστό άρχισε να μειώνεται, φθάνοντας το 7,3% στο τέλος του 2017 στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28.

Η οικονομική κρίση φαίνεται να είχε σοβαρή επίπτωση και στους νέους, η ανεργία των οποίων συνήθως εμφανίζεται υψηλότερη συγκριτικά με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες. Από το δεύτερο τρίμηνο του 2008, το ποσοστό ανεργίας των νέων παρουσιάζει ανοδική τάση, φτάνοντας το 23,9% το πρώτο τρίμηνο του 2013, πριν μειωθεί στο 16,2% στο τέλος του 2017 στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28. Οι παραπάνω μεταβολές αφορούν στην εξέλιξη της ανεργίας σε μηνιαία βάση, ωστόσο αξίζει να γίνει μια αναφορά στα ποσοστά ανεργίας και οι μεταβολές της και σε ετήσια βάση. Στο Διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζονται τα ποσοστά ανεργίας στις χώρες της ΕΕ για τα έτη 2008 και 2017.

Διάγραμμα 19. Ποσοστά ανεργίας στην ΕΕ-28, 2008 και 2017

Πηγή: Eurostat: [une_rt_a].

Σημειώνεται καταρχάς ότι στην ΕΕ-28 το 2017 καταγράφονται 18,778 εκατομμύρια άνεργοι, αριθμός που αντιστοιχεί σε 7,6% του πληθυσμού σε εργάσιμη ηλικία. Όπως δείχνουν τα στοιχεία, κατά τη χρονική περίοδο 2008-2017 η ανεργία μειώνεται μόνο σε εννέα ευρωπαϊκές χώρες, όπως στη Γερμανία και την Ουγγαρία με πάνω από τρεις ποσοστιαίες μονάδες, και με λιγότερο από τρεις μονάδες σε Τσεχία, Πολωνία, Σλοβενία, Μεγάλη Βρετανία, Μάλτα, Βουλγαρία και Ιρλανδία. Αντίθετα, στις περισσότερες χώρες κατά την ίδια περίοδο η ανεργία αυξάνεται, με μεγαλύτερη αύξηση να καταγράφεται στην Ελλάδα, όπου η ανεργία σχεδόν έχει τριπλασιαστεί από το 2008, παρουσιάζοντας αύξηση με 13,7 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά 176%, ενώ με χαμηλότερα ποσοστά ακολουθούν Κύπρος (7,4 ποσοστιαίες μονάδες), Ισπανία (με 5,9 ποσοστιαίες μονάδες), Ιταλία (με 4,5 μονάδες), Δανία (2,3 μονάδες), Φινλανδία και Σλοβενία (με 2,2 μονάδες), κλπ.

Μια αναλυτικότερη εξέταση των στοιχείων από την αρχή της κρίσης (2008) μέχρι το 2017 δείχνει ότι η ανεργία αυξάνεται μέχρι και 2013 σε όλες τις χώρες της ΕΕ, εκτός από τη Γερμανία και το Λουξεμβούργο, ενώ στη συνέχεια και μέχρι το 2017 αρχίζει να μειώνεται σε όλες τις χώρες εκτός από την Αυστρία και το Λουξεμβούργο, όπου σημειώνει σχετικά μικρή αύξηση. Στην Ελλάδα η ανεργία φαίνεται να εμφανίζει σταδιακά, μετά το 2013 (όπου είχε φτάσει το υψηλότερο ποσοστό του 27,5%), μια έστω και μικρή, καθοδική πορεία, αν και η χώρα παραμένει με το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας στην ΕΕ.

Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία, το 2018 συνεχίζει η καθοδική πορεία της ανεργίας και το ποσοστό ανεργίας στο σύνολο των

χωρών της ΕΕ-28, όπως και στη πλειοψηφία των χωρών, παρουσιάζεται μικρή μείωση. Συγκεκριμένα, στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το 2018 η ανεργία καταγράφει μείωση κατά -0,6 ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με το προηγούμενο χρόνο (από 7,6% το 2017 σε 6,8% το 2018), ενώ στη Βουλγαρία και την Ελλάδα η μείωση αυτή είναι λίγο μεγαλύτερη (κατά -1 ποσοστιαία μονάδα στη Βουλγαρία, από 6,2% σε 5,2% και κατά -2,2 ποσοστιαίες μονάδες στην Ελλάδα, από 21,5% σε 19,3%).

Η ανεργία των νέων (κάτω των 25 ετών) ακολουθεί μεταβολές παρόμοιες με αυτές του συνόλου του πληθυσμού, δηλαδή παρουσιάζει σημαντική αύξηση από την αρχή της κρίσης το 2008 μέχρι και το 2013 και στη συνέχεια καταγράφει καθοδική τάση σε όλες τις χώρες. Συγκεκριμένα, στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 η ανεργία των νέων από 15,9% το 2008 αυξάνεται μέχρι και 23,8% το 2013, ενώ στη συνέχεια αρχίζει να μειώνεται φτάνοντας το 2018 στο 15,2%. Παρόμοιες μεταβολές καταγράφονται και σε όλες τις χώρες μέλη, όπως και στην Ελλάδα, αν και παραμένει στο υψηλότερο ποσοστό ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-28. Στη χώρα μας συγκεκριμένα, η ανεργία των νέων από 21,9% το 2008 αυξάνεται μέχρι το 2013 στο 58,3% και στη συνέχεια καταγράφει καθοδική πορεία, φτάνοντας στο 39,9% το 2018. Παρά την μείωση αυτή όμως, η ανεργία των νέων στην Ελλάδα είναι πολύ μεγαλύτερη σε σύγκριση με την περίοδο πριν την κρίση και υψηλότερη ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, όπου μόνο τρεις χώρες καταγράφουν ποσοστά πάνω από 30%, η Ελλάδα (39,9%), η Ισπανία (34,3%) και η Ιταλία (32,2%).

Ανησυχητική εικόνα επίσης, ειδικά για την Ελλάδα, παρουσιάζει και η μακροχρόνια ανεργία (πάνω από 12 μήνες), όπου το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων στη χώρα μας εμφανίζεται παραπάνω από τετραπλάσιο συγκριτικά με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-28 το 2018, παρά τη μείωση που παρουσιάζει μετά το 2014. Συγκεκριμένα, όπως δείχνουν τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία, το 3,0% του ενεργού πληθυσμού ηλικίας 20-64 ετών στην ΕΕ-28 ήταν μακροχρόνια άνεργοι το 2018 (σε σύγκριση με το 2,6% το 2008), με τα υψηλότερα ποσοστά να καταγράφονται στην Ελλάδα, 13,6% (έναντι του 3,7% το 2008), την Ισπανία 6,4% (έναντι του 2,0% το 2008), την Ιταλία, 6,2% (έναντι του 3,0% το 2008), τη Σλοβακία, 4% (έναντι του 6,5% το 2008), κλπ. Στη Βουλγαρία η μακροχρόνια ανεργία παρουσιάζει μικρή μείωση διαχρονικά, καταγράφοντας 3,0% το 2018 (από 2,9% το 2008), ποσοστό ίσο με το μέσο όρο του συνόλου των χωρών της ΕΕ-28.

Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι ο κίνδυνος σχετικής φτώχειας είναι κατά πολύ υψηλότερος για τους άνεργους, όπως διαπιστώνεται και σε προηγούμενη ενότητα, φτάνει σε 47,8% για τους άνεργους άνω των 18 ετών έναντι του 16,9% για το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το 2017. Αρκετά υψηλότερος από το κίνδυνο σχετικής φτώχειας εμφανίζεται ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, σε 64,9% του ενεργού πληθυσμού ηλικίας άνω των 18 ετών στην ΕΕ-28, με το ποσοστό αυτό να φτάνει σε 81,8% στη Γερμανία, σε 74,5% στη Βουλγαρία, από 70% έως και 73% στη Ουγγαρία, Λιθουανία, Μάλτα, Ολλανδία, Μεγάλη Βρετανία, σε 68,7% στην Ελλάδα κλπ.

8. Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής

Από την βιβλιογραφική επισκόπηση διαπιστώνεται ότι το ζήτημα των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων αποτελεί κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, ενώ η ύπαρξη διαφορετικών απόψεων στην οικονομική επιστήμη για τη λειτουργία της οικονομίας, την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανισοτήτων, της οικονομικής μεγέθυνσης και των κρίσεων, καθώς και για το ρόλο του κράτους στο σύστημα της αγοράς και στη αναδιανομή εισοδήματος φαίνεται να οξύνεται ακόμα περισσότερο σε περιόδους οικονομικής κρίσης και αύξησης των ανισοτήτων και της φτώχειας. Έτσι, πίσω από τον ανταγωνισμό των οικονομικών θεωριών υποκρύπτεται «ένας οξύτατος πολιτικός ανταγωνισμός» και ένας ανταγωνισμός συμφερόντων των διάφορων κοινωνικών ομάδων, όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές.

Επιπλέον, η βιβλιογραφική επισκόπηση και οι διαφορετικές μορφές κρατικής παρέμβασης που αναπτύχθηκαν τα προηγούμενα χρόνια δείχνουν ότι κάθε κοινωνία οργανώνει την οικονομία της με τρόπο, ώστε να επιτυγχάνει ένα μίγμα από κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους που σχετίζονται με την κοινωνική ευημερία και την οικονομική αποτελεσματικότητα. Το μίγμα αυτό επιλέγεται μέσω της πολιτικής διαδικασίας και της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, όπως αυτό αποδεικνύεται ιστορικά από την ύπαρξη υπάρξει διαφορετικών τρόπων οικονομικής οργάνωσης των κοινωνιών.

Σημειώνεται γενικά, ότι τα διάφορα θεωρητικά ρεύματα της οικονομικής επιστήμης αναλαμβάνουν με διαφορετικό τρόπο το ρόλο του κράτους στη προώθηση της κοινωνικής ευημερίας. Οι προτάσεις τους για την παρέμβαση του κράτος και τις πολιτικές που πρέπει ή δεν πρέπει να εφαρμόζει είναι άμεσα ή έμμεσα επηρεασμένες από τις πολιτικές θεωρίες για την κοινωνία και από τις βασικές παραδοχές που κάνουν για την οικονομική οργάνωση. Στη σημερινή εποχή πάντως η παραδοσιακή μορφή του κράτους-πρόνοιας και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπιζε τα κοινωνικά ζητήματα αμφισβητούνται. Μέσα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, δημοσιονομικών ελλειμμάτων, χαμηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης και επέκτασης του οικονομικού σε βάρους του 'μη οικονομικού' ζητήματος, η αναδιανομή εισοδήματος μέσα από τη μορφή του κράτους-πρόνοιας περιορίζεται, αλλά δεν εξαλείφεται. Σήμερα η ένταση των προβλημάτων της ανισοκατανομής εισοδήματος, της φτώχειας, της μακροχρόνιας ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού καθιστά όσο ποτέ άλλοτε αναγκαία την επέμβαση του κράτους. Είναι δεδομένο ότι το κράτος-πρόνοιας, όπως αυτό έγινε γνωστό μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, είναι σε κρίση. Παράλληλα με την κρίση του κράτους-πρόνοιας, οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες διογκώνονται, η ανεργία μακράς διάρκειας παραμένει αμείωτη ενώ ο αριθμός των φτωχών και των κοινωνικά αποκλεισμένων αυξάνεται. Η σημερινή οικονομική και κοινωνική κατάσταση των ανεπτυγμένων χωρών θέτει επιτακτικά το πρόβλημα του επαναπροσδιορισμού του ρόλου του κράτους στις νέες συνθήκες.

Η ανάλυση της οικονομικής ανισότητας, της φτώχειας και των συνθηκών διαβίωσης στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την ΕΕ στα χρόνια της κρίσης δείχνει επιδείνωση της

εισοδηματικής κατάστασης και των συνθηκών διαβίωσης, καθώς και αύξηση της ανισοκατανομής εισοδήματος και της φτώχειας σε αρκετές χώρες, όπως αυτά αποτυπώνονται στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας (Eurostat). Το γεγονός αυτό φανερώνει τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών περιορισμού των δημόσιων δαπανών, οι οποίες έχουν εφαρμοστεί σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Έτσι, σημαντικότερη μείωση του εισοδήματος και υψηλότερος κίνδυνος φτώχειας εμφανίζονται στις χώρες που έχουν εφαρμόσει εκτεταμένα προγράμματα δημοσιονομικής πειθαρχίας, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Η χώρα μας παρουσιάζει τη μεγαλύτερη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-28, το υψηλότερο κίνδυνο απόλυτης φτώχειας, αλλά και τη μεγαλύτερη αύξηση του ποσοστού του πληθυσμού που αντιμετωπίζει κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και σημαντική επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης κατά την περίοδο 2010-2017.

Από την ανάλυση διαπιστώνεται καταρχάς ότι η μείωση του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος στη χώρα μας αφορά όλα τα εισοδηματικά κλιμάκια, αν σε σχετικούς όρους επηρέασε περισσότερο τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού, είναι η μεγαλύτερη σε ευρωπαϊκό επίπεδο και κατά πολύ υψηλότερη από τις υπόλοιπες χώρες που επίσης παρουσιάζουν εισοδηματικές απώλειες, αλλά με πολύ χαμηλότερα ποσοστά. Η οικονομική ύφεση, τα εφαρμοζόμενα προγράμματα λιτότητας και τα εξαιρετικά υψηλά επίπεδα της ανεργίας φαίνεται να έχουν οδηγήσει νέα, διαφορετικά σε σχέση με το παρελθόν, κοινωνικά στρώματα σε νέες μορφές φτώχειας. Οι μεγαλύτερες εισοδηματικές απώλειες δεν αφορούν πλέον μόνο τους ηλικιωμένους και τους συνταξιούχους, που παραδοσιακά ήταν τα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα, αλλά τις μεσαίες και νεότερες ηλικίες και μάλιστα, περισσότερο τους άνδρες και γενικότερα, τα μέλη νοικοκυριών σε εργάσιμη ηλικία και με πολλές ακόμα οικογενειακές υποχρεώσεις.

Από την άλλη πλευρά, το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα στη Βουλγαρία, παρά την αύξηση που παρουσιάζει διαχρονικά, παραμένει στα χαμηλότερα επίπεδα ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, όπως και το επίπεδο διαβίωσης γενικά, ενώ οι ανισότητες και η φτώχεια είναι επίσης στα υψηλότερα επίπεδα.

Για την εξέταση των αλλαγών στο εισοδηματικό και βιοτικό επίπεδο μιας χώρας γενικά, χρησιμοποιείται κυρίως το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα, το οποίο αποτελεί και τη βάση για τον υπολογισμό των ορίων φτώχειας. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία, το 2017 το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα, κατά μέσο όρο στις χώρες της ΕΕ-28, ήταν 16.894 ευρώ, ενώ ανάμεσα στα κράτη-μέλη καταγράφονται σημαντικές διαφορές στις τιμές του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος. Συγκεκριμένα, σε 12 από τις 28 χώρες της ΕΕ καταγράφεται τετραψήφιο αριθμό του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος, από 3.590 ευρώ στη Βουλγαρία και 2.742 ευρώ στη Ρουμανία έως και 7.600 ευρώ στην Ελλάδα, 7.183 στη Σλοβακία και 6.607 στη Λετονία, ενώ υψηλότερο εισόδημα καταγράφεται στο Λουξεμβούργο, 36.076 ευρώ, στη Δανία, 29.383 και στη Σουηδία, 25.376. Όσον αφορά δηλαδή τις δύο χώρες που εξετάζονται αναλυτικότερα, το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα στην Ελλάδα είναι λιγότερο από το μισό του αντίστοιχου μέσου των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ αυτό στη Βουλγαρία είναι λιγότερο από το ένα τέταρτο.

Κατά την περίοδο 2010-2017 το μέσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα σε πραγματικούς όρους (μετά από την προσαρμογή με το αθροιστικό ετήσιο μέγεθος του πληθωρισμού σε κάθε χώρα) αυξήθηκε σχεδόν σε όλες τις χώρες της ΕΕ, σε 20 χώρες, με μεγαλύτερη αύξηση να καταγράφεται στη Εσθονία, Λιθουανία, Λετονία, Σουηδία, Μάλτα και Πολωνία (από 47% έως και 25% περίπου) και χαμηλότερη αύξηση στη Ρουμανία, Βουλγαρία, Σλοβακία, Ενωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Τσεχία, Ιρλανδία και Ολλανδία (από 16% ως και 7% περίπου).¹⁴⁷ Αντίθετα, καταγράφονται μικρές μειώσεις του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος στο Λουξεμβούργο, Σλοβενία και Κροατία (από -0,3% έως -1,4%), μεγαλύτερες μειώσεις στην Κύπρο, Ισπανία, Ιταλία και Πορτογαλία (από -17% έως -5% περίπου), ενώ σημαντική μείωση του μέσου διαθέσιμου εισοδήματος καταγράφεται στην Ελλάδα, κατά -41,9%.

Διαπιστώνεται δηλαδή ότι η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος στη χώρα μας είναι η μεγαλύτερη σε ευρωπαϊκό επίπεδο και κατά πολύ υψηλότερη, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες που επίσης παρουσιάζουν εισοδηματικές απώλειες, αλλά με πολύ χαμηλότερα ποσοστά. Παρατηρείται γενικά ότι, όλες οι χώρες που έχουν πληγεί από την κρίση καταγράφουν μείωση εισοδημάτων, με εξαίρεση τη Λετονία, η οποία, μετά από σημαντική μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος κατά την περίοδο 2009-2010, παρουσιάζει μια ανάκαμψη και αύξηση σε πραγματικούς όρους με πάνω από 10 ποσοστιαίες μονάδες για την περίοδο 2010-2014, ενώ μέχρι το 2017 η αύξηση φτάνει μέχρι το 41% (από τα υψηλότερα επίπεδα αύξησης στις χώρες της ΕΕ). Αναφορά αξίζει επίσης η περίπτωση της Ισλανδίας, όπου κατά την περίοδο 2008-2010 το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα σε πραγματικούς όρους είχε καταγράψει σημαντική μείωση, κατά -43,1%, υψηλότερη και από αυτή στην Ελλάδα, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζει από τις μεγαλύτερες αυξήσεως σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (κατά 31% έως το 2017).

Η μείωση του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος, όπως και αυτή του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος στη χώρα μας, αφορά όλα τα εισοδηματικά κλιμάκια, αν και σε σχετικούς όρους επηρέασε περισσότερο τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού. Οι μεταβολές του διαμέσου ισοδύναμου συνολικού εισοδήματος κάθε εισοδηματικού κλιμακίου παρέχουν μια πληρέστερη εικόνα για την ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος και τις επιπτώσεις της κρίσης στα διάφορα εισοδηματικά στρώματα του πληθυσμού.

Συγκεκριμένα, οι απώλειες εισοδήματος σε απόλυτες τιμές (σε ευρώ) αυξάνονται σταδιακά στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2010-2017, προχωρώντας από τα χαμηλά προς τα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια, ενώ παρουσιάζουν μια απότομη κλιμάκωση στο υψηλότερο κλιμάκιο. Έτσι, τα άτομα/νοικοκυριά στο πλουσιότερο κλιμάκιο φαίνεται να έχουν υποστεί τη μεγαλύτερη μείωση σε απόλυτους όρους, κατά -11.386 ευρώ την περίοδο 2010-2017 (από 30.386 ευρώ το 2010 σε 19.000 ευρώ το 2017), ενώ αυτά του φτωχότερου κλιμακίου είχαν απώλεια κατά -1.438 ευρώ (από 3.110 ευρώ το 2010 σε 1.672 ευρώ το 2017).

¹⁴⁷ Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα, το 2018 παρουσιάζεται αύξηση του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος σε απόλυτες τιμές, σε όλες τις χώρες της ΕΕ-28 σε σύγκριση με το 2017. Έτσι, στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το διάμεσο εισόδημα από 16.894 ευρώ το 2017 φτάνει σε 17.360 το 2018 (κατά 2,8%). Το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα παρουσιάζει αύξηση και στην Ελλάδα, από 7.800 το 2017 σε 7.863 το 2018 (κατά 3,5%).

Ωστόσο, οι μεταβολές του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος σε σχετικούς όρους δείχνουν εντελώς αντίθετα αποτελέσματα. Η μείωση των εισοδημάτων στα χαμηλότερα κλιμάκια ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη τόσο από το μέσο όρο μείωσης του συνόλου του πληθυσμού, όσο και από αυτή των πλουσιότερων εισοδηματικών κλιμάκιων. Πιο συγκεκριμένα, τα δύο χαμηλότερα δεκατημόρια, δηλαδή, το φτωχότερο 20% του πληθυσμού φαίνεται να έχασε από -46,2% και -39,2% αντίστοιχα του διαθέσιμου εισοδήματός του (ή κατά -51,6% και -44,6% περίπου του *πραγματικού* διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος, όπως αυτό διαμορφώνεται, αν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός για την περίοδο 2010-2017). Στη συνέχεια, εξίσου σημαντική, αλλά συγκριτικά χαμηλότερη μείωση, η οποία κυμαίνεται από -34% περίπου έως και -36% περίπου, είχαν τα επόμενα επτά δεκατημόρια, ενώ η μείωση ανεβαίνει λίγο και φτάνει στο -37,5% για το υψηλότερο εισοδηματικό κλιμάκιο.

Στη Βουλγαρία, το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα σε απόλυτους όρους (σε ευρώ) αυξάνεται σταδιακά κατά την περίοδο 2010-2017, με εξαίρεση το φτωχότερο εισοδηματικό κλιμάκιο όπου καταγράφεται μείωση, προχωρώντας από τα χαμηλά προς τα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια, ενώ παρουσιάζει μια απότομη κλιμάκωση στο πλουσιότερο κλιμάκιο. Έτσι, τα άτομα/νοικοκυριά που ανήκουν στο φτωχότερο 10% του πληθυσμού έχουν υποστεί μείωση του εισοδήματος κατά την εξεταζόμενη περίοδο, κατά -102 ευρώ (από 784 ευρώ το 2010 σε 682 ευρώ το 2017). Το διάμεσο εισόδημα σε απόλυτους όρους των επόμενων οκτώ κλιμακίων αυξάνεται σταδιακά, παρουσιάζοντας πολύ μικρή αύξηση στα επόμενα τρία φτωχότερα δεκατημόρια (από 30 έως και 70 ευρώ (φτάνοντας από 2.080 ευρώ το 2010 σε 2.154 το 2017 για το τέταρτο φτωχότερο δεκατημόριο) και σχετικά μεγαλύτερη αύξηση στα επόμενα πέντε δεκατημόρια, από 200 περίπου έως και 700 ευρώ, ενώ το πλουσιότερο δεκατημόριο καταγράφει μακράν υψηλότερη αύξηση σε απόλυτους όρους, κατά 3.658 ευρώ (φτάνοντας από 7.543 το 2010 σε 11.201 το 2017).

Οι μεταβολές του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος σε σχετικούς όρους δείχνουν παρόμοια αποτελέσματα. Ωστόσο, αν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός για την εξεταζόμενη περίοδο, η αύξηση του *πραγματικού* διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος είναι κατά 5,2% χαμηλότερη για όλα τα δεκατημόρια, γεγονός που οδηγεί στο αποτέλεσμα ότι το φτωχότερο 40% του πληθυσμού (τα πρώτα τέσσερα δεκατημόρια) έχει υποστεί μείωση του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος (από -18,2% έως -1,7%), ότι η αύξηση στα επόμενα πέντε δεκατημόρια να είναι μόνο από 2% έως και 10% και η αύξηση στο εισόδημα του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού φτάνει σε πάνω από 43%.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, από τα στοιχεία κατανομής του διάμεσου διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος ανά δεκατημόριο στην Ελλάδα διαπιστώνεται ότι το 2017 ο πληθυσμός στα φτωχότερα επτά δεκατημόρια, δηλαδή το 70% του συνόλου όλων των μελών των νοικοκυριών της χώρας, είχε εισόδημα λιγότερο από 700 ευρώ το μήνα (δηλαδή, από 1.700 ευρώ περίπου το χρόνο που αναλογεί στο φτωχότερο κλιμάκιο έως και 8.000 ευρώ το χρόνο για το έβδομο εισοδηματικό κλιμάκιο, έναντι το 3.000 ευρώ περίπου έως και 13.000 ευρώ περίπου αντίστοιχα το 2010). Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι το 2017 το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα του 10% του πληθυσμού στο πλουσιότερο κλιμάκιο είναι παραπάνω από 11 φορές μεγαλύτερο από το εισόδημα του 10% του πληθυσμού στο φτωχότερο κλιμάκιο (19.000 ευρώ και 1.672 ευρώ αντίστοιχα).

Η διεύρυνση της ανισοκατανομής αποτυπώνεται έντονα από την τιμή του δείκτη S10/S10, ο οποίος αυξήθηκε κατά 70,8% στη Βουλγαρία και κατά 16,3% στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2010-2017. Έτσι, το μερίδιο εισοδήματος του 10% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα ήταν σχεδόν 10 φορές μεγαλύτερο από αυτό του φτωχότερου 10% του πληθυσμού το 2010 τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Βουλγαρία, ενώ το 2017 το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού είχε πάνω από 11 φορές μεγαλύτερο εισόδημα από το φτωχότερο 10% του πληθυσμού στην Ελλάδα, όπως αναφέρθηκε (έχοντας φτάσει στο υψηλότερο επίπεδο το 2014, σχεδόν 14 φορές) και πάνω από 16 φορές στη Βουλγαρία.

Η αύξηση της ανισότητας σε μια χώρα γενικά, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι φτωχοί έγιναν φτωχότεροι και οι πλούσιοι, πλουσιότεροι, αλλά δείχνει ότι είτε βελτιώθηκε η σχετική θέση κάποιων πληθυσμιακών ομάδων στην εισοδηματική κλίμακα επειδή είχαν ανοδική εισοδηματική εξέλιξη, είτε ότι επιδεινώθηκε η εισοδηματική κατάσταση κάποιων άλλων πληθυσμιακών ομάδων, είτε ότι συνέβησαν και τα δύο. Στην Ελλάδα η διεύρυνση της ανισοκατανομής οφείλεται αποκλειστικά σε βάρους των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, δηλαδή εξαιτίας της επιδείνωσης της θέσης τους στην εισοδηματική κλίμακα λόγω της μεγαλύτερης απώλειας εισοδημάτων (ως ποσοστό του συνολικού εισοδήματος που είχαν), συγκριτικά με τις απώλειες των υψηλότερων εισοδηματικών τάξεων, δηλαδή οι φτωχοί έγιναν κατά πολύ φτωχότεροι και οι πιο πλούσιοι, λιγότερο πλουσιότεροι. Στη Βουλγαρία, αν και μειώνεται το πραγματικό εισόδημα των φτωχότερων τάξεων, κατά πολύ μεγαλύτερη είναι η αύξηση του εισοδήματος σε σχετικούς και απόλυτους όρους του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού, δηλαδή, οι φτωχοί έγιναν λίγο φτωχότεροι και οι πλούσιοι, πολύ πλουσιότεροι και ως συνέπεια, αυξήθηκε η ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι γενικά, τα κράτη μέλη της ΕΕ που κατέγραψαν τα υψηλότερα επίπεδα μέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος τείνουν να έχουν σχετικά χαμηλά επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας αν και υπήρχαν κάποιες εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα το Λουξεμβούργο, το κράτος με το υψηλότερο διαθέσιμο εισόδημα που καταγράφει μεσαίο επίπεδο ανισότητας. Επιπλέον, επιβεβαιώνονται τα ευρήματα και οι εκτιμήσεις προηγούμενων μελετών ότι οι διαφορές στην ανισοκατανομή του εισοδήματος μεταξύ των χωρών της ΕΕ αντανακλούν την κατάταξη των χωρών σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής προστασίας.¹⁴⁸ Χαμηλότερη εισοδηματική ανισότητα καταγράφουν οι χώρες που έχουν αναπτύξει σοσιαλδημοκρατικό σύστημα κοινωνικής προστασίας και ακολουθούν οι χώρες με συντηρητικό-κορπορατιστικό κοινωνικό κράτος. Αντίθετα, η μεγαλύτερη ανισότητα εμφανίζουν οι χώρες που έχουν αναπτύξει φιλελεύθερο σύστημα κοινωνικής προστασίας, αυτές στη νότια Ευρώπη, όπως και οι περισσότερες χώρες νέα μέλη της ΕΕ. Παρατηρείται επιπλέον ότι οι χώρες στις οποίες καταγράφεται αύξηση της ανισοκατανομής ανήκουν στον ευρωπαϊκό νότο.

Όσον αφορά στο ρόλο των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην ανισοκατανομή του εισοδήματος, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν αφενός το ειδικό βάρος που έχουν οι συντάξεις στον περιορισμό των ανισοτήτων και αφετέρου, την πολύ περιορισμένη

¹⁴⁸ Παπαθεοδώρου Χ. και Μισσός Β., 2013.

αποτελεσματικότητα των υπόλοιπων κοινωνικών μεταβιβάσεων στη χώρα μας, όπως έχουν διαπιστώσει και άλλες μελέτες.¹⁴⁹

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι συντάξεις επίσης συνιστούν τη σημαντικότερη παροχή άμβλυνσης της ανισότητας και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ωστόσο το ειδικό τους βάρος είναι πολύ πιο περιορισμένο. Αντίθετα, οι λοιπές μεταβιβαστικές πληρωμές έχουν συγκριτικά μεγαλύτερη συμβουλή στον περιορισμό των ανισοτήτων και είναι από τα βασικά εργαλεία μέσω των οποίων επιτυγχάνονται οι διανεμητικοί στόχοι της κοινωνικής πολιτικής στις περισσότερες χώρες. Η αδυναμία των κοινωνικών αυτών επιδομάτων να έχουν ένα ουσιαστικό διανεμητικό αποτέλεσμα αποκαλύπτει τις ανεπάρκειες του συστήματος κοινωνικής προστασίας της Ελλάδας, αλλά και της Βουλγαρίας ως προς την επίτευξη του αναδιανεμητικού του ρόλου.

Όσον αφορά στη φτώχεια, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι υψηλά ποσοστά κινδύνου σχετικής φτώχειας καταγράφονται στις χώρες της νότιας Ευρώπης, καθώς και στις χώρες που έχουν αναπτύξει φιλελεύθερο σύστημα κοινωνικής προστασίας (Μεγάλη Βρετανία και Ιρλανδία). Επιπλέον, υψηλή φτώχεια καταγράφουν και οι περισσότερες χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ.

Η εξέλιξη της σχετικής φτώχειας από την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης δείχνει ότι σε σχέση με το 2010, το 2017 ο κίνδυνος φτώχειας έχει αυξηθεί κατά 0,1% στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες (σε 19 από το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28), με μεγαλύτερη αύξηση, πάνω από 2%, σε επτά από τις χώρες, ανάμεσα στις οποίες και η Βουλγαρία (2,7%). Στην Ελλάδα ο δείκτης σχετικής φτώχειας παρουσιάζει αύξηση κατά την περίοδο 2010-2017 μόνο με 0,1%. Η εξήγηση για την ελάχιστη αύξηση της σχετικής φτώχειας κατά την περίοδο της κρίσης στη χώρα μας, όπου μεγάλα τμήματα της κοινωνίας υπέστησαν σημαντικές μειώσεις στο εισόδημα, βρίσκεται κυρίως στο γεγονός ότι η σχετική γραμμή φτώχειας έχει μετατοπισθεί σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, όπως αυτό διαπιστώνεται και από τα επίσημα διαθέσιμα στοιχεία.

Πιο ενδεικτικός για την αποτύπωση των αλλαγών στα εισοδήματα (και του επιπέδου διαβίωσης) είναι ο δείκτης απόλυτης φτώχειας, όπως ορίζεται από το Eurostat, για τον οποίον χρησιμοποιείται ένα διαχρονικά σταθερό όριο φτώχειας σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης. Ο κίνδυνος απόλυτης φτώχειας σε όρους αγοραστικής δύναμης των εισοδημάτων του 2008 για το σύνολο των χωρών της ΕΕ ανέρχεται σε 15,9% το 2017, παρουσιάζοντας μια μικρή μείωση (-0,4 μονάδες) κατά την περίοδο 2010-2017. Ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, το 2017 κατά πολύ υψηλότερο κίνδυνο απόλυτης φτώχειας συγκριτικά καταγράφεται στην Ελλάδα (46,3%) και ακολουθούν Κύπρος (28,3%), Ισπανία (26,5%), Ιταλία (23,9%), Λουξεμβούργο (18,7%), Λετονία (18,6%), Πορτογαλία (18,3%) και Μεγάλη Βρετανία (17,0%). Στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό φτάνει σε 52,6% για τους ανήλικους (άνω των 18 ετών) και είναι μακράν το υψηλότερο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες.

Κατά την περίοδο 2010-2017 καταγράφεται αύξηση στον κίνδυνο απόλυτης φτώχειας σε οκτώ χώρες της ΕΕ-28, κυρίως της νότιας Ευρώπης και ειδικά, σε αυτές που έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες συνέπειες από την οικονομική κρίση και έχουν

¹⁴⁹ INE/ΓΣΕΕ, 2018.

εφαρμόσει προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής, όπως στην Ελλάδα (όπου καταγράφεται η μεγαλύτερη αύξηση, κατά 28,3 ποσοστιαίες μονάδες), την Κύπρο (κατά 10,9 ποσοστιαίες μονάδες), την Ισπανία (κατά 5,7 μονάδες), την Ιταλία (κατά 4,2 μονάδες) και την Πορτογαλία (κατά 2,2 μονάδες).

Άλλος ένας δείκτης που χρησιμοποιείται ευρύτερα, αυτός της φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού αποκαλύπτει ότι το 22,4% του πληθυσμού στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το 2017 βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ περισσότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού κινδύνευε από τη φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό σε τρία κράτη μέλη, στη Βουλγαρία (38,9%), τη Ρουμανία (35,7%) και την Ελλάδα (34,8%).

Σημειώνεται επιπλέον ότι σε σύγκριση με το 2010, το 2017 ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζει μια ελάχιστη μείωση σε όλες τις ηλικιακές ομάδες στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 (κατά -1,4 ποσοστιαίες μονάδες), ενώ η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα όπου ο κίνδυνος αυτός αυξάνεται και μάλιστα σημαντικά, με πάνω από 10 ποσοστιαίες μονάδες μετά το 2010, σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, εκτός των ατόμων άνω των 65 ετών. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι νέοι, ηλικίας 18-24 ετών είναι η μόνη ηλικιακή ομάδα για την οποία στις περισσότερες χώρες έχει αυξηθεί διαχρονικά ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού. Γενικά, όσον αφορά στην Ελλάδα και Βουλγαρία, παρατηρείται ότι καταγράφουν τα υψηλότερα, συγκριτικά, ποσοστά κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού σε όλες τις ηλικιακές ομάδες ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Αξίζει να επισημανθεί επιπλέον ότι οι απασχολούμενοι στο σύνολό τους, όπως και οι μισθωτοί και στις δύο χώρες, Βουλγαρία και Ελλάδα, αντιμετωπίζουν επίσης από τα υψηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών.

Όσον αφορά στο επίπεδο διαβίωσης, το 6,6% του πληθυσμού στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 το 2017 φαίνεται να βιώνει σοβαρή υλική αποστέρηση, δηλαδή αδυνατεί να καλύψει τουλάχιστον τέσσερες από εννέα βασικές ανάγκες που εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής. παρουσιάζοντας μείωση με 1,8 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά 20% σε σύγκριση με το 2010 (8,4%). Στα περισσότερα κράτη μέλη ο δείκτης ήταν σε μονοψήφιους αριθμούς το 2017 και επιπλέον, χαμηλότερος σε σύγκριση με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-28. Ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης παρουσιάζει διψήφιο ποσοστό σε επτά μόνο χώρες από το σύνολο των χωρών της ΕΕ-28, με τα υψηλότερα ποσοστά να καταγράφονται στη Βουλγαρία (30,0%), την Ελλάδα (21,1%), τη Ρουμανία (19,7%), την Ουγγαρία (14,5%), κτλ.

Κατά την περίοδο 2010-2017, στα περισσότερα κράτη-μέλη της ΕΕ σημειώθηκε σχετικά μικρή μείωση του ποσοστού του πληθυσμού που αντιμετωπίζει σοβαρή υλική αποστέρηση, ενώ σε ορισμένες χώρες η μείωση αυτή είναι σημαντική όπως στη Βουλγαρία (κατά -15,7 ποσοστιαίες μονάδες), αν και η χώρα συνεχίζει να έχει το υψηλότερο ποσοστό σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Από την άλλη πλευρά, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης παρουσιάζει ελάχιστη αύξηση σε ορισμένες χώρες, έως και μια ποσοστιαία μονάδα στην Ισπανία, την Κύπρο, τη Δανία και την Ολλανδία, ενώ σχεδόν διπλασιάστηκε στην Ελλάδα μεταξύ 2010 και 2017, αυξήθηκε από 11,6% σε 21,1% (με 9,5 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά

82% περίπου), αν και υπήρξε σχετικά μεγάλη αύξηση και στην Ιταλία (με 2,7 μονάδες ή κατά 36%). Ειδικά για την Ελλάδα αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως δείχνουν τα διαθέσιμα στοιχεία και τονίζεται από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, το έτος 2017 ήταν η πρώτη χρονιά μετά από μία σειρά ετών, κατά την οποία ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης σημείωσε μείωση σε σύγκριση με το προηγούμενο χρόνο.

Γενικά πάντως, στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία καταγράφονται τα υψηλότερα ποσοστά νοικοκυριών ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες που αδυνατούν να καλύψουν βασικές κατηγορίες αναγκών που εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης και όπως παρατηρείται από τα στοιχεία, όσον αφορά ορισμένες ανάγκες, όπως η πληρωμή λογαριασμών κοινής ωφέλειας και η αποπληρωμή ενοικίων, στεγαστικών και άλλων δανείων, η χώρα μας παρουσιάζει τα υψηλότερα ποσοστά, ακόμα και από τη Βουλγαρία.

Η κατάσταση στην αγορά εργασίας επίσης έχει επηρεαστεί από την κρίση και μετά το 2010 τα ποσοστά των εργαζόμενων φτωχών αυξάνεται για τους εργαζόμενους τόσο με μερική, όσο και με πλήρη απασχόληση στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28. Παρατηρείται ωστόσο ότι οι αυξήσεις των ποσοστών των εργαζόμενων φτωχών πλήρους απασχόλησης ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ-28 είναι σχετικά μικρές διαχρονικά (λιγότερο από 2 ποσοστιαίες μονάδες) και καταγράφονται σε αρκετές, σχεδόν στις μισές ευρωπαϊκές χώρες όπως και στην Ελλάδα. Σημειώνεται ότι στη χώρα μας η φτώχεια των εργαζόμενων πλήρους απασχόλησης (11,2%) το 2017 είναι από στα τρία υψηλότερα ποσοστά ανάμεσα στα κράτη μέλη (μετά τη Ρουμανία με 13,3% και Λουξεμβούργο με 12,2%).

Αντίθετα, τα ποσοστά των εργαζόμενων φτωχών με μερική απασχόληση μετά το 2010 αυξάνονται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες με ποσοστά που φτάνουν έως και 6 ποσοστιαίες μονάδες, όπως στην Ελλάδα (και σχεδόν 3 μονάδες στη Βουλγαρία). Η αύξηση αυτή των εργαζόμενων φτωχών με μερική απασχόληση σε όλες τις χώρες προφανώς και συνδέεται άμεσα με την αύξηση των διαφόρων ευέλικτων μορφών απασχόλησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η οποία χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την Ελλάδα, όπου καταγράφεται και ραγδαία εξάπλωση των ευέλικτων μορφών εργασίας, αλλά αναδεικνύεται και μια γενίκευση των μορφών αυτών που προωθείται χωρίς προστασία των εργαζομένων, όπως αναφέρουν διάφορες μελέτες.

Το σύστημα κοινωνικής προστασίας φαίνεται να έχει σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία τόσο για τις διαφορές στα επίπεδα ανισότητας ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες όπως αναφέρθηκε, όσο και στα επίπεδα της φτώχειας και στις μεταβολές τους κατά την περίοδο της κρίσης. Οι μεγαλύτερες αυξήσεις στον κίνδυνο απόλυτης φτώχειας και στον κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζονται στις χώρες της νότιας Ευρώπης, καθώς και στις χώρες με φιλελεύθερο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι η διαφοροποίηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας ως προς την ανισότητα και τη φτώχεια γενικά, φαίνεται να μειώνονται σταδιακά κατά τη διάρκεια της κρίσης, αν και οι χώρες με σοσιαλδημοκρατικό τύπου κοινωνικού κράτους συνεχίζουν να είναι περισσότερο αποτελεσματικές στην άμβλυνση των επιπτώσεων της κρίσης στα εισοδήματα και το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού.

Το σύστημα κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα αποδεικνύεται ιδιαίτερα αναποτελεσματικό στην άμβλυνση της φτώχειας και των ανισοτήτων, όπως έχουν αναδείξει και πολλές άλλες μελέτες.¹⁵⁰ Η επίδραση των μέτρων κοινωνικής προστασίας περιορίζονται σχεδόν εξολοκλήρου στο ρόλο των συντάξεων, ενώ οι λοιπές, εκτός από τις συντάξεις, κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν πολύ περιορισμένη επίδραση, από τις χαμηλότερες σε ευρωπαϊκό επίπεδο στις ανισότητες, τη φτώχεια και των συνθηκών διαβίωσης γενικά. Πρόσφατες μελέτες έχουν αναδείξει την αναγκαιότητα για την εφαρμογή διαφόρων μέτρων και πολιτικών για την άμβλυνση των επιπτώσεων της κρίσης, ειδικά στη χώρα μας.¹⁵¹

Η ζήτηση για κοινωνική μέριμνα από την πλευρά των πολιτών είναι έντονη, ενώ η προσφορά από το κράτος χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα με διοικητικές δυσλειτουργίες, αν και έχουν γίνει ορισμένες βελτιώσεις τα τελευταία έτη. Επιπλέον, η αύξηση της κοινωνικής δαπάνης τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την κρίση δεν συνοδεύθηκε από τον 'εξευρωπαϊσμό' των κοινωνικών πολιτικών, που συνέχισαν να χαρακτηρίζονται από μία πανσπερμία ρυθμίσεων με συγκρουόμενες αρμοδιότητες μεταξύ διαφορετικών φορέων.¹⁵² Η αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών παροχών του κατακερματισμένου κοινωνικού κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα ήταν περιορισμένη σε σχέση με όλες τις άλλες χώρες της ΕΕ, όπως επισημαίνουν σχετικές μελέτες. Προφανώς, πέρα από την έκταση των διαθέσιμων πόρων, υπάρχουν και ορισμένοι άλλοι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν το τελικό αποτέλεσμα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η σύνθεση των κοινωνικών παροχών και ο βαθμός στόχευσης των επιμέρους παροχών προς τους πραγματικούς δικαιούχους, δηλαδή τους οικονομικά ασθενέστερους και τα νοικοκυριά με μεγαλύτερη ανάγκη. Το μεγαλύτερο μέρος των κοινωνικών δαπανών στις μεσογειακές χώρες γενικά, το κατέχουν οι συντάξεις και σε μικρότερο βαθμό οι μη συνταξιοδοτικές κοινωνικές παροχές, όπως είναι τα κοινωνικά επιδόματα (ανεργίας, αναπηρίας, πρόνοιας, ασθένειας, στέγασης, οικογενειακά κ.ά.), τα οποία όμως είναι και πιο προοδευτικά, με την έννοια ότι ενισχύουν περισσότερο τους οικονομικά ασθενέστερους. Ο αναδιανεμητικός ρόλος των συντάξεων έχει ενισχυθεί σημαντικά τα τελευταία έτη στην Ελλάδα, μειώνοντας τον κίνδυνο σχετικής φτώχειας κατά 27,7 ποσοστιαίες μονάδες το 2016 (έναντι 18,6 ποσοστιαίες μονάδες στις χώρες της ΕΕ-28). Σ' αυτή την περίπτωση, είναι επιτακτική ανάγκη οι υπόλοιποι λίγοι πόροι που διατίθενται για τα κοινωνικά επιδόματα να φθάνουν στους πραγματικούς δικαιούχους. Η αναδιανεμητική επίδραση του συνόλου των επιδομάτων αυτών περιορίζει τον κίνδυνο φτώχειας στην Ελλάδα μόλις κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες, έναντι 8,5 μονάδων για το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ.¹⁵³

Η κρίση δεν έχει επηρεάσει ομοιόμορφα ολόκληρο τον πληθυσμό και φαίνεται ότι έχει οδηγήσει σε ακόμη χειρότερη κατάσταση ομάδες του πληθυσμού που βρίσκονταν ήδη σε υψηλό κίνδυνο φτώχειας πριν από την τρέχουσα κρίση. Η αύξηση των συντελεστών του Φόρου Προστιθεμένης Αξίας, η αύξηση των Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης στα καύσιμα, τα ποτά και τα τσιγάρα, η καθιέρωση του Ενιαίου Τέλους Ακίνητης Περιουσίας και της έκτακτης εισφοράς στα ακίνητα εκτιμάται ότι οδήγησαν

¹⁵⁰ Παπαθεοδώρου, Μισσός, 2013.

¹⁵¹ Μητράκος Θ., 2018. Επίσης: Ματσαγγιάνης Μ., Λεβέντη Χ., 2017.

¹⁵² Leventi and Matsaganis 2016, Mitrakos and Botsari 2016.

¹⁵³ Μητράκος Θ., 2018.

στη δυσανάλογη μείωση της πραγματικής αγοραστικής δύναμης των φτωχότερων νοικοκυριών, ενώ οι μεγάλες αυξήσεις τιμών στα τρόφιμα και στα καύσιμα επηρέασαν τους φτωχούς πολύ περισσότερο από ό,τι τα πιο πλούσια νοικοκυριά. Σημαντικός αριθμός νοικοκυριών έχασαν την πρόσβαση σε «βασικά» αγαθά ή υπηρεσίες, ενώ η δραματική αύξηση της ανεργίας στην περίοδο της κρίσης στη χώρα μας συνοδεύεται με περικοπές στο χώρο των κοινωνικών δαπανών.

Στη συγκυρία αυτή είναι προφανές ότι οι παρεμβάσεις θα πρέπει να στοχεύουν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των περιορισμένων κοινωνικών δαπανών και στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής μέσα από τον περιορισμό της ακραίας φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Απαιτείται επαναπροσδιορισμός και ενδυνάμωση των κοινωνικών πολιτικών. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν τα τελευταία έτη φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματικές στο να περιορίζουν την ένταση της φτώχειας των ηλικιωμένων, αλλά αποδεικνύονται μάλλον ανεπαρκείς για άλλες κοινωνικά ευπαθείς ομάδες και κυρίως τους νέους και τους ανέργους. Ο επαναπροσδιορισμός των βασικών παραμέτρων της κοινωνικής πολιτικής παραμένει ζητούμενο και αναδεικνύεται ως επιτακτικά αναγκαίος από στην τρέχουσα κρίση.¹⁵⁴ Κοινωνικές πολιτικές με σκοπό να ενισχυθεί το κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας και να ελαφρυνθούν οικονομικά εκείνες οι κοινωνικές ομάδες που βιώνουν την απώλεια απασχόλησης, τη συσσώρευση των χρεών, τη μείωση της αγοραστικής τους δύναμης, τη μείωση των εισοδημάτων και την αύξηση των φόρων κρίνονται αναγκαίες.

Πρόσφατη έρευνα για την καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας στην Ελλάδα, είχε προτείνει μια σειρά από μέτρα και αξιολογεί την υλοποίηση μερικών μέτρων που έχουν αρχίσει να εφαρμόζονται από το ελληνικό κράτος.¹⁵⁵ Η έρευνα συγκεκριμένα, προτείνει 5 μέτρα πύκνωσης εισοδηματικής στήριξης και άλλα 4 μέτρα αναβάθμισης των κοινωνικών υπηρεσιών. Ορισμένα μέτρα εισοδηματικής στήριξης στην περίοδο της κρίσης φαίνεται να κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση, όπως αναφέρεται, και έχουν ήδη αρχίσει να υλοποιούνται (μερικώς, έστω), κάποια σχεδιάζονται για μελλοντική εφαρμογή, ενώ κάποια άλλα δεν συμπεριλαμβάνονται στον κυβερνητικό σχεδιασμό.

Αναλυτικότερα, μεταξύ αυτών που έχουν αρχίσει να υλοποιούνται είναι η χορήγηση ενιαίου επιδόματος στήριξης τέκνων με εισοδηματικά κριτήρια, η χορήγηση βοηθήματος ανεργίας αυτοαπασχολούμενων, η διεύρυνση των κριτηρίων επιλεξιμότητας του επιδόματος μακροχρόνιας ανεργίας, το πρόγραμμα αντιμετώπισης της ανθρωπιστικής κρίσης, η χορήγηση του κοινωνικού μερίσματος καθώς και η καθολική εφαρμογή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος.

Τα υπόλοιπα προτεινόμενα μέτρα που δεν φαίνεται να περιλαμβάνονται ακόμα στον κρατικό σχεδιασμό αφορούν στην ενοποίηση των επιδομάτων ΑΜΕΑ, την επέκταση του επιδόματος μακροχρόνιας ανεργίας σε όλους τους ανέργους που ζουν σε οικογένειες με εισόδημα κάτω από το όριο ακραίας φτώχειας, χωρίς άλλες

¹⁵⁴ Ο.π.

¹⁵⁵ Ματσαγγάνης, Μ. και Λεβέντη, Χ., 2017.

προϋποθέσεις, καθώς και την επιμήκυνση της διάρκειας του τακτικού επιδόματος ανεργίας από 12 σε 24 μήνες όσο το ποσοστό ανεργίας παραμένει πάνω από 10%.

Λαμβάνοντας υπόψη τις τελευταίες εξελίξεις στην κοινωνική πολιτική, η έρευνα προτείνει αλλά τρία μέτρα, αξιολογώντας τη συμβολή τους στην καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας. Τα προτεινόμενα μέτρα εξειδικεύονταν ως εξής: (α) *Επέκταση του τακτικού επιδόματος ανεργίας*. Επιμήκυνση της διάρκειας του τακτικού επιδόματος ανεργίας έτσι ώστε να καλύπτει το 44% των ανέργων. (β) *Αναβάθμιση του ενιαίου επιδόματος στήριξης τέκνων*. Αύξηση του πλήρους ποσού επιδόματος από €40 σε €60 ανά παιδί το μήνα. Κατάργηση του πρόσθετου πολυτεκνικού επιδόματος για οικογένειες με τρία ή περισσότερα παιδιά. Κατάργηση της μείωσης φόρου λόγω παιδιών για μισθωτούς, συνταξιούχους και αγρότες και (γ) *Θεσμοθέτηση επιδόματος ενοικίου για δικαιούχους του κοινωνικού εισοδήματος αλληλεγγύης*. Πρόσθετη εισοδηματική στήριξη σε δικαιούχους ΚΕΑ που διαμένουν σε ενοικιαζόμενη κατοικία ύψους €70 το μήνα για μονομελές νοικοκυριό, συν €30 το μήνα για κάθε πρόσθετο μέλος του νοικοκυριού, με ανώτατο όριο τα €220 το μήνα. Εξαίρεση του σχετικού ποσού από το εισόδημα αναφοράς του κοινωνικού εισοδήματος αλληλεγγύης.

Σύμφωνα με την έρευνα, η υιοθέτηση αυτών των μέτρων θα μείωνε τον αριθμό των ακραία φτωχών κατά περίπου 12% και το χάσμα ακραίας φτώχειας κατά 14%, με κόστος σχεδόν 0,5% του ΑΕΠ.

Από τα παραπάνω τρία μέτρα, εξαγγέλθηκε σχετικά πρόσφατα η *αναμόρφωση του ενιαίου επιδόματος τέκνων* (το οποίο χορηγείται από το 2013). Συγκεκριμένα, από το 2018 το πλήρες ποσό επιδόματος που καταβάλλεται στις φτωχότερες οικογένειες, πρόκειται να αυξηθεί από €40 σε €70 ανά παιδί το μήνα. Επίσης, καταργείται το πρόσθετο πολυτεκνικό επίδομα και αυστηροποιούνται τα εισοδηματικά κριτήρια, με αποτέλεσμα την εξαίρεση από την εισοδηματική στήριξη όσων οικογενειών με δύο παιδιά που διαθέτουν ετήσιο εισόδημα πάνω από €25.000. Η εισοδηματική στήριξη των ανέργων, ακόμη και όσων ζουν σε νοικοκυριά χωρίς κανέναν εργαζόμενο, με πολύ χαμηλό εισόδημα, παραμένει εξαιρετικά ανεπαρκής. Ειδικά η χαμηλή κάλυψη των επιδομάτων ανεργίας συνιστά το σπουδαιότερο κενό κοινωνικής προστασίας στη χώρα μας σήμερα, όπως τονίζεται στη μελέτη.

Τα “επιμέρους” κρίσιμα προβλήματα που αναδύονται, όπως είναι η καταπολέμηση της παιδικής φτώχειας και η αποτελεσματική προστασία των ανέργων, πρέπει να αντιμετωπιστούν άμεσα. Σχετικές προτάσεις έχουν διατυπωθεί και σε εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος, όπου αναφέρεται ότι “οι περιορισμένες κοινωνικές δαπάνες πρέπει να γίνουν πιο αποτελεσματικές, δίνοντας προτεραιότητα στην εξάλειψη ακραίων φαινομένων φτώχειας σε οικογένειες με παιδιά και χωρίς κανέναν εργαζόμενο, χωρίς επίδομα ανεργίας ή άλλη εισοδηματική ενίσχυση και συχνά χωρίς πρόσβαση στην κοινωνική ασφάλιση” και ότι “προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να συμβάλει η καθολική εφαρμογή του κοινωνικού εγγυημένου εισοδήματος”, το οποίο από τις αρχές Φεβρουαρίου 2017 υλοποιείται σε εθνική κλίμακα μετονομασμένο σε κοινωνικό εισόδημα αλληλεγγύης (με μικρές διαφορές από το πρόγραμμα που εφαρμόστηκε στην πρώτη πιλοτική φάση). Συνολικά αναμένεται να ωφεληθούν 280.000 νοικοκυριά με 700.000 μέλη, ενώ ο προϋπολογισμός του προγράμματος για τους 11 μήνες εφαρμογής του 2017 ανέρχεται σε 760 εκατ. ευρώ (0,4% του ΑΕΠ). Τα νοικοκυριά εντάσσονται στο

πρόγραμμα εφόσον πληρούν αθροιστικά συγκεκριμένα εισοδηματικά, περιουσιακά και κριτήρια διαμονής. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η χορήγηση του «κοινωνικού μερίσματος» που ψηφίστηκε σχετικά πρόσφατα με ανάλογα κριτήρια για τη χορήγησή του.

Τέλος, επισημαίνεται ότι η ενίσχυση της απασχόλησης είναι ο καλύτερος τρόπος αποτροπής από καταστάσεις φτώχειας, ενώ και οι πολιτικές βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου των πιο φτωχών τμημάτων του πληθυσμού είναι βέβαιο ότι θα αμβλύνουν τους κοινωνικούς δείκτες της ανισότητας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η σχετική υστέρηση δεν εξαντλείται στο εισόδημα και η αντιμετώπισή της απαιτεί τη συντονισμένη δράση κοινωνικών *δαπανών και κοινωνικών επενδύσεων (παιδεία, υγεία, κλπ.)*.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τις πρόσφατες βελτιώσεις, η σημερινή πολιτική κατά της φτώχειας παραμένει αναποτελεσματική. Η εφαρμογή μιας αποδοτικότερης πολιτικής κατά της φτώχειας προσκρούει σε δημοσιονομικούς, πολιτικούς και διοικητικούς περιορισμούς που σχετίζονται με πολλούς παράγοντες όπως την ελλειμματική χρηματοδότηση, τις ανεπάρκειες της δημόσιας διοίκησης κλπ. Όπως τονίζει η έρευνα, σε κάθε περίπτωση, η πιθανή συμβολή της προτεινόμενης δέσμης μέτρων στην εξάλειψη της ακραίας φτώχειας, παρότι αξιόλογη, απέχει πολύ από το να είναι αποφασιστική.

Γενικά πάντως, το σημαντικότερο ρόλο για την αντιμετώπιση της φτώχειας και τη βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού έχουν ζητήματα που σχετίζονται με την επανεκκίνηση της οικονομικής δραστηριότητας, τη δημιουργία βιώσιμων θέσεων εργασίας, τη βελτίωση των εργασιακών σχέσεων, τη σταδιακή άνοδο των αποδοχών των εργαζομένων. Επιπλέον, η επέκτασή ευέλικτων μορφών απασχόλησης στη χώρα μας είναι συνυφασμένη με διαδικασίες υποκατάστασης της πλήρους από τη μερική απασχόληση, με διαδικασίες υποκατάστασης της προσωρινής απασχόλησης από απασχόληση που (λόγω της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων) δεν οδηγεί σε αποζημιώσεις, με διαδικασίες υποκατάστασης αμειβόμενων από μη αμειβόμενες υπερωρίες και συνολικά, με τη μείωση του εισοδήματος από εργασία, κατάσταση που αυξάνει σημαντικά τον κίνδυνο εγκλωβισμού ενός σημαντικού μέρους του ανθρώπινου δυναμικού στη παγίδα της φτώχειας.

Οι συνθήκες φτωχοποίησης ενός σημαντικού τμήματος του ανθρώπινου δυναμικού, αντιστρατεύονται τις προσπάθειες βελτίωσης της παραγωγικότητας, όπως επισημαίνουν σχετικές μελέτες. Γενικά, η ταχεία επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης σε βάρος της πλήρους απασχόλησης φαίνεται να έχει επιφέρει αρνητικές συνέπειες και ανατροπές στις εργασιακές σχέσεις, τα ασφαλιστικά δικαιώματα και την κοινωνική προστασία των εργαζομένων, καθώς και στο επίπεδο εισοδήματος και διαβίωσης τους. Η επέκταση και η εφαρμογή των νέων μορφών απασχόλησης καθιστά απαραίτητη τη διαμόρφωση κατάλληλου θεσμικού πλαισίου τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο, ώστε να προσδιορίζονται οι όροι και οι συνθήκες άσκησης όλου του φάσματός τους και να καλύπτονται τα νομικά κενά και οι γκρίζες ζώνες. Ειδικά στην Ελλάδα, απαιτείται αποκατάσταση και ενίσχυση της συλλογικής διαπραγμάτευσης και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας με παράλληλη ενίσχυση της ικανότητας των συνδικάτων να εκπροσωπούν τους

εργαζόμενους στις νέες μορφές απασχόλησης. Τέλος, η ανάπτυξη της οικονομίας σε κλάδους με υψηλή προστιθέμενη αξία, ώστε να δημιουργηθούν ποιοτικές θέσεις εργασίας, καθώς και η υιοθέτηση ενός νέου αναπτυξιακού μοντέλου, το οποίο να αξιοποιεί τις αναπτυξιακές και παραγωγικές δυνάμεις της χώρας και να ενισχύει το κοινωνικό κράτος, θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε βελτίωση των συνθηκών στην αγορά εργασίας για όλους τους εργαζόμενους, σε αύξηση της απασχόλησης και στην αντιμετώπιση της ανεργίας. Το ζήτημα της επίδρασης του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική μεγέθυνση, στις ανισότητες, τη φτώχεια και την αγορά εργασίας είναι κομβικής σημασίας αφενός για την αποτελεσματικότητα της ασκούμενης πολιτικής και αφετέρου, για τον προσδιορισμό του μείγματος πολιτικών που είναι αναγκαίες για την αντιμετώπιση της παρατεταμένης ύφεσης στην ελληνική οικονομία, της ανισοκατανομής εισοδημάτων, της ανεργίας και της φτώχειας του πληθυσμού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσα βιβλιογραφία

Αλεξίου Θ., 1998, *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση: η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης*, εκδόσεις Παπαζήσης.

Γαβρόγλου, Σ.Π., 2014, *Η μυστηριώδης μείωση της προσωρινής απασχόλησης, Εργασία και Απασχόληση στην Ελλάδα, Ετήσια Έκθεση 2013*, Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας & Ανθρωπίνου Δυναμικού, σσ. 37-57.

Γιαννίσης Τ. και Ζωγραφάκης Στ., 2016, *Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*, Εκδόσεις Πόλις.

Γιαννίσης Τ., Ζωγραφάκης Σ., 2015, "Ελλάδα: Αλληλεγγύη και προσαρμογή σε συνθήκες κρίσης", IMK Macroeconomic Policy Institute
<http://crisisobs.gr/2015/05/ellada-allilengii-ke-prosarmogi-se-sinthikes-krisis/>

Δρέλλιας Ε., 2017, Η θεωρία του οικονομικού κύκλου. Ιστοσελιδα:
<https://powerpolitics.eu/%CE%B7-%CE%B8%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%BA%CF%8D%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CF%85/>

Δρακόπουλος, Σ.Α., Καραγιάννης, Α.Δ., 2003, *Ιστορία της οικονομικής σκέψης. Μία επισκόπηση*, εκδ. Κριτική.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, Δελτίο Τύπου «Οικονομική Ανισότητα - Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2016», ΕΛΣΤΑΤ, Ιούνιος 2017.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, e-Εκδόσεις, «Συνθήκες Διαβίωσης στην Ελλάδα», Νοέμβριος 2017.

Έμκε-Πουλοπούλου Έρα, *Το κόστος της κρίσης και η άδικη κατανομή του στην Ελλάδα 2009-2014*, Εκδόσεις Βογιατζή, 12 Μαρ 2015.

Esping-Andersen, G., 2006, *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, (για την ελληνική γλώσσα).

Ευστράτογλου, Α., 2015, *Οικονομική κρίση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης και παραγωγικότητα στους κλάδους της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτες (Studies) / 36, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας, ΓΣΕΕ.

ΕΦΚΑ. Ιστοσελίδα:

http://www.efka.gov.gr/news/files/DI_MEL_F1_11_212352-120220_18.pdf

Heilbroner R. & Mildberg W., 2010, *«Η γέννηση της οικονομικής κοινωνίας»*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, *Ενημέρωση*, Τεύχος 240, Μάρτιος-Απρίλιος 2018.

Ιωαννίδης, Σ., 1993, *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

Ιωακείμογλου, Η., Μηλιός, Γ., 1991, «Η έννοια της κρίσης υπερσυσσώρευσης στο *Κεφάλαιο* του Κ. Μαρξ», *Θέσεις*, τ. 36.

Καθημερινή Εφημερίδα, 16.01.2018

«Με ευέλικτες μορφές εργασίας το 54,87% των προσλήψεων πέρυσι». Ιστοσελίδα: <http://www.kathimerini.gr/943436/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/me-eyeliktes-morfes-ergasias-to-5487-twn-proslhyewn-perysi>

Καθημερινή Εφημερίδα 17.12.2016

Σαλουρου Ρ., «Η λύση της μερικής απασχόλησης θα γίνει πρόβλημα». Ιστοσελίδα: <http://www.kathimerini.gr/888313/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/h-lysh-ths-merikhs-apasxolhshs-8a-ginei-provlhma>

Καπλάνογλου Γ. και Ράπανος Β., «Ποιοι πληρώνουν τους έμμεσους φόρους στην Ελλάδα; Πρώτες ενδείξεις στην περίοδο της κρίσης», Τεύχος «Δημοσιονομική προσαρμογή: πόσο δίκαιη είναι η κατανομή των βαρών;», Γραφείο Προϋπολογισμού του κράτους στη Βουλή, 2014.

Καράγιωργας Δ., 1977, *Ο οικονομικός ρόλος του κράτους*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Καράγιωργας Δ., 1979, *Δημόσια οικονομική Ι: Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Καράγιωργας Δ., 1981. *Δημόσια Οικονομική ΙΙ. Οι δημοσιονομική θεσμοί*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Καραμεσίνη Μ., (2006), *Σημειώσεις για το μάθημα «Οικονομικές θεωρίες της κοινωνικής πολιτικής»*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής.

Κετσετζοπούλου, Μ., 2012, *Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011, Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας -2012, Όψεις της κρίσης*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κετσετζοπούλου Μ. (2017), «Κατανομή εισοδήματος και επίπεδο διαβίωσης στην Ελλάδα της κρίσης», στο Δεμερτζής Ν., Μπαλούρδος Δ., Κικίλιας Η., Σπυροπούλου Ν., Χρυσάκης Μ. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2016- 2017, σελ.359-375.

Keynes, J. M., 2001, *Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Λεβέντη Χ. & Ματσαγγάνης Μ., 2014, «Φτώχεια και ανισότητα 2009-1013: διαθέσιμα δεδομένα και διαφορές εκτιμήσεων», Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Ενημερωτικό Δελτίο 7/2014.

[Φτώχεια και ανισότητα 2009-2013: διαθέσιμα δεδομένα και διαφορές εκτιμήσεων](#)

Μαλούτας, Θ και Οικονόμου Δ., 1988, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Μανωλεδάκης Ι., Εισαγωγή στην Επιστήμη, 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1980.

Mattick, P. 1969. *Marx and Keynes*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα (για την ελληνική έκδοση)

Ματσαγγάνης Μ. & Λεβέντη Χ., 2014, «Η κατανομή εισοδήματος στην Ελλάδα (2009-2013)», Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Ενημερωτικό Δελτίο 8/2014.

[«Η κατανομή εισοδήματος στην Ελλάδα \(2009-2013\)»](#)

Ματσαγγάνης, Μ. και Λεβέντη, Χ. (2017). *Πώς αντιμετωπίζει τη φτώχεια το ελληνικό κράτος*, διαΝΕΟσις, διαθέσιμο στο:

<https://www.dianeosis.org/2017/12/antimetopisi-tis-ftoxeias-kai-kratiki-politiki/>

Ματσαγγάνης, Μ., Παρμα Α., και Καρακίτσιος Α., 2018, *Όψεις Κοινωνικής Κινητικότητας στην Ελλάδα της Κρίσης*, διαθέσιμο στο:

<https://www.dianeosis.org/2018/11/oi-epiptoseis-tis-krisis-sta-eisodimata-twn-ellinwn/>

Μητράκος Θ., 2017, «Η αποτελεσματική διαχείριση των μη εξυπηρετούμενων δανείων ως πηγή χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας», Άρθρο στην εφημερίδα «Έθνος της Κυριακής», 19 Νοεμβρίου 2017.

Μητράκος Θ., 2018, «Οικονομικές ανισότητες, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Η διεθνής εμπειρία και η περίπτωση της Ελλάδας κατά την περίοδο της πρόσφατης κρίσης», στο Επιστημονική Εταιρία Κοινωνικής Πολιτικής (ΕΕΚΠ), Κοινωνική Πολιτική, τεύχος 9, Ιανουάριος 2018, σελ. 2-19.

Μητράκος Θ., 2017, «Ανισότητες, νεοφιλελευθερισμός και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Προοδευτικές απαντήσεις», Ευρωπαϊκό Συνέδριο του Ινστιτούτου Νίκος Πουλιαντζάς & του Δικτύου Transform! Europe, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Νοέμβριος 2017.

Μητράκος, Θ., Συζήτηση με θέμα “The NPL issue and possible resolutions” στην 18th PRODEXPO, 17 Οκτωβρίου 2017, Αθήνα.

www.bankofgreece.gr/Pages/el/Bank/News/Speeches/Displtem.aspx?Item_ID=478&List_ID=b2e9402e-db05-4166-9f09-e1b26a1c6f1b

Μητράκος, Θ., Ομιλία με θέμα "Incentives for Growth" στο 12th Red Business Forum, 30 Μαΐου 2017, Αθήνα.
www.bankofgreece.gr/Pages/el/Bank/News/Speeches/Displtem.aspx?Item_ID=440&List_ID=b2e9402e-db05-4166-9f09-e1b26a1c6f1b

Μοσκόβσκα, Ν., 1988, *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα

Μουρίκη, Α., 2012, Στον βωμό της «ανταγωνιστικότητας»: η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στις προοπτικές ανάκαμψης», *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας - 2012, Όψεις της κρίσης*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Παπαθεοδώρου Χ., Δαφέρμος Γ., Παπαδοπούλου Ε. και Σακελλαρίδης Γ., 2010, *Οικονομική μεγέθυνση, ανισότητα και φτώχεια: Θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ, ΓΣΕΕ.

Παπαθεοδώρου Χ. και Μισσός Β., *Ανισότητα, φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, 2013.

Παπαθεοδώρου, Χ., 2004, «Εννοιολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα στη μέτρηση της οικονομικής ανισότητας: Τι επίδραση έχουν οι εναλλακτικές παραδοχές και ερμηνείες;», στο Πετμεζίδου Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Piketty Thomas, 2014, *Το κεφάλαιο του 21^ο αιώνα*, εκδ. Πόλις.

Πικετί Τομά, 2012, *Η Οικονομία των ανισοτήτων*, εκδ. Πόλις.

Πουланτζάς, Ν. , 1979, "Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του κράτους, η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους", στο Πουланτζάς, Ν "Η κρίση του κράτους", εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Πουланτζάς, Ν. (1975), *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Τ. α', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Ρέππας Π.Α., 2002. *Οικονομική ανάπτυξη. Θεωρίες και στρατηγικές*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Ρομπόλης, Σ και Χλέτσος, Μ., 1995, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους-πρόνοιας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/κη.

Ρουσόπουλος Β., 2012, «Η εμπλοκή των οικονομικών θεωριών στην πάλη των συμφερόντων», 2ο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, Οι "Αγορές" και η Πολιτική. Ιδιωτικά συμφέροντα και δημόσια εξουσία (18ος-20ός αιώνας), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 10-12 Φεβρουαρίου 2012).

Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, 1999, «Αναζητώντας το νέο κοινωνικό κράτος», στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

- Scrapanti E. & Zamagni S., 2004, «*Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*», Αθήνα, τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος
- Στασινοπούλου, Ο., 1990, *Κράτος-πρόνοιας: ιστορική εξέλιξη - σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Στασινοπούλου, Ο., 1996, *Ζητήματα σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Στασινοπούλου, Ο. 1988, *Θέματα κράτους – πρόνοιας*, πολυγραφημένες σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Stiglitz, E.J., 1992, *Οικονομική του δημόσιου τομέα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα
- Stiglitz J., 2011, *Ο θρίαμβος της απληστίας. Η ελεύθερη αγορά και η κατάρρευση της παγκόσμιας οικονομίας*, Τόμος Α, εκδ. Κ. Παπαδόπουλος Α.Ε. (για την ελληνική γλώσσα).
- Τράπεζα της Ελλάδας, 2012, *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*.
- Τσουλφίδης, Λ., 2009. *Οικονομική ιστορία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Τσουλφίδης, Λ., 2011, *Ιστορία Οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, εκδ. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Χαραλαμπάκης Ε., 2017, «Πόσο έχει επηρεάσει η κρίση την οικονομική κατάσταση των ελληνικών νοικοκυριών; Μια συγκριτική ανάλυση των δύο κυμάτων της έρευνας HFCS», Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος, Τεύχος 45, Ιούλιος 2017. www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/oikodelt201707.pdf
- Χλέτσος Μ., 2011, *Οικονομικά της κοινωνικής προστασίας*, Σύγγραμμα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.
- Χλέτσος Μ., 2018, *Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους στο σύστημα της αγοράς*, Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Οικονομικής και Κοινωνικής πολιτικής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Κύκλος διαλέξεων «Οικονομία και Κοινωνία». http://www.econ.uoi.gr/eeokp/gr/dialekseis_seminaria/seminaria.html
- Χλέτσος Μ., 2018, *Το κράτος πρόνοιας ως νέος τρόπος οργάνωσης του κοινωνικού*, Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Οικονομικής και Κοινωνικής πολιτικής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Κύκλος διαλέξεων «Οικονομία και Κοινωνία». http://www.econ.uoi.gr/eeokp/gr/dialekseis_seminaria/seminaria.html
- Φίλιας Β. Ι., 1993, *Κοινωνικά συστήματα του 20^ο αιώνα*, εκδ. Gutenberg.
- Φίλιας Β. Ι., 2002, *Κοινωνιολογία της Οικονομίας*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (2017), «Μηνιαίες Εκθέσεις Συστήματος ΕΡΓΑΝΗ», Αθήνα.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Ροές Μισθωτής Απασχόλησης στον Ιδιωτικό Τομέα, Μάρτιος 2018.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Ροές Μισθωτής Απασχόλησης στον Ιδιωτικό Τομέα, Σεπτέμβριος 201

Ξενόγλωση βιβλιογραφία

Atkinson, A. & Morelli, S., 2010, *Inequality and Banking Crises: A First Look*, Paper prepared for the European Labour Forum in Turin organised by the International Training centre of the International Labour Organization (ILO).

Atkinson, A. B., 2015, *Inequality: What Can Be Done?*, Harvard University Press.

Ball, Laurence, Davide Furceri, Daniel Leigh, and Prakash Loungani, 2013, "The Distributional Effects of Fiscal Consolidation", International Monetary Fund IMF, Working Paper 13/151, Washington DC.

Barr, D., 1979, "Long waves: a selected annotated bibliography", *Review*, 11(4), pp. 675-718.

Bell, Peter and Cleaver, Harry, 2002, "Marx's theory of crisis as a theory of class struggle", *The Commoner*, no. 5: 1-61 (first published in *Research in Political Economy* Vol. 5, (1982).

Citi GPS, 2017, "*Inequality and Prosperity in the Industrialized World, Addressing a Growing Challenge*", Global Perspectives & Solutions Report, University of Oxford. https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/Citi_GPS_Inequality.pdf

Clarke, S., 1988, *Keynesianism, Monetarism and the crisis of the state*, Edward Elgar Publishers, London.

Clarke, S., 1994, *Marx's Theory of Crisis*, Macmillan Press: Basingstoke.

Desai, M., 1993, "The new international economic order: Ideology or reality?", *Journal of International Development*, 5(2), 145-148).

Davidson, P., 1993, "Austrians and Post Keynesians on Economic Reality: Rejoinder to Critics", *Critical Review*, 7(2-3), pp. 423-444.

Davidson, P., 1984, "Reviving Keynes's revolution", *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 6(4): pp. 561-575.

Davidson, P., 2002, *Financial Markets, Money and the Real World*, Cheltenham: Edward Elgar.

Emanouela Di Falco, 2014, *Income inequality statistics*, Statistics in focus, Eurostat, 12/2014.

http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Income_inequality_statistics

- Esping-Andersen, G., 1990, *The three worlds of welfare capitalism*, Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G., 1985, *Politics Against Markets: The Social Democratic Road to Power*, Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G., 2002, *Why We Need a New Welfare State*, (Paperback), OUP Oxford.
- Esping-Andersen, G., 1996, *Welfare States In Transition: National Adaptations In Global Economies*, Sage Publications Ltd.
- European Commission, 2017, *Employment and Social Developments in Europe 2017*, Luxembourg, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound), 2015, *New forms of employment*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound), 2017 α , *Aspects of non-standard employment in Europe*, Dublin: Eurofound.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound), 2017 β , *Sixth European Working Conditions Survey – Overview report (2017 update)*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound) and the International Labour Office, 2017, *Working anytime, anywhere: The effects on the world of work*, Geneva: Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office.
- Eurostat, 01/2018, *Quality of life indicators - material living conditions*.
https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_indicators_-_material_living_conditions#General_overview
- Eurostat, 04/2018, «Living conditions in Europe - Income distribution and income inequality».
https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_income_distribution_and_income_inequality#Income_distribution
- Eurostat, 01/2019, *People at risk of poverty or social exclusion*
https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion#Work_intensity
- Eurostat, 2018, *Living conditions in Europe*, Statistical Books, Luxembourg: Publications Office of the European Union, European Union.

Eurostat, 2017, *Final report of the expert group on quality of life indicators*, Statistical reports, Statistical office of the European Union, Luxembourg, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-reports/-/KS-FT-17-004>

Eurostat, 2018, Income and living conditions
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/overview>
<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Furceri, D., Loungani, P., and Ostry, J.D., 2018, The Aggregate and Distributional Effects of Financial Globalization: Evidence from Macro and Sectoral Data (April 2018). IMF Working Paper No. 18/83. Available at SSRN:
<https://ssrn.com/abstract=3182508>

Giannitsis T., Zografakis St., 2015, *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*, IMK- Macroeconomic Policy Institute
www.boeckler.de/pdf/p_imk_study_38_2015.pdf

Gough, I., 1979, *The political economy of the welfare state*, Macmillan, London.

Goda T., 2013, "The role of income inequality in crisis theories and in the subprime crisis", *Post Keynesian Economics Study Group – PKSG*, Working Paper 1305.

Goda, T., 2013, «Changes in income inequality from a global perspective: an overview», *Post Keynesian Economics Study Group – PKSG*, Working Paper No. 1303.

Goda, T., 2017, "A comparative review of the role of income inequality in economic crisis theories and its contribution to the financial crisis of 2007-2009", in *Revista Finanzas y Política Económica*, vol. 9 (1), 151-174.

Guerriero, M., 2012, The Labour Share of Income around the World. Evidence from a Panel Dataset. Working Paper Series WP No. 32/2012. Published by: *Development Economics and Public Policy Cluster*, Institute of Development Policy and Management, School of Environment and Development, University of Manchester.

Harvey, John T. 2010, «Modelling financial crisis: a schematic approach», *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 33(1): 61-82.

Hein, Ek., 2011, Redistribution, disequilibres mondiaux et crise économique et financière: plaidoyer pour un New Deal keynesien. B: *Crises : Causes, Perspectives et Alternatives*. *Journal international de recherche syndicale*, Vol.3 N1, p. 60

Helliwell J., Layard R., and Sachs J. (Editors), 2015, "World Happiness Report 2015", New York: Sustainable Development Solutions Network.

International Labour Organization (ILO), 2017, "Global Wage Report 2016/17, Wage Inequality in the workplace", Geneva.

Jessop, B., 1994, "The transition to post-fordism and the Schumpeterian workfare state", in *Towards a Post-Fordist State ?* Burrows & Loader (eds), Routledge, London and New York, pp. 13-37.

Jessop, B., 2011, "Crises of Crisis-Management: Lessons from the Global Financial Crisis", Presentation at the CIBS Norman Stang Research Seminar in Economics, 4 April, London.

Kaufman Bruce E., 2018, "How Capitalism Endogenously Creates Rising Income Inequality and Economic Crisis: The Macro Political Economy Model of Early Industrial Relations", in *Industrial Relations A Journal of Economy and Society* 57(1):131-173 .

Kondratiev, N., 1935. The long wave in economic life, *Review of economics and statistics*, 17, 105-115.

Krugman, P., 2010, "Inequality and crises: coincidence or causation?", Presentation at the Luxembourg Income Study research conference: Inequality and the Status of the Middle Class: Lessons from the Luxembourg Income Study, Walferdange, June 28-30.

Kuznets, S. "Economic growth and income inequality", *American Economic Review*, XLV (1), pp. 1-28., 1955.

Leventi, C. and Matsaganis M., 2016, "Estimating the distributional impact of the Greek crisis (2009-2014)", OECD Economics Department Working Papers, No. 1312, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5jlv2jl6c9f3-en>

Milanovic B., 2016, *Global Inequality. A new approach for the age of Globalization*, Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press.

Minev. D., 2017, "In what model moves the world?" in *Political Horizons, Volume 3/2017, Sofia, Bulgaria, pp.4-22 (in Bulgarian)*. Website: [www.https://polhorizons.wordpress.com/](http://www.polhorizons.wordpress.com/)

Mitrakos T. and Botsari M., 2016, "Social Indicators and the Effectiveness of Social Transfers in Greece over the Recent Crisis", *Social Cohesion and Development* 2016, Volume 11, Issue 1.

O'Connor, J. 1973, *The fiscal crisis of the state*, New York, St. Martin's.

OECD, 2016, *Income Inequality remains high in the face of weak recovery*, OECD Inequality Update, OECD Publishing.

OECD, 2015, *In it together: Why less inequality benefits all, Overview of Inequality trends, Key Findings and Policy Direction*, Paris: OECD Publishing. https://www.oecd-ilibrary.org/employment/in-it-together-why-less-inequality-benefits-all_9789264235120-en

OECD, 2017, *How is life? Measuring Well-Being*, OECD Publishing.

OECD, 2018, *Economic Survey of Greece 2018. Achieving an inclusive and sustained recovery*, April, , 2018. <http://www.oecd.org/greece/economic-survey-greece.htm>

Offe, C., 1984, *Contradictions of the welfare state*, Hutchinson Publishers, London

- Oser J., and Brue S., 1988, *The Evolution of Economic Thought*, Harcourt Brace Jovanovich.
- Ostry Jonathan D., Loungani Prakash, and Furceri Davide, 2016, "Neoliberalism: Oversold?", *International Monetary Fund, Finance & Development*, June 2016, Vol. 53, No. 2
<https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/ostry.htm>
- Pressman, S., 2001, «The Role of the State and the State Budget», in Holt, R and Pressman, S (eds) *A New Guide of Post-Keynesian Economics*, London: Routledge.
- Schumpeter, J., 1935, *The analysis of economic change*, in G., Harberger (ed) 1951, *Readings in business cycle theory*, Philadelphia: The Blakiston company pp. 1-19.
- Schumpeter, J., 1942, *Capitalism, socialism and democracy*, New York: Harper and Row publishers.
- Sterman, J.,D., Mosekilde, E., 1994, «Business cycles and long waves: A behavioral disequilibrium perspective», In W. Semmler, *Business cycles: Theory and empirical methods*, Boston: Kluwer academic publishers, pp. 13-51.
- Stiglitz, Joseph E., 1992, «Capital markets and economic fluctuations in capitalist economies», *European Economic Review*, Vol. 36(2-3), pp. 269-306.
- Stiglitz, Joseph E., 2000, «Capital market liberalization, economic growth, and instability», *World Development*, Vol. 28(6): 1075-1086.
- Stiglitz, J., 2009, "The Rocky Road to Recovery." Project Syndicate, 9 January, 2009. available at: <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-rocky-road-to-recovery>
- Stiglitz, J., 2015, *Rewriting the Rules of the American Economy*, Roosevelt Institute.
- Stiglitz, Joseph E., 2002, "Information and the change in the paradigm in economics", *American Economic Review*, 92(3), pp. 460-501.
- Stiglitz, Joseph E., 2009, "The global crisis, social protection and jobs", *International Labour Review* 148(1–2): 1-13.
- Stiglitz, Joseph E., 2012, *The price of inequality*, Penguin Books: London
- Stiglitz J., 2010, *Alternatives to Austerity*, Project Syndicate.
- Stockhammer, E., 2015a, "Determinants of the wage share: a panel analysis of advanced and developing economies", *British Journal of Industrial Relations*. doi:10.1111/bjir.12165.
- Stockhammer, E., 2015b, "Rising Inequality as a cause of the present crisis", *Cambridge Journal of Economics*, 39(3): 935-958.
- Thompson, W. R., 2003, *The Kondratieff Waves as Global Social Processes*, <http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/e6-94-15.pdf>

Wade, R., 2009, "From global imbalances to global reorganisations. Cambridge Journal of Economics", Vol. 33(4): 539-562.